

ЛІТЕРАТУРНІ
ПАМ'ЯТКИ
УКРАЇНИ

Михайло
Грушевський
ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

ТОМ
II

Михайло
Грушевський

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

В 6 томах

9 книгах

Михайло
Грушевський

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Том II

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1993

ББК 83.34УКР
Г91

Друкується за виданням:
Грушевський Михайло. Історія української літератури. Т. II—III.
Нью-Йорк, 1959. 232 с.

*Рекомендовано Міністерством освіти України
для вивчення історії української літератури
студентами гуманітарних факультетів вузів*

Бібліотека

«ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ»

Заснована в 1993 р.

Редакційна колегія бібліотеки:

І. М. Дзюба (голова), Ю. П. Дяченко, П. П. Кононенко, Р. С. Мішук,
М. М. Пазяк, А. Г. Погрібний, В. О. Шевчук, Дж. Грабович

Упорядник В. В. Яременко

Примітки С. К. Росовецького

Рецензент П. М. Федченко

Головна редакція літератури з українознавства
та соціогуманітарних наук

*Головний редактор М. С. Тимошик
Редактор О. І. Цибульська*

Г 4603000000-072 БЗ 10-7-93
224-93

ISBN 5-325-00418-2

© В. В. Яременко,
упорядкування, 1993
© С. К. Росовецький,
примітки, 1993

КНИЖНА СЛОВЕСНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ

Пам'яті Івана Франка

Наша письменна традиція. В морі словесної творчості, яке ми попробували схарактеризувати бодай в загальніших рисах — як воно розливалось по всій території нашого розселення, охоплюючи всі верстви його, з їх економічними, соціальними, культурними відмінами, відбиваючи різні течії й впливи і неустанно змінюючись та еволюціонуючи під їх змінами, писана література сих часів — се тільки невеличкий сегмент, який відбиває на собі, і то тільки частинно, настрої й гадки невеличких гуртків «інтелігенції». Особливо, коли відділимо в нашій матеріалі те, що дійсно являється літературою, себто підлягає естетичним імпульсам творчості і засвоєння, і відмежуємо від нього все, що лишається тільки письменністю, хоч дуже часто трактується всуміш з пам'ятками літературними.

Правда, те, що ми маємо — тільки мала частина того, що було та не дійшло до нас. З сього погляду пам'ятки писані були поставлені в умови не багато кращі від пам'яток усних.

Перед усім кидається в очі той факт, що все, що заховалось до нас, заховалось головню поза Україною, то значить — заціліло остільки лише, що було вивезено з України тими емігрантами, які йшли шукати спокійніших і ситіших пристановищ під час бур, що спадали на Україну, особливо на її верхні, заможніші й культурніші верстви, і дійсно тут, на Україні, сильно знищили культурне життя і культурну спадщину старої Русі в переходових століттях.

Придати до того, розуміється, треба ще довге пізніше і раніше вилловлювання книжної старини, разом з усяким церковним скарбом, різними духовними людьми, що їздили з України до Москви та інших північних джерел милостині за кар'єрою та за жалуванням і везли «на поклон», що могли запопасти з церковної та книжної української старовини. В 1415 р. поставлення осібногo митрополита для земель великого князівства Литовського Вітовт мотивував

сею потребою охорони місцевих церковних скарбів від вивожування до Московщини. «Скільки за нашої пам'яті було митрополитів (що мали осідок на Москві), всі вони церкви не строїли, а виносили гроші деінде, позабирали і повиносили церковні речі і святості — всю церковну красу київської митрополії, що постарали і понадавали церкві давні князі на свою честь і пам'ять». В міру того, як тут менше ставало золота і срібла і різних ефективніших святостей, експортерам приходилось налягати все більше на інвентар скромніший — ікони і книги, і транспортування їх з України на північ продовжувалось неустанно, протягом дальших століть, тільки з різною, то більшою то меншою енергією. В захованих актах не раз стрічаємось з такими посилками чи транспортами з України.

Але на півночі наші письменні пам'ятки не завсіди стрічали обставини сприятливі не то що для свого поширення, але й просто-таки — для свого заховання. Свого часу я одмітив той цікавий факт, що на півночі заховались українські твори головно з XI віку і дуже мало з пізніших часів, коли політичне й культурне життя Півночі й Полудня вже розійшлося значно і Київ перестав бути дійсною митрополією, джерелом і взірцем освіти, книжності й культури для цілого Слов'янського Сходу. Твори, які виходили з київських огнищ в першім віку його письменського розцвіту, знаходили на півночі своїх adeptів і адораторів, які приймали їх побожно, як святу річ, варту подиву, поширення, наслідування. Київські постриженці, «святителі» та їх оточення ширили київські писання в тутешніх кругах як твори взірцеві, канони віри і побожності. Вони справді списувались, ширились, перероблялись, комбінувались і давали почин до більш-менш самостійних писань в тім же роді. Імена тодішніх українських письменників і святців, як Борис і Гліб, Антоній, Теодосій, Нестор і т. д. — се були імена святі й поважані однаково на півночі і полудні. Але обставини змінились, відколи в провідних кругах на півночі, на нових східнослов'янських займанщинах, пішов курс на піднесення свого престижу коштом старих метрополій і почались заходи на пониження авторитету Києва та його стола, на зіпхнення його на рівень провінції, а звеличання нових столиць: Суздаля, Володимира, Москви. Ми звичайно пам'ятаємо головно сторону політичну: зруйнування Києва в 1169 та 1202 р., за приводом кн. Андрія та Всеволода Суздальського. Але тенденції такі були і в сфері культурній, церковній, навіть в питаннях релігійної доктрини.

Андрій Суздальський виступив против київської ерар-

хії з приводу суперечки про піст, не прийняв роз'яснень митрополита в сій справі, почав робити заходи коло заснування самостійної митрополії в Володимирі,— і північні літописці явно беруть сторону сих його змагань до емансипації від Києва. Се був теж симптом. Київська марка стратила авторитет на півночі. Нові київські ймення, нові українські твори вже не викликали тут ніякого піетизму. Добре, коли сама тема, як в історичних творах, викликала інтерес або як київський твір з'являвся в анонімній постаті «словес святих отець», або з фіктивним написом якого-небудь «св. Василя», або «Златоуста», або потрапив включитися в склад якого-небудь авторитетного збірника, як Номоканон, тощо: такі твори мали шанси на поширення між різною анонімною або псевдоепіграфічною літературою. Інакше ж, здебільшого, таким пізньоприбулим українським творам доводилось каменем залягти в яким-небудь церковнім чи монастирським сховку, без розмноження і поширення, і добре, коли сей унікат не згинув при якій-небудь пожежі, як дорогоцінний збірник ярославський, що містив в собі «Слово о полку Ігоревім» і стільки різних інших цікавих речей, зложених до купи якимсь аматором героїчної літератури, або не пішов у воду при якій-небудь «чистці».

Звісне оповідання м. Євгенія, як йому при об'їзді новгородської епархії вдалось урятувати від водяної смерті фіру рукописів, висланих на воду заподатливим ігуменом, що приводив до порядку свій монастир на приїзд владики. Воно не схоплене з повітря і вірно віддає ту обстановку, в котрій опинялись на півночі наші українські рукописи пізніших часів, не знаходячи вже тих своїх людей, що розходились колись з київських монастирів та торували дорогу, честь і місце українським творам. Цілий ряд пам'яток заховався тільки в однім-одинокім манускрипті-збірнику. Скільки ж їх згинуло, таких унікатів, коли вони, як сказано, не були влучені в якийсь авторитетний збірник, як, напр., писання Мономаха в літописній збірці мніха Лаврентія.

Така сумна доля нашої старої літератури викривила й ту перспективу, в якій вона представлена в традиції. Найбільше пам'яток заховалося з другої половини XI і поч. XII вв., і тому ся доба представляється нам тим самим добою розцвіту нашого старого письменства,— добра половина письменників, котрих імення нам знані і твори відомі, згуртовані тут, в різних збірниках і в кількох редакціях «Повісті временних літ». Пізніше тільки від часу до часу виникає якийсь твір, якесь літературне ім'я, і само

собою витворюється у нас в голові образ заникання і упадку письменства, паралельно з політичним упадком київського стола і київського патриціату.

Але нема ніякої причини думати, що сей політичний та економічний упадок відбився так вчасно на київськiм письменствi, а ще менше є підстав ототожнювати політичний упадок Києва з упадком українського культурного життя взагалі. Дуже часто культура довго живе старими силами і засобами, після того як висохли їх політичні та економічні джерела,— світова література дає тому багато прикладів. І на Україні упадок київської державної системи хронологічно не сходиться з епохою упадку культурного життя. Заціплені в Києві нові культурні парості розростались і цвіли довго потім, як потемнів блиск його золотого столу, як здесяткувались його полки і половецькі орди наступили на торговельні артерії, що зносили сюди «жир» цілої Русі. Пам'ятки українського мистецтва вказують ясно, що се мистецтво далі жило і розвивалось в XII—XIII—XIV вв., мандруючи з одного осідка до другого, в залежності від політичних і економічних змін, в тій системі культурних центрів, яка утворилась в сих століттях,— центрів, з котрих, правда, ні один зокрема не міг дорівняти старій метрополії, але в сумі вони творили все-таки доволі можливу підставу для дальшого буття культури і словесної творчості на основах вже раз заложених в Києві.

Початок був тяжкий, і вимагав розмірно великого нагромадження економічних і культурних засобів та динамічної енергії; але коли кадри робітників були виховані, коли взірці були дані, коли утворились уже певні традиції, деякий попит, деяка культурна периферія («публіка») для сеї творчості,— її розвій йшов по інерції первісних сильніших імпульсів, не вимагаючи приложень більшої енергії. Який-небудь Турів, Овруч, Канів, Юріїв, Холм, Любомль, не кажучи про Чернігів і Переяслав, Володимир і Луцьк, Галич і Перемишль, містили в собі вже маленькі і більшенькі культурні осередки, де який-небудь «премудр книжник і філософ», замандрувавши з Києва¹, знаходив людей, які могли оцінити його знання й таланти та обслужити його потреби — не так уже й дуже високі!.. Христия-

¹ Маю на гадці звісний текст Галицького літопису про книжника Тимофія, що, видко, був звісною і поважною людиною в Галичі на поч. XIII в.: «Бъ бо Тимофѣй в Галичѣ, премудръ книжникъ, отчество имья во градъ Киевъ притчею рече слово о семъ томители Бенедиктъ [угорський воевода] — «яко в послѣдняя времена тремя имены наречет ся антихристъ» (під 1205 р.).

нізація і київська культура за той час настільки пустила корінь по таких другорядних центрах, що такі представники культури знаходили вже собі ґрунт.

В другій половині XIII в., коли заможнішим верствам взагалі не стало, видимо, життя в східній Україні під татарською анархією, ся культурна верства, оскільки не позамикалась по монастирях, розтеклася відси, з Східної України. Але скūпилась зате на Поліссі і в Західній Україні. Те, що заціліло з другої пол. XII віку, з XIII і XIV — як «Слово о полку Ігоревім», твори Кирила Турівського, повісті Симона і Полікарпа, літописи Галицька і Волинська, «Слово о Лазаревім воскресеніі» й ін. — твори часто незвісні щодо місця свого походження, але безумовно — школи української, київської, пізнішого часу, — вони виразно свідчать, що про літературний упадок і виродження в сім часі ще не могло бути мови. Та й справді, вся північно-західна Україна в XIII—XIV вв., не вважаючи на періоди замішань і війн, загалом узявши, жила життям навіть більш урівноваженим і спокійним, ніж Подніпров'я XI—XII вв., так що трудно думати, ніби культурна верства в тім часі була вже так розпорошена і розбита, що не здобулась на ніяку літературну продукцію скільки-небудь постійну. Ще ж у 1360-х роках українські вищі верстви, «князі і бояре», які дорожили інтересами церкви — значить і зв'язаної з нею культури та опікувались ними, були настільки сильні й активні, що могли змусити окупантів до зміни церковної і національної політики, як показують звісні заходи кор[оля] Казимира, заманіфестовані його грамотою до патріарха коло 1370 року¹. Все се змушує думати, що культурне українське життя в своїх вищих формах, вироблених київським розцвітом XI—XII в. (від Ярослава до Мстислава Мономаховича приблизно), в краще ситуйованих частях України держалося не тільки все XIII, а навіть майже до кінця XIV століття і малá кількість його пам'яток в нашій нинішній перегляді мусить толкуватись не стільки зубожінням нашої продукції, скільки несприятливими обставинами переховування сих пам'яток.

Через се й на наш нинішній літературний інвентар, особливо з другої половини того письменського періоду, який тепер оглядаємо, мусимо дивитись як на фрагменти, малі, випадково заховані скалочки, і не випускати сього з пам'яті, студіюючи їх. Число сих пам'яток, безсумнівно, збільшиться з дальшими дослідями. Останнє чвертьстоліт-

¹ Див. в т. V.

тя перед війною дуже значно побільшило наш інвентар: студії різних рукописних збірників, з пізніших століть, відкрили цілий ряд важних пам'яток; аналізи анонімної й псевдоепіграфічної літератури дали можливість витягнути з неї багато такого, що, без сумніву, належить нашому старому письменству. З поверненням нормальніших відносин досліди в сім напрямі повинні повестись з новою енергією як російськими, так і українськими вченими. Але разом з тим весь літературний інвентар старої доби мусить бути підданий сильнішим, детальнішим та різностороннішим, краще організованим студіям, ніж досі, щоб з нашого запасу, яким ми розпоряжаємо, взяти якнайбільше для вияснення загальної еволюції старої літератури, її відносин до усної словесності і зв'язків з нею, її соціального і культурного підкладу, з одної сторони, а з другого боку її становища супроти літератури і традиції позаукраїнської. Безсумнівно, в сім напрямі ні російські, ні, тим менше, українські дослідники далеко не зробили всього того, що можна і треба зробити, аби взяти від наших пам'яток все, що вони, при всій фрагментарності і випадковості свого добору, можуть дати для висвітлення культури, духового життя і словесної творчості старої доби. Я раніше підчеркнув, що, становлячи супроти усної творчості лише невеликий сегмент, обмежений доволі тісними кругами книжних списателів і почитателів, книжні пам'ятки мають ту дорогоцінну прикмету, що в автентичній формі доносять нам документи часу і творчості, які дають змогу по ним реститувати її в ширших розмірах, подібно як кістка палеолітичного звіра в геологічній верстві, як автентична фраза законсервована в фонографі. З сього погляду пам'ятки старої письменності мусять в повній мірі і обсягу бути використані дослідниками старого життя і творчості. В мірі далеко повнішій, ніж досі!..

Особливо дослідниками українськими, я підчеркую се. Досі українські наукові сили розмірно мало займались як історією, так і словесністю нашої старої доби. Почасти се тому, що її пам'ятки зберігались поза Україною, в різних приватних і офіціальних російських збірках, до котрих приступ стороннім людям, не приналежним до російських установ, бував не раз дуже утруднений,— українська ж наука розроблялась якраз людьми не офіціальними і навіть «політично непевними». Почасти тому також, що стара українська історія і словесність все-таки студіювалась, і то сорозмірно об'єктивно, в російських наукових кругах. В перших стадіях російської наукової роботи офіціальні академічні наукові сили звернули особливу увагу на роз-

роблення старої доби. Історія ж і література України пізніших часів або лежала облогодом, або освітлювалась занадто тенденційно і антиукраїнсько. Через се свідомі українські дослідники, які мали енергію і змогу до праці, брались головню до часів пізніших; для старої ж української словесності українцями робилось розмірно дуже мало.

Якийсь час так і могло бути. Але в останнім чвертьстолітті наукові інтереси в російських кругах пересунулись на пізніші часи, а головніші промотори студій староруської словесності один за другим сходять в могилу. Отже, крайній час українським дослідникам повести можливо інтенсивніше сі досліди далі власними силами,— тим більше, що дещо-таки вимагає тут спеціально українського підходу і зрозуміння. Вдячно будемо пам'ятати все зроблене на сім полі великоруськими дослідниками. У багатьох з них, щоправда, у парі з тим ішло характеристичне відмовлювання українцям права до сеї староруської спадщини як добра спеціально великоруського,— неприхильне і навіть вороже становище супроти змагань українських дослідників зв'язати староруську добу з пізнішим українським життям. Про се явище, що не робило честі російській науці і багато перебивало успіхові спільних студій, поговоримо ще нижче. Але, кінець кінцем, діло великоросів було в своїх наслідках дуже важне і плідне. Та все-таки не можна не запримітити, що у них бракувало того почуття і зрозуміння старої нашої історії і ще більше — словесності: її зв'язків з життям народним, її живого народного підкладу, котрі виявляли дослідники, виховані в традиціях українського життя і слова,— не тільки такі визначні, як Максимович, Костомаров, Антонович, Потебня, Житецький, Дашкевич, а й менші в роді П. і Т. Лебединцевих, А. і М. Андрієвських й інших людей з «Кіевської Старини» тощо. Для офіціальних і офіціозних представників російської науки стара українська доба була тільки вступним розділом історії російської словесності, і те, що вилазило з тих рамок, між іншим, через свої занадто живі зв'язки з стихією народною, місцевою, українською, зіставалось поза краєвидом їх уваги, а часом до певної міри й свідомо ігнорувалось і ретушувалось¹. Для учених ліберального

¹ З сього погляду характеристична приятельська іронія Максимовича з Погодіна, котрого працю він дуже шанував, а проте в делікатній формі закидав йому нерозуміння українського життя. В бібліотеці Київського університету доводилось мені бачити писання Погодіна з бібліотеки Максимовича, з його приятельськими дотинками з приводу великорусько-українських непорозумінь московського приятеля («Ой,

напряму церковність, аскетизм, консерватизм, монархізм сеї літератури заслонювали живіші і цінніші її сторони — ті, власне, якими ся література, не вважаючи на свою класову і церковну закраску, в'язалася з живим народним життям і його інтересами. Учені напряму консервативного, офіційного мали нахил, навпаки, особливо підчеркувати згадані прикмети як загальний і нормальний характер нашої культури, протиставляючи їх ліберальнішим і поступовішим течіям нашого народного життя. Через те й кажу, що студії староруської літератури, наскільки досі велись головню великоруськими чи «общеруськими» ученими, ще не взяли від неї її живого, культурного, національного змісту. Не візьмуть і українські письменники, поки будуть лише компіляторами або популяризаторами великоруських праць. Мусять вгризтися в живе м'ясо сеї науки.

Сподіваюсь, що до сього прийде, і на стару нашу літературу наше громадянство гляне іншими очима, відчувши живі зв'язки з нею, з тими естетичними і соціальними вартостями, які вона містила в собі, її вагу і значення в культурнім розвою українського життя. І я, не претендуючи зробити якийсь переворот в сім напрямі, хочу також по змозі послужити сею працею сьому зворотові, наскільки дотеперішні досліди дають для того змогу.

Початки письменності на Україні та її релігійного характеру. Як у багатьох державах такої формації, письменство і книжність старої київської держави та її провінцій опинилися в переважнім володінні церкви й духовенства. Загальнопризнаним завданням письменства і всякого книжного знання була служба християнській побожності: поглиблення в відомостях про християнську науку в прикладах морального життя і спасення. Вступна стаття збірника, зложеного чи переписаного 1076 р. для київського князя Святослава Ярославича, іде навіть так далеко, що не вважає можливим доступити праведності без книжного почитання: як корабль не составиться без цвяхів, так праведник не збудується без книжного почитання. Інші, більш обережні панегіристи книги, не заговорюються так далеко. «Слово нъкогого калугера о четьи книгъ» похваляє книгу як спосіб до пізнання Бога і до подвигу на добрі діла. Літописна похвала, написана з приводу просвітніх заходів Ярослава, також благорозумно задержується на загальних

Москалю, Погодине!..»). А треба додати, що Погодін ще належав до тих небагатьох великоросів, які признавали справедливість сих закидів,— свого часу, ще в 1850-х рр., пустив він на адресу офіціальних сфер свій докір, що, маючи кафедри всяких слов'янських мов, російські університети не спромоглись на кафедру українознавства!

моральних користях від «учення книжного»: «книги наказують і вчать нас каяття, мудрість ми в них знаходимо і стрим», «се суть исходища [джерела] мудрости, се суть узда воздержанию» і т. д.

Поміркваність дуже відповідна, бо при малім розпосюдненню письменності і книги се був би доволі-таки сумний вивід, коли б праведність була поставлена в залежність від книжного почитання. Досить було й того, що спасенна з християнського погляду роля книги не підпадала сумніву, і християнська користь, релігійне і моральне поучення являлись рацією книги і книжності. Така священна репутація книги мала, без сумніву, свою велику користь: коли, з одного боку, вона поставила її під доволі гостру і настирливу цензуру церкви, то, з другого боку, вона дала книжності, письму, читанню церковну протекцію й усвячення. Стара канонічна заборона — не нищити і не поневіряти книг св. письма і святоотецьких питань, не розтинати, не продавати крамарям на завивання — в нашій практиці узагальнялась в загальну заборону поневіряти що-небудь писане. На запитання Кирика (§ 65), чи нема гріха ступати ногами «по грамотам» — на що-небудь написане, єпископ дає відповідь: «коли хто поріже і роскидає, а буде на тім знати слова», то се гріх. Отже, незалежно від свого змісту, котрий-таки й не легко було сконтролювати й оцінити кожного разу, письмо й книга проголошувалися річчю святою для загалу. Спасибі й за те.

Можна, одначе, спитати, чи завсіди було так? Чи книга і письмо відразу були прийняті як атрибути церковності і християнської науки?

Пригадуючи сказане вище про ті обставини, в яких українці доби розселення стрічалися з грецьким письмом і книжністю, ще будучи поганами — не тільки під час військових походів на візантійські землі, але і в торговельних, купецьких зносинах, ми можемо собі уявляти їх знайомість з письмом і книгою не конче в обстанові релігійного чи церковного вжитку. Чорноризець Храбр в звісній своїй апології слов'янського письма оповідає, що перед винаходом 38-буквенного алфавету Константином-Кирилом слов'яне вживали не тільки «черт і різів», але й римського та грецького письма «римскими и греческими письмены нуждаху ся [силувались] писати словенску рѣчь», тільки робили се «без устроєнія» — без доброго приноровлення, яке дала аж Константинова реформа¹. Був висловлений

¹ Исследованія по рус. языку В. Ягіча, вид. Петерб. академією, с. 297.

здогад, що сим первісним грецько-слов'янським письмом була пізніша кирилиця, ще не доповнена пізнішими спеціально слов'янськими буквами, і з сим зв'язується оповідання Панонської легенди про те, як св. Кирило під час своєї подорожі до Хозар коло 860 р. знайшов у Херсонесі «евангеліє і псалтир, писані руськими письменами, і чоловіка, що говорив тою бесідою», і, розмовляючи з ним, від нього навчився слов'янського письма і мови¹.

Ся звістка вже нашими старими книжниками була оцінена як дуже ефектне свідоцтво про самостійний початок «руського письма» і книжної мови. «Палея» завважає, що се письмо і мова, не показані ніким, були, очевидно, об'явлені самим Богом тому побожному русинові, який потім передав їх Константинові-Кирилові. Проби викинути панонську звістку з наукового обороту здогадом, що вона з'явилася в легенді як пізніша вставка, відкидаються фактом, що се оповідання читається в усіх кодексах, себто належить до основного тексту панонського житія. І при всій її невисокій історичності, котру підчеркував і я свого часу, саме представлення такої стрічі Константина з руським письмом і богослужбовими книгами в Криму, в Херсонесі, таки лишає дещо до думання. У всякім разі, було б передчасним ставити хрест над сім оповіданням як науково невжиточним. Хто зна, чи з нього не дасться ще щось видушити для ілюстрації старих греко-слов'янських стичностей на Чорномор'ї, донесених хоч би в неясній і непевній традиції до авторів легенди, які зв'язали се з місією Константина до Хазарів і на Русь².

Завважу, що хронологічно сей момент, дійсно, доволі близько сходиться з візантійською місією чи місіями до наших країв, викликаними руським походом на Царгород 860-го р. Ламанський в дуже дотепній, хоч і дуже не ривній студії про Панонську легенду, з новим апаратом відновив був стару гадку Лек'єна³, що візантійська місія, котрої головним діячем легенда представляє Константина-Кирила (не конче мусимо й ми думати так про його роль),

¹ Про се в I т. «Історії України-Руси», вид. 3, с. 565, де вказана і література сього питання.

² Ламанський в нижче згаданій студії «Життя св. Кирила какъ религиозно-эпическое произведение» (Ж. М. Н. П., 1903—1904) поспробував дати таке толкування, що Кирил, мовляв, привіз з собою слов'янський переклад св. письма і читав їх якомусь русинові в Херсонесі, щоб переконатись, чи той переклад зрозумілий місцевій людності (русин сей для Ламанського нормани, що не мусить бути), а автор легенди се не зрозумів і зробив з того руські книги і руське письмо.

³ Oriens Christianus, 1740, I, с. 108—9.

мала своїм завданням не стільки Хозарію, скільки Русь, і ся гадка здається мені досить серйозною. По старим зв'язкам з Хозарією, по старій пам'яті її зверхності над Чорноморщиною та Подніпров'ям, осідком сеї нової руської сили¹, що, по словам Фотія, раптом в тім часі вибуяла, «підбивши собі сусідні народи і з того запишавшись»,— Візантія справді могла за базу своєї акції взяти Хозарію, і тим не трудно було б пояснити, що в панонській легенді (і у Гавдеріка) виступає се як місія до хозар. Але дійсна програма тодішньої акції на Чорномор'ї мусила бути звернена на Русь. Акції досить складної і многосторонньої, очевидно. Зовсім певні, сучасні свідки: патр. Фотій і анонімний біограф імп. Василя — говорять про тодішні заходи цісаря і патріарха про те, щоб не тільки замирити Русь і забезпечитися від нових походів з її боку, але й устави й моральні зв'язки з нею через поширення християнства (імператор прихилив до згоди руський нарід, «необорний і поганський», задарюючи його багатими дарунками, «золотими, срібними і шовковими одежами», «а завівши з ним згоду і приязнь, намовив охреститись»). Ми мусимо, отже, кажу, уявляти собі дуже широку, складну й многосторонню роботу, підняту в сім напрямі і для сеї мети — не тільки політичного, а й культурного характеру. Вона мусила містити в собі багато й з того, що пізніша легенда перенесла на часи Володимира, між іншими, через помішання імператора Василя Македонянина з Володимировими сучасниками Василем і Константином (Василь Македонянин настав тільки 866 р., і акція на Русі почалась перед ним, але він, очевидно, хвалився потім її успіхами як своїм ділом і справді зв'язав з своїм іменем).

Одним з складників сеї акції могло справді бути «устроєніє» руського письма в зв'язку з організацією християнської проповіді і богослужіння на місцевій мові в першій руській епархії, заснованій тоді, по словам Фотія. Полишаючи будучим дослідам можливе висвітлення сього питання, я поки що підчеркну тільки, що в сучаснім стані наших відомостей ми можемо прийняти ці часи, після 860-го року, за той момент, коли східнослов'янське письмо бралось на службу церкви як її знаряд.

Досі не викрито нічого, що йшло б безпосередньо з сеї

¹ Про те, що осідком сеї Руської держави не було саме Чорномор'я вже, а дальші краї, по всій очевидності Київ, див. «Історію України-Руси», I, с. 393 і дд. Тим самим відпадає стара гіпотеза Голубінського, що місія 860-х рр. мала завданням працювати серед «таврійських Русів»: могли там робитись приготівчі заходи, але дійсна мета лежала в політичнім осередку тої Русі.

першої епохи східнослов'янської книжності. Але се не може служити аргументом проти її існування. Легко собі уявити, що скромні продукти першого століття руської єпархії, чи місії, зникли під великою масою слов'янських творів, даних «золотим віком» болгарського царя Симеона і перенесених на Русь за часів Ярослава та його ближчих наступників. Літописець-сучасник підчеркує, що то був, власне, той момент, коли почалась на Русі культура книжності, після попередньої організаційної роботи Володимира і його наступників: «Як то буває, що оден зоре землю, другі засіють, а інші пожнуть і їдять багаті овочі, так і тут: батько Ярослава зорав і зробив землю легкою — просвітивши хрестом, а Ярослав засіяв книжними словами серця вірних; ми ж пожинаємо, користаючи з книжної науки» (Іпат., с. 107). Не вважаючи на дуже енергійні заходи Володимира коло християнізації та поширення візантійської культури (які виявилися, між іншим, і в примусовім, як виглядає з літописного оповідання, забиранні дітей «нарочитої чади», заможніших і родовитіших людей, «на учение книжное»), тільки в середині XI в. можна було повести якусь ширшу, колективну роботу не то що літературну, але просто-таки книжну, звернену на збільшення книжного запасу, виготовлення перекладів нових, копіювання давніших слов'янських перекладів. Про се головню говорить літописне оповідання як про заслугу Ярослава: він збирав «писців» і поручав їм перекладати книги з грецької і списувати готові вже твори, оригінальні й перекладні, головню полуденнослов'янські.

Першу датовану рукопись (т. зв. Остромирове Євангеліє, списане, правдоподібно, в Києві) маємо з 1057 р. Першу монументальну датовану напись, т. зв. Тмутороканський камінь (напись кн. Гліба Святославича), з 1068 року. Отже, пройшло більше півстоліття (60—70 літ!) дуже енергійних заходів коло поширення християнства і візантійської культури, які не спинялись навіть і перед примусом («бъ благовѣрие его съ властію съпряжено», «його побожність мала і власть»,— завважав про Володимира Іларіон), перше ніж вони виявили себе в книжній традиції. Нема великого дива в тім, що попереднє століття, від першої грецької місії і заснування «руської» єпархії до Володимирових заходів, не полишило слідів. А властиво, може, тільки не пощастило досі викрити якихось останків тодішньої письменності і взагалі організації культурної і церковної роботи, поза невеличкими даними старого літопису. Сі, в кожному разі, вказують на значні успіхи християнізації вищих дружинних і двірських верств на про-

язі X в. («християнська Русь» серед вищої дружинної аристократії в договорі 944, згадки про переходи на християнство людей з княжої дружини за Ольги і Святослава, охрещення самої Ольги і т. д.)¹. Отже, що се століття не пройшло дурно для поширення християнства, візантійської культури і греко-слов'янської книжності, втім, властиво, не може бути сумніву². І ми не повинні тратити надій, що в пізнішій книжній запасі ще віднайдуться коли не оригінальні твори, то перекладені, списані або бодай занесені на Україну в сім першій столітті руської церкви і тоді ж засвоєні в місцевій ужитку, не тільки церковній, але й серед тих вищих верств, серед яких передусім ширилось християнство і книжність в перших століттях.

Класовий характер старої церковності і книжності. Тенденційний погляд одного з літописців, котрий поспробував відродити Голубінський, що в тім першій столітті adeptами християнства були варяги, які захопили київський двір і київську дружину, так що християнство на Русі в сім столітті було не слов'янським, а варязьким, не витримав історичної критики і в такому одностороннім розумінні, очевидно, ніяк не може бути прийнятий. Що варязький елемент по своїй рухливості, по своїм зв'язкам, котрі він утримував з різними купецькими осідками, дійсно мусив бути яскравим учасником культурного синкретичного процесу, втім і християнізації, про се нема спору, розуміється. Але що не виключно в сім варязьким крузі йшов сей процес, втім теж нема сумніву, і з огляду, що роля і впливи варязького елемента були короткі і поверхові, далеко важніше те, що робилося поза ним, а не в нім.

Та підчеркування літописцем, що першими adeptами християнства у нас були варяги, хоч тенденційне і одностороннє, має все-таки свою вагу. Воно освітлює нам позицію письменства в перших віках розповсюдження на Київській Україні християнства як релігії вищої верстви — дружинної й патриціанської, міської та двірської. Як знаємо, поняття дружини і купецтва, верстви капіталістів і промисловців, що тримали в своїх руках торгівлю і зноси-

¹ Див. в Історії України, I т., 3 вид., с. 511—2. Там же одмічена звітка Хордадбега з другої половини IX в. про руських купців, що називали себе християнами, про неї нижче. На жаль, і досі не знаю, чи опубліковано що з розкопів Мілеєва, ведених з доручення петербурзької археологічної комісії перед війною на цвинтарі Десятинної церкви, що, по його словам, містив похорони зперед Володимирової доби (пор. там же).

² Ламанський, в цитованій вище студії, поставив сю тезу, що слов'янська письменність на Русі повинна була почати свій розвиток з кінця IX в. як наслідок місії 860-х рр., але не розвинув її.

ни, в тих часах формування київської держави тісно в'язались і обопільно покривались¹. В характеристиках візантійських і арабських письменників сі два ремесла владущої верстви, «Руси» XI—X вв.—воєнна і торговельна, виступають як дві сторони її ролі і діяльності: се воєнна верства, яка живе з того, що збирає у підвладній людності та продає сусідам, як характеризує її, напр., ібн-Росте. Літописець тільки йде задалеко, як я тільки що одмітив, коли з становища своєї теорії варязького походження київської держави хоче представити сю «руську» верству X в. виключно варязькою. Але він стоїть на реальнім ґрунті, очевидно, коли уявляє собі сей дружинно-купецький клас, княжич бояр та «світлих і великих князів», держателів городів, і негоціантів, «гостей», які вели заграничну торгівлю, як головну репрезентантку першого християнства в Київщині.

На Чорномор'ї воно могло знаходити своїх прихильників і в ширших верствах. В Київщині ж візантійська місія передусім мала на меті позискання правлячого класу, і обставини дійсно сприяли сьому, остільки ся вояцько-купецька верства мала нагоду більше стикатись з християнством в своїх зносинах і походах. Там знайомилась вона і з його зовнішньою, декоративною стороною, яка робила сильне враження своєю розкішшю і естетикою, і з внутрішнім змістом, який уявлявся їй передусім, очевидно, як інтересний комплекс різного таємного, віщого знання і могутньої магії, як я вже то вказав попереду.

В візантійських історіях чуд (в житті Георгія Амастрідського і Стефана Сурозького) заховались епізоди, які оповідають про різні знаменія і чуда, які діялись під час нападів Русі на візантійські краї, робили на напасників велике враження і приводили їх до навернення на християнство. Чи чуда, чи не чуда, але тут маємо, очевидно, зовсім реальний відгомін того враження, яке робило християнство, його зверхні декоративні форми, його чудодійні можливості, нарешті, його культурний і навіть гуманітарний зміст на сих русинів, які опинялись чи то в ролі наїзників-бандитів, чи то в ролі гостей-негоціантів, чи, нарешті, в службі візантійському цісареві, в помічних полках,

¹ Тому даремними здаються мені зусилля Келтвяли в новішим виданні його «Історії русской литературы» (1913), в котрім він особливо різко підчеркнув класовий, аристократичний характер староруського письменства, розділити його на дві окремі течії: дружинну і міщанську. Теоретично се мало правдоподібне, бо дружина і патриціат були тісно зв'язані між собою, власне на нашім Подніпров'ї, і конкретно зроблена ним проба такого розділу не витримує критики.

посиланих київськими князями цісареві. (Відомості про такі помічні руські полки, на візантійським утриманні, маємо з початків X в., в морським поході Імерія на арабів коло 910 р., і вони, очевидно, брали участь в візантійських війнах і перед тим і потім.)

В паралелю оповіданням візантійських житій IX в. про навернення руських напасників-піратів можна поставити звістку ібн-Хордадбега, з другої половини IX в., що руські купці, які «з далеких слов'янських країв» привозять дорого хутра до чорноморських портів, називають себе християнами, отже, між тим руським купецтвом бувало вже чимало християн ще тоді, приблизно в часах першої візантійської місії на Русь. З пізнішого часу, X—XI вв., можна вказати теж, що наші київські писання, коли говорять про походження того чи іншого подвижника християнства, то виходить, що то були дружинники, як варяги-мученики, княжі дворяне, як перші печерські постриженці, або купці, як звісний Ісакій Затворник. Так що хоч з старого, ще чорноморського розселення християнство й різні інші доктрини, правдоподібно, в деякій мірі проходили і в ширші маси, а з переходом на християнство князів та бояр і челядь їх, чи відразу чи згодом теж, очевидно, в значній кількості приймала нову віру, але все-таки в перші віки свого поширення в Київській Україні християнство мало виразний характер віри двірської, панської, міської, в протиставленні до селянської і простої людності, яка жила в старих «поганських» звичаях.

Так виразно й говорить мніх Яков (в Правилах м. Йоана, з другої половини XI в.), що прості люди вважали християнські обряди річчю князівською та боярською. Як я підносив то вже не раз, народна маса християнізувалась дуже поволі, християнство демократизувалось ще повільніше і, властиво, до повної демократизації таки й не дійшло, не вважаючи на деякі сприятливі моменти (як, напр., протикатолицький і протиуніатський рух кінця XVI в., котрого найяскравішим виразником був Іван Вишенський).

Я вже се одмітив, що грецька місія, вислана на Русь в 860-х роках, і її наступниця — вища грецька єрархія на Україні, мала своїм завданням позискати для Візантійської імперії та її правительства урядові і взагалі провідні верстви Руси-України. Перехід київської династії на християнство з погляду візантійців був переходом її на підвладне, свого роду васальне становище супроти імперії. Се найбільш ясно висловив один з пізніх патріархів кінця XIV в. (1393) в своїм листі до московського князя з тої нагоди, що той заборонив поминати в церквах свого кня-

зівства візантійського цісаря. Патріарх пояснює сьому самостійникові, що імператор ромеїв заразом цар і самодержець «всіх християн», «не можна мати церкву і не признавати над собою власті царя», бо власть царська і церков поняття нероздільні¹. Без сумніву, на сім становищі стояла грецька ерархія весь час, не самі тільки двірські й правительственні візантійські круги, і від першої появи своєї на Україні всі ті митрополити й єпископи, що проходили з Візантії на Україну, вважали себе до певної міри також і політичними представниками Візантії, сторожами престижу й інтересів імперії.

Володимир заходивсь коло християнізації своєї держави, без сумніву, теж з мотивів політичних передусім: в інтересах скріплення своєї власті й її піднесення всіма релігійними й культурними засобами ромеїв² — і умів поставити в своїй державі церкву на ту ж позицію, на якій вона стояла супроти світської власті в Візантії: на становище сторожа богоустановленого авторитету сеї власті супроти підданих, громадянства, втім і вищих його верств, на яких власть спиралась. Як у Візантії, так і на Україні, за її взірцем, ерархія і духовенство взагалі, користаючи з опіки власті і звертаючись до неї по поміч кожного разу, як чули потребу в світським аргументі на скріплення свого морального авторитету, з свого боку, вважали своїм обов'язком стеретти прерогатив і поваги власті, не вдаючись у ніяку демагогію. Проти всяких претензій та обвинувачень громадянства брали вони звичайно в оборону репрезентантів влади, династію і вищі верстви, які її окружали та служили опорою і представництвом.

Такий тісний обопільний союз між урядом та урядовими і владущими верствами, з одного боку, і ерархічно-церковними — з другого, в своїх наслідках виробив для перших певний релігійний декорум, для других — обов'язковий офіціозний курс, котрий вони загалом дотримували досить щиро і вірно.

Церковні круги не тільки завзято доводять, але таки встигають в значній мірі прищепити правлячій династії, вищій воєнно-бюрократичній верстві і всьому боярству, з котрого вона рекрутується, се переконання, що найвища окраса, найбільша слава для них — се виступати в ролі опікунів церкви, ктиторів монастирів і церков, хлібодавців попів і ченців, які роблять їм славу в віці сім і будучім.

¹ Про сей епізод в III т. Історії України-Руси, 2 вид. с. 260.

² Я розвинув і уаргументував сю гадку свого часу в Історії України-Руси, I т., 3 вид., с. 502 і дд., тут не повторюю сеї аргументації.

Як ми знаємо, священник в оточенні князя чи боярина дуже скоро став неминучою фігурою, в ролі духовника, радника, секретаря; двірська церква була невідлучним атрибутом не тільки княжого, але й боярського двору, так що в Києві XI в. такі церкви рахувались на великі сотки. Сини і внуки Володимира похваляються за знання письма, замилювання до церкви, книг і освіти. Один внук Святослава, Святоша-Микола, записується в літописах Печерського монастиря як взірцевий аскет і чудотворець; другий, Всеволод, дає початок широко прийнятому потім звичаєві — приймати постриження бодай перед смертю, щоб на той світ явитися в «ангельському чині». Бояре один перед одним пописуються щедрими милостинями й багатими пирами, які вони справляють духовенству, навіть монахам, навіть у самих монастирях, запрошуючи туди своїх знайомих, чоловіків і жінок і ставлячи собі пунктом гонору «угостити» монашу братію до страти чуття. Вони поставляють собі в честь пильне виконання різних церковних обрядів, поклонів, постів, котрі поручав візантійський аскетизм, і т. под.

Не можемо, розуміється, узагальнювати і розтягати сього на всю верству, на всіх її членів, але, без сумніву, сей новий християнський декорум находив у ній багато ширих adeptів, які доходили навіть до найвищого тодішнього візантійсько-християнського ідеалу: відрікалися світу, хазяйства й родини, роздавали майно на церкви й бідних та йшли в монастирі, в затвори і доказували чуд самовідречення і «умертвлення плоті» безконечними молитвами, «бдіннями», гострими постами і такими іншими речами, що служили потім темою і прикладом для різних побожних історій, на взір візантійських патериків¹.

Зате нову віру і церкву зроблено нешкідливою з соціального погляду. Розуміється, вона вже з Візантії прийшла доста «обробленою» з сього погляду, особливо оскільки стала поширюватися згори, візантійською ерархією, при участі правительства і боярства, а не йшла самостійно, дорогою безпосередніх стичностей з християнською людиною. Але історія візантійської церкви містить все ж таки епізоди виразних конфліктів духовенства, особливо — монахів, з офіційною доктриною та гоненій, котрі накликали вони на себе і вміли переносити стоїчно. В українській церкві не знайдемо сього, хіба бліду тінь — в суперечках з приводу посту. Не подибуємо в сій добі й чогось подібного до соціально-опозиційного характеру болгарського

¹ Матеріал в моїй Історії України-Руси, т. III, вид. 2, с. 403 і дд.

богомилства. Принаймні, не знаходимо якихось значніших слідів того в нашій традиції. В ній наша єрархія, духовенство, церква все виступає незвичайно покійно і навіть припинено супроти князів і уряду, і коли дозволяє собі деяку фронтду супроти боярства і княжних агентів, то робить це під знаком всякої лояльності до особи і уряду свого князя. Се опозиція незвичайно лояльна, яка дуже рідко важиться перенести відповідальність за надужиття агентів на саме джерело влади — на князя.

З другого боку, розповіджені в наших джерелах факти виявляють повну несамостійність церкви та її незвичайну залежність від княжого двору і уряду. Князі не в'яжуться в способах репресій проти яких-небудь неприємних їм інцидентів в церковнім житті (гнів Ізяслава на печерян за постриження деяких з його дворян, утеча Антонія до Чернігова після повороту Ізяслава, арештування ігумена Івана Святополком і т. і.). Духовенство ж у своїх виступах проти особливо неморальних вчинків княжих, які занадто вже ображали суспільну опінію, все незвичайно здержливе. А такі сторони княжого життя, які рішучо розминалися з церковною мораллю, але не йшли проти «духу часу» суспільності, воно за краще вважало таки й зовсім промовчувати.

Та ж здержливість і замовчування дражливих моментів характеризує духовенство і в відносинах його до владущих, двірських та боярських верств. Розуміється, як проповідники релігії милосердя і гуманності, репрезентанти нової віри, духовні не могли цілком ігнорувати занадто вже різких, просто-таки кричучих сторін життя, які будили невдоволення і в людності. Ми знаходимо інтересні виступи проти страшенної лихви, яка нищила економічно слабших в періоди економічних криз та переводила їх на становище невільників (се було, як відомо, приводом до повстання в Києві, в 1113 р.). Читаємо поради відстати від лихви або принаймні вдовольтися нижчим процентом. Єсть кілька порад милосердя в відносинах до рабів і закупів, особливо різкі засуди великих викупів, які хазяї вимагали від рабів і закупів, що викупались на волю («ізігойство»). Я свого часу з можливою старанністю вибрав такі елементи соціального протесту з нашої оригінальної чи бодай притертої в нашім уживанні письменності¹. Вони дуже цінні і цікаві, при загальній сірій безбарвності нашого письменства в соціальних питаннях, як ілюстрації (властиво — натяки) тяжкого становища ниж-

¹ В т. III, вид. 2, с. 390 і дд.

чих верств під час економічної і соціальної кризи, яку переходило особливо українське Подніпров'я в сих часах. Се згадки про тяжкий процент, що, мов «змія», дракон, пожирає убогих нещасливців — «окаянних» бідаків; про багатців, які пильно додержують постів, стримуються від м'ясної поживи, але «поїдають плоть братню», «ріжучи жили і колючи тяжким ножем лихоїмання неправедної мзди тяжкого різу» (проценту). Образи рабів, доведених до розпуки тяжкою працею і нуждою, в воду «вмещущихся и отъ овоихъ рукъ поправившихся отъ насилія», що самогубством покладають край своїй неволі. Постаті князів, які лицемірно умивають руки від злочинств і немилосердностей, яких допускаються їх тивуни та волостелі.

Але сі рідкі виїмки тільки підчеркують ту загальну, як я сказав, соціальну безбарвність нашого старого письменства, тенденцію духовенства обминати дразливі соціальні теми, неприємні для владущої верстви — сих опікунів і кормителів церковних, а обертатись в сфері мотивів соціально індиферентних: захвалювань посту, молитви, щедроті до церков божих.

Навіть той соціально-революційний зміст, який містить в собі християнська доктрина рівності й спільності, воно не розвивало, а скорше нейтралізувало своєю проповіддю покори, послуху, пасивністю перед невідомою божою мудрістю й її справедливістю, яка виявить себе як не на сім, то на другім світі. Основною нотою церковної проповіді і письменності все зіставалась пасивна покора і резигнація, а не боротьба з світовою кривдою за кращу долю на землі.

Інтересно, супроти сього, було б почути голос тих проповідників народного християнства, що заносили на Україну богумильські та всякі інші еретичні ідеї про демократичного Христа, ворога багатих і приятеля бідних, про панування в світі злої сили, котра відсунула на далекий план доброго Бога, і т. д., котрих відгомони ми знаходимо потім в усній словесності. На жаль, в писаній літературі ми не чуємо сього голосу: вона зоставалася весь час в руках представників офіційної, високої церкви, виключно або настільки переважно, що еретичні голоси до нас не дійшли чи, принаймні, досі не викриті в нашім письменськім запасі (застереження, котре треба завсіди пам'ятати, коли чогось не маємо в нашім матеріалі, — я не буду повторяти його більш, раз підчеркнувши його перманентність).

Освіта і школа, їх рівень. Який ще круг захоплювала ся письменність і літературна творчість, диригована ера-

хічними і церковними кругами? Як широка була верства, котра працювала на тім полі, і та публіка, котру вона мала на оці і до котрої зверталась?

Се питання тісно зв'язане з питанням про організацію освіти і навчання, школи й її рівня — питанням багато дискутованим і досі не приведеним до повної ясності.

Великого баламутства в сій справі нарobili екстравагантії російського історика XVIII в. Татищева, що між різними додатками повсаджував у свій літопис також і багаті звістки про організацію шкільництва і виховання в душі тих ідеалів, які йому, синові просвіщенного віку, уявлялись по сьому питанні. Очевидно, по його гадці, мали вони служити на заохоту сучасного громадянства в сім напрямі і в докір усяким старовірам, противникам просвіщенних реформ. Так з'явились відомості про князів-меценатів, прихильників просвіти і релігійної толеранції, про школи при єпископських кафедрах і княжих дворах, з наукою різних мов для хлопців і дівчат, і т. д., і вони настільки до смаку припали пізнішим історикам, що література дуже довго не могла попроситись з ними, не вважаючи на явну неавтентичність і тенденційність сих звісток. Навіть після убивчої критики сих татищевських «відомостей», даної Голубінським в його «Історії русскої церкви», 1880 р., все-таки знаходились, і то навіть серйозні і критичні дослідники старої культури, як Пипін, які не рішаються попроситись з сею приємною фатаморганю і силкуються zostавити за нею бодай якесь значення традиції, «преданія». Але нема що робити, таки треба собі сказати всю правду в очі, що під сими звістками не лежить ніяка традиція — се не більше як своєрідний фальсифікат XVIII в., тільки доволі зручно вложений до літописної перспективи.

З другого боку, як то часто буває, Голубінський, виступивши проти сеї татищевської містифікації, не стримавсь, щоб не перегнути палицю в противний бік, і з усім своїм полемічним запалом став доводити незвичайно низький стан освіти в старій Русі, котра, мовляв, ніколи не могла піднятись над рівнем простої «грамотності». Виїмок він робив тільки для часів Володимира — Ярослава, з огляду на Іларіонове «Слово», котре він оцінював незвичайно високо, і воно навіть в його очах являлось безсумнівним доказом високого рівня тодішньої освіти, організацію котрої, зрештою, засвідчили літописні звістки про примусове набирання дітей до шкіл Володимиром і Ярославом. Ся рішуча, аподектична оцінка, подана з тою категоричністю, якою визначалась вся праця Голубінського, дійсно оригі-

нальна мішанина тонкої наукової аналізи з семінарським аподектизмом, як її охарактеризував один з дослідників, зробила враження. Для багатьох і на довгий час стало свого роду добрим науковим тоном настоювати на сій безжалісній оцінці, не вважаючи на її суперечність з свідцтвами, правда, не дуже безпосередніми, але все-таки доволі проречистими, які недвозначно свідчили про те, що «грамотність» зовсім не була мірою сеї старої освіти не тільки в часах Іларіона, але так само сто і двісті літ пізніше, як се вказав я ще в своїм першій начерку культури і освіти Київської Русі (1891), в самім розгарі перших вражень від критики Голубінського, і розвинув ширше в пізніших працях.

Опубліковане в 1892 р. посланіє митроп. Кліма, 1140-х років, де він якраз виступав проти людей, що в тих часах хотіли взяти за міру освіти і богословського приготування таку просту «грамотність» і читання в святім письмі, а посилавсь на високий рівень кафедрального київського духовенства, ясно довело помилковість песимістичних висновків Голубінського. Сам він під кінець життя, коментуючи Климові заміти, мусив се признати: прийняв, хоч і в доволі ухильчівій формі, існування вищого рівня освіти в XII—XIII вв., ніж яке припускав давніше, але все-таки старався звести до можливо найменших розмірів се цікаве свідцтво.

Воно ж цінне власне тим, що виводить перед нами не поодинокі світочі ерудиції й літературної школи, як Іларіон або Кирило Турівський, які дійсно могли вважатись за появи виїмкові, цілком відокремлені, а характеризує загал київського митрополітанського духовенства — ту вищу інтелігентську верству, котра в очах м. Кліма мала служити взірцем і нормою сучасного душпастирства. Клим відповідає на посланіє пресвітера Фоми, який дорікнув Климові за його пусту амбіцію — бажання пописуватись своєю книжною мудрістю: «філософ ся творя», удаючи з себе філософа, як висловивсь Фома. Добачив він се в Климовім посланію до кн. Ізяслава, де Клим покликавсь на поганських античних письменників («от Омира, от Арістотеля и от Платона») та пускавсь на символічне («прѣводне») толкування біблійних текстів. Проти висновків Фоми, що посилавсь на загальнопризнані авторитети в християнськім учительстві, як, напр., свого учителя Григорія, що ніколи не запускавсь в символічні толкування, Клим сміло заатакував його тезою, що без символічних толкувань взагалі неможливе душпастирство: «Я не знаю, як ти можеш руководити поручені тобі душі», — заявляє він, наво-

дячи ряд місць св. письма, які, по його гадці, дістають свою правду тільки при алегоричнім толкуванні, і без церемонії признає Фому і його учителя Григорія, при всій його святості, простими грамотіями, які не досерли до дійсного научання. «Григорій, як і ти, знав альфу і віту, і всю грамоту 24 слів, але послухай но ти тут людей, про котрих я можу сам посвідчити, що вони знають на альфу не сто, а двісті, триста, чотириста [слів], і так само на віту».

Згадка про двадцять чотири букви грецького альфabetу показує, що тут іде мова не про науку слов'янську, як доводив Голубінський у своїм толкуванні сього тексту (дуже ціннім, зрештою). Говориться про знання цілих соток прикладів, паралелів, синонімів і т. д. на кожную букву азбуки, так званих «схед», що були вищим ступенем сучасної граматичної й риторичної грецької науки. От як Анна Комнена описує в біографії свого батька науку дітей в заснованій ним захоронці для сиріт (в другій половині XI в.): «Сидить учитель, і наоколо нього діти,— одних він питає з письма, інші пишуть схеди — орфографію слів». Інший сучасник так описує порядок візантійської науки: спочатку вчать ся елементам букв, потім складам, далі вчать ученика по підручниках Діонісія і Теодосія [елементарній граматиці], потім він читає поетів, нарешті, береться він за схедографію і по довгій науці доходить справжнього граматичного знання.

І так ті книжники митрополітанського кліросу, на котрих посилається Клим як на справжніх представників сучасної освіти, се були люди, що пройшли вищу школу грецької мови, вповні володіли граматичним знанням, яке було вінцем сучасного вишколення, літературного і теологічного (сі два поняття були тоді нероздільні). Могли вони на пам'ять до кожного слова навести силу прикладів, глос, толкувань і т. д. Для всього сього потрібний апарат був тільки в грецькій мові, для слов'янської його не було ще, і тому також не може устоятись гадка Голубінського, що тут мова може йти про граматичну школу слов'янську, а не грецьку.

Грецько-українські стичності в сій добі ішли поволі на убуток, а не на приріст, і тому засвоєння грецької мови, граматичного і риторичного вишколення з часом давалось не легше (як часом думають), а скорше тяжче. Можна собі уявити, що століття раніше, за часів Ярослава й Іларіона, коли зломлена була печенізька сила, а українська людність на чорноморським побережжі не була ще розпо-рошена так немилосердно, як потім,— мусили бути великі українські колонії й по грецьких містах Криму й Малої

Азії, й навпаки — грецькі колонії по більших містах України. Вони мусили утримувати живі й постійні зносини з візантійськими й полудневослов'янськими краями, і українські «спудеї» і всі «жаждущі учення» без труда знаходили собі учителів на місцях або мандрували по тих грецьких культурних огнищах, де могли досягнути просвіти: засобів для довершення своєї освіти, книжних запасів для «почитання», «списання» і перекладу. В середині ж XII в., після половецької руйни кінця XI в., і ще більше — в другій половині XII в., се все стало далеко тяжче. Тим не менше, як мусимо міркувати з Климової згадки, українська ерархія докладала старань до того, щоб мати кадри освічених людей, які пройшли вищу сучасну школу.

Поки церковне життя України не було зломлене до решти, що в Східній Україні сталось тільки в другій половині XIII в., потім як митрополити закинули свою резиденцію, а в Західній Україні з другої половини XIV віку, по польській окупації, ся тенденція до вищої освіти все мусила жити і по хвилях занепаду, мабуть, поновлялась з новою енергією при поліпшенні зовнішніх умов життя.

Супроти сього ні Іларіона з Кирилом, ні тих різних, ближче нам незвісних анонімів XII—XIII в., які виявляють у своїх творах втаємничення в секрети «риторських плетеній» та «пръводних толковань», не можемо вважати виїмками чи «геніальними самородками», яким дивні припадки давали змогу зачерпнути дещо з «криниць премудрості». Мусимо дивитись на них, навпаки, як на типових представників сучасної вищої, риторичної школи, котрі з більшим або меншим талантом переносили на культуру українського слова «граматичні» методи й «ізукрашення словесні», дані візантійськими взірцями і учителями.

Розуміється, се була розмірно невелика меншість в загальній масі грамотіїв, котру різними дорогами творили практичні потреби життя. Запотребування в людях письменних було велике, не тільки для справ церковних, але і для практичного діловодства. Вже кілька століть секрет букв став в конкуренцію з тими карбами, «чертами і різамми», як їх зве чорноризець Храбр, що практикувались у всякого роду рахунках перед тим та вживались серед безписьменної людності й потім, аж до наших часів (як «раваші» гуцульських вівчарів). З тим попит на писарів і рахунковців в адміністрації княжій, в господарстві боярським, в діловодстві купецьким мусив наростати дуже швидко, мабуть, ще задовго до Володимирової християнізації. З записок і такс «Руської Правди» бачимо, що писар ра-

хунковець, «метальник», був неодмінним товаришем княжих мужів, які їздили збирати вири і всякі дані на князя.

Поруч того, теж здавна, були потрібні люди для роботи, так би сказати, секретарської. З другого боку, розмноження церков і монастирів вимагало великих мас книг для богослуження, для читання в церквах, трапезах і т. д. Тодішне списування вимагало багато часу і праці, і можемо собі уявити, скільки рук мусило займатись виготовленням хоч би найпотрібніших книг на сю потребу. Велика кількість перекладної літератури, яка заховалася до наших часів не вважаючи на всі несприятливі умови як мала частинка того, що існувало у нас на Україні в старих часах, також дає поняття про те, в яких широких розмірах велась робота перекладна, скільки вона займала людей при тодішній графічній техніці. В великій, навіть переважній частині була вона зроблена на Україні, бо болгарські джерела, які збагатили книжний запас в добі Володимира, скоро вичерпались надовго, наслідком страшної руїни, яка впала тоді на Болгарію.

Літописна традиція веде се розмноження письмених людей від Володимирових та Ярославових часів. Київський літописець оповідає, що Володимир, охрестивши киян, «нача поимати у нарочити чадї дѣти и даяти на учение книжное». Голубінський звернув свого часу увагу, що тут говориться про дітей «нарочитої чадї», вищих верств суспільності, отже ці заходи Володимира мали на меті не просте приготування церковників, які, мовляв, виходили не з вищих, а з нижчих, навіть невільничих верств (бо й на Русі бачимо сей звичай, що багаті люди давали в науку своїх хлопців і посиляли їх на священня, щоб мати своїх священників, двірських та сільських). Мова йде, очевидно, про заходи коло культурного виховання вищих верств, наділення їх засобами візантійської освіти й книжності, а також виховання освічених людей для політичної діяльності, потреб княжого двору і вищої єрархії.

Про Ярослава новгородська звістка, захована, щоправда, тільки в пізніших компіляціях, але щодо своєї автентичності не підозріла¹, згадує, що приїхавши до Новгороду, він зібрав з-поміж дітей старост і попів триста душ і звелів їх «учити книгами».

Ці звістки про масові забирання в науку дітей, практиковані часами навіть проти волі їх сім'ї («матері плакались по своїх дітях, наче по мерцях, бо ще не утвердилися в вірі»), ясно вказують на широко ведене колективне

¹ Див. Історії України-Руси, т. III, вид. 2, с. 90—1.

научання, то значить своєрідну організацію шкільну, бо научання індивідуальне, поєдинче, теж, очевидно, практиковане поруч того, не могло вистачати там і тоді, де відчувалась потреба в приготовленні більшого числа письменних, вишколених людей чи то для потреб чисто практичних, чи то для завдань більш ідеального, релігійно-просвітного характеру.

Без сумніву, майже кожний більш письменний, проворний двірський священик чи інший грамотій учив дітей свого пана і охочих хлопців з сусідства, і се було одним з найбільш розповсюджених джерел, де діставали перші початки свого книжного знання молодики, з котрих багато й зоставалось при тих перших початках. Але в більших культурних центрах, на княжих дворах, при єпископських кафедрах і більших, «соборних» церквах, також при монастирях існувало колективне научання, шкільне, того роду, як описана Анною наука в Комненовій захоронці, або навіть ще вищого, котрому взірцем служила царгородська державна академія: колегія, зложена з кількох професорів, під управою свого ректора. В часах Володимира ся академія була в занепаді, але при організації місії на Русь, в 860-х рр., вона могла послужити взірцем для організації чогось подібного і в Києві, а після свого відродження в середині XI в. знов могла служити митрополитам і єпископам, які приходили до нас з Царгороду, прикладом для урядження подібних науково-просвітних колегій, хоч би й недосконалих і менш забезпечених в своїм існуванні.

Кінець кінцем, мовчання наших агіографічних і літописних пам'яток, яке відіграло сильну роль в скептицизмі Голубінського і прихильників його теорії, розуміється, остерігає нас від занадто буйних і оптимістичних фантазій в сім напрямі. Але сі джерела настільки взагалі фрагментарні й скупі на всякі відомості з внутрішнього життя, так мало взагалі дають матеріалу про приватне життя старих людей, що їм мовчання про місця і способи научання не може бути підставою для яких-небудь особливо песимістичних виводів в дусі Голубінського. Існування в житті широкої потреби в письмі, з одного боку, велика письменська спадщина і цілий ряд творів всякої марки — з другого, як я вже вказав, велять нам бути більш оптимістами, ніж песимістами на пункті старої освіти, книжності й шкільництва.

При митрополії, при більших княжих дворах і двірських церквах, при владичих кафедрах, при значніших монастирях мусили бути певного роду наукові інститути — бібліотеки, заложені князями-книголюбамі, такими як

Ярослав, що, по словам літописця, збирав «писців» і «многоты книги списав положи в церкви св. Софьи», як його син Святослав, внук Мономах, правнук Святоша-Микола¹ або пізній Володимир Василькович Волинський, котрого розкішні книги з таким замилюванням описав його літописець. Мусили існувати такі учені колегії, яку згадав випадком в своїм посланію Клим. Школи на візантійський взірць, під завідуванням «дідаскалів» і «маїстрів» (терміни сі зіставили досі свою традицію — в великоруській назві «мастера», маїстра для старосвітських учителів письма, і в буковинськїм даскалі — дяку, тим часом як східноукраїнський дяк-бакалар носить пізній західний ученій титул бакалавреата).

Свого часу я начеркнув ті цикли науки і освіти, котрі мусили відповідати різним потребам старого життя². Мінімум, потрібний для тодішнього попа і дяка, — се була наука читання. Акти пізнішого володимирського собору 1274 р., які, так би сказати, дають суму осягненого практикою попередніх століть, не вимагають від кандидатів священничого стану більше понад те, «аще грамоту добръ свѣдять». Не більше зрештою вимагалось і в тодішній Візантії. Величезна більшість учеників приватних і публічних на тім і кінчили свою науку, коли навчилися читати. Кандидати на церковні посади доповняли решту практикою при церквах перед посвяченням; для побожної людини знання читання виставало для потреб його побожності.

Другим степенем науки було писання і рахування, потрібне для тих, хто спосібивсь на писаря-метальника, на діловода чи списателя книжного (що теж було не согіршим ремеслом). Різні рахунки в великих цифрах, в десятках, сотках, тисячах і мільонах, котрі заховались до нас в різних пам'ятках як певного роду трюки рахункового майстерства, напр., рахунки приплоду різної худоби, зроблені для штуки різними рахунківцями, в ширшій редакції Руської Правди, або «ученіє числа всѣхъ лѣтъ», написане новгородським дяконом Кириком (число днів від початку

¹ Про сього мецената нашої старої книжності мало пам'ятається. «Інок Феодосій», що на його бажання взявся «от грѣчьскаго словѣнскы прѣложити» «епістолю» папи Льва до патріарха Флавіана, в передмові згадує, як сей «кир Николай» «не всхоть отець своихъ свѣтны власти отцвитающия, но маринуу благую и богохвалную часть избра, не тако инѣхъ вещь прілежа якоже ползующихъ себѣ же і инѣм» — із сих мотивів понудив його до сього перекладу (Чтенія моск. 1848, VII). А. Патерик згадує його бібліотеку, яку він лишив монастиреві: «суть же и книги его многы и до нынѣ».

² Історія України-Руси, т. III, вид. 2, с. 456 і дд.

світу по день списання, в 1136 р., вираховане зовсім вірно), дають нам покажчики тодішнього арифметичного знання, якого можна було навчитися в тодішній школі: чотирьох операцій, знайомості з дробами і т. д.

Ще дальшим ступенем було учення чужих мов. Мономах ставить своїм дітям в приклад свого батька, який «хоч дома сидів, а вивчився п'яти мов — за се честь від інших земель». Отже, не тільки ті купці й фактори, що їздили по чужих землях, вважали потрібним вчитися їх, — се, як бачимо, розуміється само собою. На місцях теж повинні були бути люди, призначені для зносин з приїзжими чужоземцями, які для підтримання «честі» свого уряду і землі повинні були вміти з ними розмовитись. На першій місці, очевидно, стояло знання мови грецької, потрібне для політичних і єрархічних зносин, для перекладу грецьких творів, для розширення свого знання поза круг перекладної літератури. Кафедральні школи, про котрі ми говорили, очевидно, своїм спеціальним завданням і честю вважали можливо глибшу і ґрунтовнішу науку грецької мови — і сю мету справді досягали. Існування поміж старим перекладним письменством багатьох дуже добрих перекладів показує, що між духовенством і «писцями», які займалися книжною справою, було багато людей, які знали і розуміли грецьку мову дуже солідно.

На другім місці, особливо для перших століть, X—XI, мусимо поставити учення мови варязької й поруч неї латинської. На жаль, Мономах не догадався вичислити решту мов, які знав його батько: чи була се мова половецька, чи горішньонімецька, угорська, чи жидівська і арабська? В різних часах, в різних частях України ці мови мали свою більшу і меншу рацію, і, як бачимо, люди старались їх навчитись¹.

Вінцем освіти й образования було присвоєння і опанування правил риторичного, поетичного стилю і віршування, якого доходили на взірцях грецьких, мабуть, і вправах також грецьких (як в пізнішій українській школі — в латинських). Як ми бачили з вище наведеної візантійської звістки, для сього вправлялись в читанні поетів

¹ Перший видавець Мономахової Науки Мусін-Пушкін, що віднайшов її, найбільш правдоподібними мовами вважав: грецьку, латинську, німецьку, угорську і половецьку. Сухомлінов, аналізуючи сю звістку, вказав, що знання власне «п'яти мов» традиційно вважалось верхом знання і здібності: так писали про Орігена Александрійського, про Карла Вел., що вони знали п'ять мов. Можливо, що за такою традицією йшли й у нас світські й грецькі педагоги (Всеволод бо був сином грецької царівни), які дбали про те, щоб їх ученик умів п'ять мов, і можна думати, що таке педагогічне правило прикладалося й частіше.

і інших взірцевих творів і вчили напам'ять різні глоси, паралельні вирази, поетичні вислови і т. д. Вивчені таким чином правила і елементи потім прикладались до різних вправ чи творів в місцевій літературній мові, яка виробилась в київських літературних кругах X—XI в.

Завважу, що ця літературна київська мова досі не вистудійована конкретно: скільки вона взяла від болгарських писань, принесених за Володимирової доби, наскільки вона свідомо відступила від неї, який вплив мали на неї пам'ятки інші, напр., зах.-слов'янські. Питання її відносин до місцевого діалекту і до інших діалектів українських і неукраїнських теж не розв'язані вповні. Як вповні правдоподібні тези приймаються отсі гадки, що київські книжники свідомо старались уникати діалектичної закраски і зберігати в мові можливість близькості до болгарських пам'яток. Але група київських пам'яток або таких, які найвірніше віддають київський стиль і письмо XI в., все ще не уставлена твердо. Філологія щойно недавно з бідую відборонила від сугестій про неукраїнський київський діалект, наслідком котрих київська книжна мова являлась чимсь таки зовсім нереальним і загадковим, але тільки-тільки починає намацуватись якийсь реальний ґрунт під нею.

Круг старої письменності. З того письменського запасу, який зложився протягом кількавікової праці книжних людей, пам'ятки діловодства, письменства, урядового тощо, пропали для нас майже зовсім. Руська Правда в кількох редакціях, включена в склад канонічних підручників, зісталась майже самотнім взірцем сього стилю, мови, мишлення. Поза тим кілька трактатів включених до київського літопису, кілька грамот галицько-волинських князів, воевод, старост і т. д., ряд котрих розпочинається тестамен-тами Володимира Васильковича, записаними в волинському літописі, але грамоти XIV в. більше належать уже до епохи переходової...

В противність тому найкраще представлена категорія книг богослужбних. Але з погляду історично-літературного се матеріал найменше інтересний. Він дає цікаві вказівки для історії вироблення мови, для діалектології, але з чисто літературного становища се був недотикальний капітал, в котрім не можна було робити ніяких змін. В величезній масі літургічного матеріалу тільки служби місцевим святым давали поле самостійній творчості, на взірець візантійських творів, і з сього погляду пам'ятки сі мають чималий інтерес, але досі мало студіювались.

Але щодо впливу на гадку, уяву, творчість власне те,

що співалось і читалось в церкві, мало шанси проходити найширше в народні маси, відбиватись на чутті, мислі й уяві найбільш вразливих і інтелігентних індивідуумів навіть з неписьменного народу, котрих притягала до себе нова церква. З цього погляду впливу на думку, уяву і спосіб вислову, особливо на пізніший поетичний стиль народної словесності, сі богослужбні взірці досі майже не були предметом аналітичних студій, тим часом вони дали б багато інтересного і для історії культури, і для історії словесної творчості.

В першу чергу перекладені і найбільше були поширені у нас такі богослужбні книги: євангельські тексти на неділі і свята, розложені в порядку календаря (так званий апракос, з которого тільки потім зложено четвероевангелія повного складу), такий же богослужбний апостол, псалтир, парамійник — вибірка з старозавітних книг для церковного вжитку; мінея служебна — молитви і пісні богослужбні, розложені в порядку місяців і днів (відти ж і назва «мінеї» — місячні книги); се збірники християнської гімнології, творів найвизначніших візантійських християнських поетів — Романа, Андрія Критського, Іоанна Дамаскіна. Разом — сі книги вказують ті джерела, відки наша творчість, думка і слово набирали нових форм і мотивів в сих віках. Найстарше служебне євангеліє маємо з серед. XI в. — Остромирове; апостол, псалтир, мінеї — з XI в., без ближчого часу.

За пам'ятками богослужбними йде «книжне почитання» в тіснішій значенні: морально дидактична і релігійна лектура для вжитку індивідуального і колективного. Церковна практика поручала, крім чистого богослуження, давати в святочні дні вірним щось з широкого церковного кругу: житіє святого, історію свята, моральне поучення. Ще більше значення мала практика монастирська: в певні часи, напр. під час трапези, займати увагу монахів побожними і моральними творами, прочитуваними вголос. Вона давала дуже цінну, з погляду розвитку письменності, побудку до списування в монастирі ж, для монастирської потреби, вже готових текстів і до збагачення їх запасу новими перекладами з невичерпаних запасів візантійської патристики.

Для монаха, який мав хоч які-небудь амбіції понад просте прогонування, так само для духовенства світського («білого») і, нарешті, для світських «христолюбців» читання таких творів теж уважалось моральним обов'язком. З усіх тих причин круг такої лектури неустанно підновлявся і доповнявся.

Поруч згаданих вибірок з святого письма для чисто літургичного вжитку, поширювались різні часті Біблії, призначені для читання — четверевангелія (найстарший рукопис з Галича 1144 р.) і повні комплекти Нового завіту, та поодинокі книги або групи книг Старого завіту. Ціла Біблія через свою великість в цілості не була знана, і навіть не знати, чи була вся перекладена: коли збирано комплект Біблії в Новгороді при кінці XV в. і потім у нас в Острозі в XVI в., деяких книг не знайшлося, і їх приходилось доповняти з «толкованих» текстів або перекладати наново. Більш популярне з Старого завіту було п'ятикнижжя і пророки, а історичні книги заступалися звичайно компіляціями, візантійськими і світськими, зробленими на основі Біблії та інших писань (такою світською компіляцією, як далі побачимо, була, можливо, Палея), Але, загалом кажучи, знайомість з Старим завітом була розмірно невелика і не вважалась потрібною. Звісна повість про Никиту Затворника, який «из уст умѣяше» весь Старий завіт: не тільки п'ятикнижжя, але і «суди, царства и вся пророчества по чину», а Нового завіту не знав і не любив, ілюструє се своєю опінією, що се замилювання Никити в «жидівських книгах» уважалось чортівським ділом, і деякі новіші дослідники через те готові були вважати Никиту за вихрещеного єврея або потайного юдаїста.

Досить популярні були толковані книги св. письма: євангеліє, апостол, псалтир, пророки, апокаліпс, і, як одмітив я вище, сі толковані тексти заступали в уживанні тексти оригінальні. Толкування на пророків, переписане в 1047 р. в Новгороді (але звісне тільки в пізніших відписах), належить до найстарших датованих фактів в історії староруської книжності.

З отців церкви перше місце, щодо розповсюдження, займають твори Івана Золотоустого. Найбільше популярні з усеї старої святоотецької літератури, вони своїми ідеями і своїм стилем відбилися сильно на оригінальній дидактичній літературі. Рахують до 200 автентичних слів Златоуста, звісних у нас в передтатарській добі, але в дійсності мусило їх бути далеко більше. Було чимало спеціальних хрестоматій з його слів, як «Златоструй», «Златоуст», «Маргарит», і ще більше збірників мішаних, зложених з слів Златоуста й інших отців, як «Ізмарagd», «Златая цѣпь» і т. і. Деякі перейшли вже готові з Болгарії, як «Златоструй», зложений для болгарського царя Симеона. Багато також оберталось слів, надписаних іменем Златоуста, які йому не належали; між ними було чимало й оригінальних, написаних у нас, або сильно перероблених,

приладжених до місцевих обставин і доповнених місцевим матеріалом.

Дуже популярні, після сього, були слова Василя Великого — «Постническа́я словеса». Григорія Богослова один збірник слів маємо з XI в., другий дещо пізніший, але теж старої редакції, і толкування його поучень Никити Іраклійського. Ще більше, може, ніж ці твори, звісні були слова Єфрема Сирина, спеціально рекомендовані монастирською уставою для вживання в монастирях: з XIII в. заховалось чотири кодекси його вибраних слів під назвою «Паренезіс».

Ще з Болгарії принесені були катехетичні поучення Кирила ерусалимського і Атанасієві слова на аріяні; «Шестоднев» Василя Великого, перероблений Іваном — екзархом болгарським, і ним же переложене «Богословіє» Івана Дамаскіна; «Стословець» (сто моральних правил) патр. Геннадія включений в склад збірника, переписаного для нашого Святослава в 1076 р. «Написаніє о правѣй вѣрѣ» Михаїла Сінкеля (короткий виклад догматів) міститься в Святославовім збірнику 1073 р., включене також в літописну повість про Володимира. «Ліствиця» Івана Ліствичника — високо поважаний в монастирських кругах твір, пиується в печерських писаннях.

Далі вкажемо такі речі, як витяги з толкувань на св. письмо Теодоріта Кірського в формі популярних запитань і відповідей. Іполіта римського «Слово о Христі й антихристі». Збірник проповідей папи Григорія Великого (т. зв. Двоєслова). Устави і поучення Федора Студійського. «Пандект» (збірник моральних поучань) Антіоха і «Пандекти» Никона Черногорця: вибрані поучення про християнське і спеціально монаше життя; його ж «Тактікон» — вказівки щодо богослуження і порядків церковного життя.

Крім сих більших, окремо звісних цілостей, багатий і досить різномірний матеріал містився в різних збірниках, котрими заступались повні тексти святоотецьких писань і всяких інших вартісних творів, занадто великих для списання. Звісні збірники Святослава, переписані в 1073 і 1076 рр., служать їх найстаршими, дуже типовими прикладами. Перший з них списаний якимсь «діаком Іоаном» з болгарського перекладу, виготовленого для царя болгарського Симеона: в посвятних віршах його ім'я попросту замінено іменем Святослава, в примірнику, призначенім для сього князя. Сей збірник з невеликими змінами був переложений з грецького оригіналу X в. і має характер підручної енциклопедії: «Съборъ отъ мнозь отецъ, тълко-

ванія о неразумнихъ словесѣхъ въ еуагелии и въ апо- столѣ и въ инѣхъ книгахъ вѣкратѣць съложено на память и на готовѣ отвѣтъ». Се ряд витягів, з різних джерел, дуже різнорідного змісту: поруч богословських статей природничі (св. Епіфанія про 12 дорогих каменів і їх прикмети), гігієнічно-магічні (що їсти і чого не їсти котрого дня), метрологічні, хронологічні, Георгія Хойробо- ска «о образѣхъ» — про риторичні фігури і т. д.

Другий збірник переписаний «рукою грішного Іоанна», мабуть, того ж самого, що й попередній, з цікавою помі- тою: «избрано изъ многихъ книгъ княжьихъ», має харак- тер більш одностайний. Се вибірка морально-дидактичних статей. Він розпочинається згаданим вище «Словом нѣ- коего калугера о четьи книгъ», за ним «Слово нѣкогого отца къ сыну своему», «Наказаніє богатимъ», «Слово еже православну вѣру имѣти» і далі такі речі, як св. Василя «Яко подобаєть челоуѣку быти», Ксенофонта «Наставле- ніє дѣтемъ своимъ», «Афанасьєвы отвѣты противу напи- санныхъ вопросовъ», «Стословець» патр. Геннадія, «О же- нахъ злыхъ и добрыхъ» і т. д. Твори переважно анонімні або надписані довільно різними іменами св. отців; походження їх не просліджено, і висловлялись гадки, що серед них можуть навіть бути вже й твори місцевих книжників.

З часом на нашій ґрунті все більше складалось таких збірників — дуже різнорідного змісту. Поруч автентичних писань попадало туди багато псевдоепіграфів, творів ано- німів, надписаних іменами славних отців, в тім числі й пи- сання оригінальні або сильно перероблені на місці і за- крашені місцевим колоритом. Під іменем якого-небудь шановного отця церкви або ще більш загальним титулом «Словес св. отець», «Слова от книг» і т. д. такі оригінальні і піворигінальні твори мандрували і затирались в масі мо- рально-дидактичної літератури.

Особливий, дуже популярний тип таких хрестоматій становили збірники коротких дидактичних афоризмів, слів і казусів, зачерпнених не тільки з християнської й біблій- ної літератури, але і з старшої, античної традиції. Такі короткі вибірки містяться в складі Святославового збір- ника і в інших колекціях, але бували й більші збірки, на взір популярної візантійської антології «Пчола» (Меліс- са), що своїм перовзором мала вибірки Максима Ісповід- ника, зроблені з письменників «наших і зовнішніх» (по- ганських) в VII в., і надписувалась потім його іменем, навіть в пізніших редакціях, які, властиво, дуже мало мали спільного з тими Максимовими вибірками (в оригі- нальнім своїм вигляді навіть не захованими). В такій

пізнішій редакції (XI в), розділений на 70 розділів, в кожному по кількадесять і до ста афоризмів і анекдотів з св. Письма, християнських писань і античних письменників, «Пчола» прийшла і до нас, навіть минаючи Болгарію, як думають, була переложена безпосередньо нашими книжниками¹. Звісні тепер копії, правда, не старші від XIV віку, але цитати з такої одомашненої «Пчоли» добачають в наших старших пам'ятках, напр. в Київському літописі під р. 1189 і в інших писаннях кінця XII в.

Такі збірки мали чимале культурне і літературне значення. Вони хоч трохи розширяли круг тем наших старих книжників та їх світогляд поза межі церковного писання, підсували їм взірці, форми і гадки, а при тім давали змогу повеличатись при нагоді цитатами з різних християнських і античних письменників, котрі вони знаходили в таких збірках. Так, мабуть, і митр. Клим писав Ізяславу «от Омира, от Арістотеля й от Платона», автор Галицького літопису зацитував з іменем Гомера афоризм, що фігурував, мабуть, теж в такій антології з іменем старого поета: «О лєсть зла єсть, якоже Омиръ пишеть: до обличенья сладка єсть, обличена же зла єсть,—кто в ней ходить, конець золь приметъ! о злѣе зла зло єсть!»

Слідів безпосередньої знайомості з античною літературою в нашій старім письменстві й школі не помічаємо. Окрім афоризмів, взятих з других і третіх рук до різних антологій, наші книжники знали, правда, більші збірки сентенцій, вибраних спеціально з того чи іншого автора, як, напр., «Мудрість Менандра», вибірка афоризмів з комедій славного атенського драматурга IV в., сентенції Епіктета, з християнським коментарієм, звісні в однім кодексі XIV або XV в. Але про дух і стиль античної літератури ці сентенції так же мало давали поняття, як і вибірки з Арістотеля, включені до діалектики Дамаскіна, що зайшла до нас, як згадуються, в сербським перекладі. Та й і ці далекі відгомони античної традиції, як бачимо, були досить мало поширені.

Інший популярний тип хрестоматій, дуже плідний в своїх впливах на розвиток нашого оригінального письменства, становлять т. зв. «Прологи». Основою їх послужили візантійські менології або сінаксарі (назва «пролога» явилась через те, що на початку таких збірок стояла звичайна передмова, «пролог», і у нас її прийнято як титул сих збірок. Грецька назва сінаксар пішла від слова *synaxis* або

¹ Підставова праця: М. Сперанскій, *Переводные сборники изречений въ славяно-русскомъ переводѣ*, 1904.

супах — сходи́ни вірних поза богослуженням, на котрих, звичайно, читалась якась повість про життя і подвиги святих, яких пам'ять того дня святкувалась. Збірники таких оповідань, переважно коротких, і звались сінаксарами, а що з них складались згодом збірки, розложені по дням місяців, то звідси й пішла назва «менологія» («місяцеслова»). На нашім ґрунті вони залюбки перероблялись і доповнялись різним місцевим матеріалом: життями місцевих святих, поучаннями і повістями, чим-небудь зв'язаними з святими того дня або подіями, зв'язаними з сим днем (побудування церкви, перенесення мощей, смерть якогось святого, що, мовляв, сталась того дня). Таким чином, сі «прологи» грали важну роль в історії культури і словесної творчості не тільки як популярна лектура, що мала великий вплив на думку й ідеологію тодішньої людини, але й як взірці і побудка до письменної творчості за даними прикладами. Таке проложне письменство дуже було значне, бо взірці, давані прологом, визначались здебільшого нехитрою конструкцією і не вимагали великих літературних засобів. Уже з кінця XII і XIII в. маємо кільканадцять копій таких збірників, щоправда, переважно фрагментарних, вже доповнених місцевим, староруським матеріалом. По прикметам мови і сим доповненням вони і вважаються продуктом староруським: полудневослов'янських редакцій без додатків східнослов'янських досі таки й незвісно, і тому висловлений був здогад, що пролог відразу, при перекладі, зроблений в Царгороді в XII в. руськими і болгарськими книжниками, був доповнений східно- і полудневослов'янським матеріалом¹. Тому що в основі слов'янського пролога лежать грецькі редакції не раніші кінця XI в., його появу кладуть на XII вік. Найстарший кодекс одні датують р. 1262, інші — 1192.

Аналогічний характер має «Мінея четья», розложена по місяцям збірка житій. «Четьею», «читальною» вона зветься для відміни від мінеї, призначеної для вжитку літургичного. Але вона звичайно містить твори ширші, більш літературні: се не короткі слова, як у «Пролозі», а цілі життя, з додатками чудес, молитов і служби сьому святому чи празникові. Копії дуже старі, очевидно, прийшли вже готові з Болгарії. Супрасльський рукопис, що містить частину збірки на місяць березень, належить взагалі до найстарших рукописів. З кінця XI в. звісні три датовані копії — р. 1095, 1096 і 1097 (вересень, жовтень і падолист),

¹ Див. Соболевського Матеріали, с. 176; Сперанского Ист. лит., с. 202.

списані для одного новгородського монастиря. Дослідники переконані, що в XI в. була на слов'янській мові «Мінея четья» на цілий рік.

Се переходові типи між згаданими збірками переважно морально-дидактичного святоотецького матеріалу і т. зв. «патериками», більш систематичними збірками про пустельників і подвижників певних місць, дуже популярними в монастирських кругах і дуже важними в історії нашого письменства, тільки й досі не обслідженими скільки-небудь основно. Взірцем і підставою їх послужили головню дві збірки: т. зв. Лавсаїк — збірник оповідань про єгипетських анахоретів, списаний для Лавса, візантійського вельможі Палладієм Геленіпольським, в V в., і «Лімон», або «Лімонар» («Лука»), інакше Сінайський Патерик, збірка оповідань про монахів палестинських, сірійських і ін., списана при кінці VI в. Іоаном Моском, палестинським монахом. Вони дали початок різним компіляціям, які в нашій старій традиції носять назву Патериків Скіфських, кількох редакцій. Був звісний також т. зв. Патерик Єрусалимський і Патерик Римський — перерібка діалогу про римських святих папи Григорія Вел. Взагалі ж слов'янські патерики, звісні в великим числі копій, почавши з XI в., досі протудійовані, на жаль, дуже мало, — так само, зрештою, як і їх грецькі першовзори, тим часом в історії літературних мотивів вони мають чимале значення.

Сі оповідання займали уяву читачів елементами чудесного, фантастичного, романтичного, прийнявши в себе багату спадщину геленістичного роману і казки з її різномірними складниками, вони послужили одним з тих джерел, з котрих розлилась нова, середньовічна хвиля відновленої міфологічно-демонологічної творчості. Даючи побожні, церквою усвячені і поблагословлені паралелі до народної усної казки і саги, вони стали все ширше проходити в усну творчість, як побачимо нижче, запліднювали її новими мотивами, а з другого боку, в книжних кругах викликали бажання і проби на взірець сих церковних легенд, навіть їх фарбами і деталями, описувати життя, пригоди і чуда місцевих прославлених своєю святістю, подвигами чи своєю побожною смертю подвижників і героїв.

Таку ж ролю взірців української агіографії відіграли також окремі житія особливо популярних святих, як повісті про Миколая Мірлікійського та його чуда, звісні аж в двох редакціях, житія Антонія Вел., Сави Освященного і Євтимія Вел., використані Нестором в житії Феодосія печерського, житіє Євстафія Плакіді, зацитоване ним в чтенії про Бориса і Гліба, і т. д.

Таким чином, сі повісті про святих і вибірки з історичних книг Біблії можуть уважатись переходом, на один бік, до історичної письменності, на другий — до історичної повісті, в тіснішім значенні, і романа.

Але перше ніж піти в сім напрямі, треба нам згадати ще про одну категорію церковних пам'яток, дуже важну з історично-культурного, а менше з літературного становища, — се збірники канонів церковних, норм права канонічного і світського, головно візантійського. Уже в найстаршій, мефодіївській добі, як свідчить архаїчна мова, був перекладений старий Номоканон з 50 титулами, споряджений патр. Іоаном Схоластиком в VI в. і доведений потім до кінця VII в., що був в загальнім уживанні в візантійській церкві до того, як поширилась новіша редакція, зроблена Фотієм в 880-х рр. З Болгарії сей старий Номоканон був перенесений до нас і заховався в рукописі XIII в. Фотіїв Номоканон, розділений на 14 розділів по головним предметам і тому званий також Номоканонем 14 титулів, з'явивсь у нас, як виводять, в добі Ярослава; він представлений найстаршим рукописом XI або XII в. Синод. бібліотеки. Потім, в другій половині XIII в., була принесена нова редакція Фотієвого Номоканона, з додатком толкувань візантійських каноністів Арістіна, Зонари і Вальсамона; в сербській редакції вона була прийнята на соборі в Володимирі суздальським 1274 р. і з того часу стала офіціальним підручником права.

Сі збірки містили багатий і важний з культурно-історичного становища матеріал: крім самих канонів, соборних пам'яток і вибірок з Біблії, також виїмки з візантійського законодавства, чимало різних літературних творів на різні, ближче або дальше зв'язані, теми (про ересі і еретиків, про книги канонічні і апокрифічні, про релігійні відміни церков). Перенесені до нас, вони доповнялись різними місцевими писаннями канонічного і юридичного змісту (переважну частину юридичних пам'яток ми завдячуємо Номоканонам), а також і творами на політичні теми, про владу, адміністрацію, становище церкви і т. ін. Таким чином, для розвою соціальної й політичної гадки в тих кругах духовної інтелігенції, котрим були приступні сі монументальні фоліали, сі збірки мали значення чимале. На підставі зібраного в них матеріалу складались місцеві компіляції: таке, напр., «Мірило Правдиве», пам'ятка одначе зложена, мабуть, не на Україні.

Перейдім тепер до писань історичного характеру. Згадані вже вибірки з біблійних книг становили підставу, на котрій потім списувалась історія греко-римська і візантій-

ська. Як відомо, наймолодші історичні книги Біблії вводять історію Ізраїлю в обстанову геленістичних держав в часах їх перших конфліктів з Римом, й євангельська історія розвивається в обстанові римської зверхності над спадкоємцями Александрової монархії. Історія «Ромеїв», Риму і Візантії (ромеями, римлянами називали себе візантійці весь час), таким чином, являлась продовженням ізраїльської історії як для візантійців, так і для наших книжників, і ця історична схема стала потім підставою нашої історіографії. Твори візантійської історіографії, які старались продовжувати кращі традиції античні, описуючи сучасні події монографічно, як історичні писання Прокопія, Теофілакта, Льва Діакона, не мали щастя в слов'янських літературах: з них або нічого не було перекладено, або переложене не прижилось і не знайшло поширення. Окремо стоїть переклад історії юдейської війни Йосифа Флавія, яка мала свій вплив в нашій літературі більше як героїчна повість, ніж як взірць історіографії, і ми до неї ще повернемо при іншій нагоді. З історичного ж та історіографічного погляду цінились, перекладались і ширились убогі з літературного погляду, але цікаві з того вище зазначеного історіографічного становища всесвітні хроніки, які давали короткий перегляд світової історії, і в нім читач чи компілятор так чи інак знаходив вихідну точку для подій своєї вітчизни.

У нас були напевно звісні переклади всесвітньої хроніки Іоанна Малалі (повний текст її не заховався, тільки витяги з неї), Георгія Сінкеля (в скороченні), Георгія Амартола з пізнішими доповненнями, які доводили події до X в., і, нарешті, наймолодша з них (XI в.) — хроніка Константина Манасії, звісна, правда, в кодексах, не старших від XIV віку. Компіляція старозавітної історії, під назвою «Палей» (себто Історії Старої або Старозавітної), була також перекладена, як виводять, не пізніше XII віку. Як хронологічна схема послужила нашій історіографії «Коротка Хронографія» патр. Никифора.

Весь сей матеріал пильно використовувався книжниками, які складали на їх взір свої домашні хроніки. Так думають тепер переважно, що се у нас, на Україні, на взір візантійської була зложена нова редакція «Палей», т. зв. «Палей Толкова» — полемічний твір проти юдаїзму, що з сього полемічного становища розбирав особливо старозавітну історію¹, і т. зв. «Хронограф» — компіляція всесвіт-

¹ Шахматов до кінця дуже енергійно обстоював болгарське походження «Палей», вважаючи її твором першої, Мефодіївської, школи перекладчиків. Але в Болгарії нема сліду сього твору, і тому погляд Іст-

ньої історії з українською. Одна з копій «Хронографа» («архівська» — москов. архів загран. справ), доведена до зруйнування Єрусалима Титом, має замітку, що вона списана з рукопису 1262 р., і присутність в сій компіляції звісток про поганську Литву піддає дослідникам гадку, що зложено її десь у наших сторонах. Автор її користувався, крім Біблії, «Шестодневом», хроніками Амартола і особливо Малалі, історією Йосифа Флавія і закінчив свою компіляцію «Александрією». Нижче побачимо, що автор Галицького літопису, пишучи в 1240-50 рр., користувався таким «Хронографом», де містились якісь уривки з Малалі. Але все-таки ближче час, місце, обставини, в яких зложились сі компіляції, і їх початковий склад, на жаль, все ще застаються невиясненими. Коли буде про се звісно більше, воно дасть інтересне освітлення деяким сторонам нашого культурного життя: кругові відомостей і інтересів та поглядам старої інтелігенції.

Генеалогії народів і огляди їх розселення в біблійних компіляціях і згаданих хроніках світу, з одного боку, коментарії до шести днів сотворення світу, як згаданий «Шестоднев» Василя Великого, відкривали деякі джерела географічних і природничих відомостей. Дуже мізерні з становища дійсного, реального знаття, наповнені різним фантастичним, легендарним і чудодійним елементом, сі оповідання тим більше вражали уяву, підіймали інтерес до сих питань і давали притоку до дальшого розроблювання сих тем і громадження казкового, фантастичного елемента. Як компіляція оповідань біблійних і античних історій про звірів та всяких мандрівних звіриних історій з'являється «Фізіолог», александрійський твір, потім неустанно перероблюваний і доповнюваний, вчасно перекладений в Болгарії, він звідти поширився й у нас.

«Християнська Топографія» Козьми Індікоплевста чи Індікоплова (подорожника до Індії) — проба географічної системи більш «християнізованої» в порівнянні з античними «поганськими» творами, дуже популярна, не вважаючи на свою реакційність з наукового погляду, коли не в цілості, то в частях теж досить рано стала звісна у нас. Уривки

ріна, який уважав її східнослов'янським твором XIII в., узяв перевагу. Але проти його погляду на зміст «Палеї», що вона з початку доведена була до Соломона тільки, як то маємо в копіях коломенської версії, див. виводи Істоміна (Къ вопросу о редакціяхъ «Толковой Палеи». — Извѣстія отд. рус. языка, 1913, 1): він вважає коломенську версію молодшою, а первісну редакцію «Толк. Палеї» кладе на часи Святополка і Мономаха.

її стрічаються в збірниках XIII в., цілість звісна в кодексах XVI в. тільки.

Сі твори служили у нас джерелом для різних псевдоприродничих, фабульозних екскурсів, які стрічаються в різних дидактичних і історичних писаннях, почавши від «Повісті временних літ». Згадане посланіє митр. Клима, яке містить різні натяки на подібні теми, було «істолковане» якимсь ближче незвісним Афанасієм мніхом, розширене різними додатками такого псевдоприродничого змісту, і вони пізнішим читачам були настільки інтересніші Климових гадок, що ся Афанасієва перерібка, звісна в кількох копіях, вигнала з уживання оригінальний текст, і нині ми й не маємо його в первісній формі.

На другу сторону, героїчні та романтичні епізоди і дивні пригоди, які стрічалися в біблійних і хронографічних компіляціях, так само як такі ж епізоди агіографічні, служили переходом до повістєвої, романтичної літератури, досить розвиненої на візантійським ґрунті, де сходились традиції старого геленістичного роману з новішими течіями індійськими й арабськими. Се, очевидно, найбільш інтересна для нас галузь старої перекладеної письменності з огляду на її впливи на оригінальну повістєву і поетичну словесність. Але вона розмірно слабо представлена в нашій писаній традиції, бо не стрічала прихильних відносин з боку церковників, хіба що вміла приодягнути свої твори плащем морально-дидактичного поучення. Так, напр., було з християнською переробкою буддійської повісті про відречення від світа Сіддарті-Будди, переміненої в побожний християнський роман про царевича Йосафата, незвичайно популярний у всіх християнських літературах. Для творів і тем, не замаскованих такою християнською покривкою, шанси сильнішого і ширшого розповсюдження, поза контролем духовенства, давала традиція усна, котрою подібні, а часом навіть ті ж самі теми передавалися в різних варіантах дуже широко. Але і писані редакції їх, розуміється, мають величезний історично-літературний інтерес, і дальші розсліди над кругом писаної повістєвої літератури, яка оберталась у нас в сій добі, пожадані дуже.

Рукописів, старших від XIV—XV вв. сих писань, досі не звісно. Я підношу сей цікавий факт, який дуже яскраво відбиває відсоток рукописів церковного і релігійно-морального змісту: він дуже характеризує нашу книжність та її долю. На підставі пізніших кодексів та різних вказівок викомбінується лише приблизно круг повістєвої літератури, яка оберталася перед сими віками. З значною

правдоподібністю можна приймати існування в нашій добі перекладів отсих повістевих творів:

«А л е к с а н д р і я», переробка псевдо-Калістенового роману, що оповідав фантастичну історію Олександра Великого (він представляється тут сином єгипетського царя, що втік до Македонії і разом з Арістотелем став потім педагогом Олександра). По смерті батька Олександр підбиває не тільки Грецію, а й Рим, на сході воює з різними чудами: песиголовцями, велетнями, пігмеями, велетенськими комахами і т. д., перебуває різні дивні пригоди і вмирає в Вавілоні, згідно з провіщуванням пророка Єремії. На сю основу в різних редакціях нанизувались різні фантастично-героїчні теми, як свого часу на історії Геракла або Одиссея. Одна версія сеї повісті, без сумніву, була звісна у нас вже в XIII в., включена в склад хроніки Малалі, в збірнику 1262 р. Її звуть тому першою або також болгарською редакцією, мовляв переложеною в Болгарії і відти перенесеною до нас, але се болгарське походження її не певне¹. В кожному разі на нашім українським, чи ширше — східнослов'янським, ґрунті ся перша редакція «Александрії» підпала різним змінам і доповненням: сюди були включені різні відомості з Малалі й Амартола, з «Еллінського літописця» і «Пролога», з повісті про Індійське царство, з подорожей монахів до Макарія римського і Зосими до рахманів (див. нижче), з откровенія Методія Патарського про нечисті народи Гог і Магог, загнані Олександром на кінець землі, звідки вони з'являться при кінці світа, і т. д. Так з'явилась ширша редакція «Александрії», включена в «Хронографи».

Але в сім часі з'явилась вже нова редакція, більш християнізована і перероблена в дусі середньовічних лицарських понять. Приймають, що в XIII або на поч. XIV в. вона була переведена на сербську мову десь в західних сербських землях, Боснії чи Далмації, і в сім сербським перекладі скоро стала звісна й у нас, зробилась ще більш популярною і любленою, ніж редакція старша, і дала привід до нових переробок і компіляцій, які відіграли чималу ролю в нашім культурнім житті.

Менш популярна і впливова була «Троянська історія», котра вела свій початок ніби від Діктиса і Дареса Фрігійця, учасників Троянської війни. Її зміст далеко

¹ Про се була спеціальна розвідка проф. Лаврова в харківським збірнику «Почеть», 1908: Він доводив болгарське походження перекладу його орфографією і акцентуацією, але Соболевський в цитованій нижче студії вважає сі докази нестійними й обстоює «руське» походження перекладу.

бідніший і сухіший і не давав уяві читача так багато, як «Александрія». На східнослов'янським ґрунті вона констатується доволі пізно в виді «Притчі о кралехъ», включеної в склад хроніки Манасії (рукоп. XIV в.). Мова «притчі», однак, цілком відрізняється від мови перекладу Манасії, і це показує, що вона мусила з'явитись окремо, раніше ніж в XIV в. Латино-романські елементи її мови дають привід здогадуватись, що прийшла вона звідти ж, що й сербська «Александрія»:

«Девгенієво діяніє», візантійський героїчний епос на тлі візантійсько-арабської боротьби X в. (герой його Дігеній Акріт, син араба і грекині, тому названий «Дігенієм», чоловіком подвійного походження). Він був звісний у нас в двох редакціях: старшій, коротшій, і довшій, принесеній пізніше.

Повість про Індійське царство — один з варіантів західноєвропейських повістей про царство пресвітера Іоанна, перероблених з грецького оригіналу, що сю повість представляв в формі листа до імп. Мануїла (пом. 1180). Припускають, що до нас він прийшов в сербським перекладі з латинського, більш-менше тоді ж і звідти ж, що сербська редакція «Александрії», в склад котрої потім ся повість про Індійське царство і ввійшла.

«Слово о премудрім Акірі» — візантійський первовзір арабської казки про царя Сенхаріба з «Тисяча одної ночі»; грецького оригіналу досі не викрито, і в східнослов'янських рукописах сеї повісті нема старшої від XV в. Але вона була дуже популярна, правдоподібна, вже перед тим. Особливо подобались афоризми Акіра, вони стрічаються і в окремих копіях.

«Стефаніт і Іхнілат», візантійська перерібка індійського циклу звіриних байок, котрих героями виступають два шакали, Щирий і Лукавий, що інтригують у царя-льва; візантійська редакція була зроблена на основі арабського перекладу (переложенного з затраченого перського, пехлевійського тексту), приблизно в XI в., і, правдоподібно, скоро стала звісна й у нас, хоч копії маємо тільки пізніші.

«Варлаам і Йосафат», згаданий моралістичний роман на тлі життя Будди, зложений з цілої серії дидактичних притч, що доводять марність людського життя й його утіх. Походження його дуже неясне; довго його автором уважали Івана Дамаскіна. Новіші дослідники кладуть сю християнську переробку історії Будди на VII в., але поширюватись в візантійським світі вона почала не раніше XI в., як думають, і, мабуть, не раніше XII в. стала

звісна і популярна у нас. Звісна «Повість къ Василию игумену печерському», що надписується іменем Кирила Туровського і у всякім разі належить до 80-х років XII в., оброблює одну з Варлаамових притч, одначе з значними відміннями проти грецького тексту і слов'янського перекладу.

«Дванадцять слів царя Шахаіші», розтолковані Мамером Філософом (про сьогосвітну неправду), — повість, правдоподібно, перейнята з перського джерела, як показує само ім'я царя (цікаві паралелі є в осетинських оповіданнях про богатирів-нартів). Найстарший рукопис XV в., але архаїчні прикмети мови вказують на старший, руський переклад.

Посереднім огнивом між сими повістями і побожними легендами і житіями були т. зв. апокрифічні повісті і поеми, себто твори, які свобідно обробляли різні біблійні теми, не в'яжучись канонічною традицією. Поруч невеликих розмірами заміток, які являлись тільки глосами до біблійних текстів, були тут більші, самостійні твори, як книга Адама, книга Еноха, слово Мефодія патарського про початок і кінець світу, откровеніє Авраама, Заповіти XII патріархів, видіння Ісаї, Протоєвангеліє Якова, Євангеліє Фоми, Книга рождества діви Марії, Никодимове євангеліє, видіння ап. Павла, подорож св. Агапія до раю, подорож трьох монахів до Макарія римського, хожденіє Зосими до рахманів, житіє і хожденіє св. отця Нифонта, житіє Андрія Юродивого, житіє св. Теодори — повість про воздушні митарства, і такі інші поетичні й фантастичні твори, дуже слабо зв'язані з канонічною традицією. Вони визначались не раз багатим змістом, яскравими поетичними образами, що сильно вражали уяву і чуття і мали великий вплив на творчість літературну і письменство та глибоко врзалися в усну традицію. На жаль, одначе, історія переходу сих творів до нас незвичайно мало звісна. Чимало апокрифічних елементів переходило в згаданих вище історичних компіляціях. Великий вплив на поширення апокрифічних мотивів мав «Паломник игумена Данила до Святої Землі», поч. XII в., який переказує ті апокрифічні оповідання, що оберталися в усній традиції, в зв'язку з різними пам'ятками і місцями, усвяченими біблійною й євангельською історією. Він заразом ілюструє нам взагалі той процес популяризації апокрифічних мотивів усною дорогою, для котрої паломники і всякі «каліки перехожі» були особливо підходящими посередниками.

З тих апокрифічних творів в рукописнім запасі маємо з XI в. уривок з апокрифічних «Діань ап. Павла і св. Тек-

лі»; до XII—XIII вв. зачисляються такі апокрифічні повісті: смерть Авраама, Ісаїно видіння, Протоєвангеліє Якова, посланіє Пілата до Риму, повість про чудо Афродитіана в Перській землі, хожденіє Богородиці по муках, подорож св. Агапія до раю. Розуміється, се маленька частинка того, що дійсно оберталось у нас в тих віках. Для апокрифів старозавітних головним розсадником стала «Палея Толкова», де їх число з кожною редакцією все більшало.

На жаль, студії сього матеріалу, розпочаті Тихонравовим і Порфир'євим в в.-руській літературі, Ягичем і Новаковичем в сербській, Сумцовим і Франком в нашій, останніми часами якось ослабли. Новий корпус апокрифів, піднятий перед війною Петербурзькою академією, ще не вийшов; заповідається перший випуск під редакцією Яцімірського.

Такий, в головних рисах, був літературний скарб, отриманий нашою церквою і нашим громадянством в старій добі. Велика частина його мусила прийти в готових перекладах, які зібралися в X в. в Болгарії завдяки працям болгарської й моравської місії і потім — роботі місцевих болгарських письменників і книжників доби царя Симеона і його наступників. З упадком болгарської держави і культурного життя з кінцем X і в першій пол. XI в. ся перекладна робота продовжувалась, в XI—XIII вв., в різних культурних осередках силами не тільки полудневослов'янських, але й східнослов'янських книжників, які там пробували. Як такі центри в нашій традиції виступають особливо монастирі Царгорода і Святої Гори (Атоса). В них уже з XI в. пробувало багато ченців і пілігримів з України й інших східнослов'янських країв, були вже «свої» монастирі, в яких більш-менш систематично велась робота над перекладанням різних писань з грецького і справлюванням старших, недокладних перекладів по грецьких оригіналах.

Але така ж робота велась і на Україні, як показують різні принагідні звістки (крім цитованого літописного оповідання про Ярослава, напр., згадка про замовляння Святоші, збірники Святослава, Володимира Васильковича й под.). Такі звістки, одначе, доволі рідкі й випадкові, тому пробувано на підставі мови визначити те, що було переложено в східнослов'янських землях, від того, що було перенесено з земель полудневослов'янських. Але тут передусім робить труднощі спільність книжної мови, яка і на нашім ґрунті довго пильнує можливо приподоблятися принесеним з Болгарії взірцям і в мові і навіть в право-

писі. По-друге, не завжди можна розрізнити переклади, наново зроблені у нас, від тих, які були пізніше виправлені нашими книжниками. В кожному разі се справа дуже цікава, і варто приложити старань до того, щоб вислідити докладніше, як доповнялась роботою місцевих книжників перекладна письменність візантійська, з додатком більш або менш оригінальних болгарських писань, принесена до нас з Болгарії, і по можливості вислідити, що з того робилось якраз у нас, на полудні¹.

Що приходило з заходу дорогою писаної традиції, на се мало зважалось досі. Підчеркувалось релігійне відчуження від католицького світу, диктоване церквою, і приймалось за факт, що таке відчуження було. При тім, одначе, не досить зважувалось, по-перше, що ся ідея виключності і негативного відношення до західного, католицького світу проповідувалась головно зайдами греками, вищою ерархією і грецькими полемістами (ні одного полемічного противокатолицького твору в сій добі, властиво, не можна з певністю признати твором тубільця, русина). По-друге, що в самих сих полемічних творах можна знайти недвозначні вказівки на те, що громадянство не приймало сеї релігійної виключності, зістаючись при тім погляді, що «сію вѣру і ону Богъ даль», як йому дорікає в своїй науці Теодосій (правдоподібно, не Феодосій Печерський, а Теодосій Грек, згаданий вище). І в цілім ряді пам'яток, дійсно, документується таке трактування західного католицизму як християнства передусім: в «Хожденії Данила», в легенді про третій хрестоносний похід, що читається в Київському літописі, в легенді про св. Кінгу в Галицькому літописі, і т. д. Відчуження прийшло значно пізніше як наслідок довговікової боротьби Західної України на життя і смерть з польським і католицьким на-

¹ Соболевський в спеціальній праці на підставі лексичного словарного матеріалу такі твори признав перекладеними «на Русі» (не розрізняючи нашої української Русі від північних країв): Житіє Андрія Юродивого, Пандекти Никона, Студійська Устава, Христ. Топографія Козьми Індикоплова, Історія Йосифа Флавія, Александрія 1-ої редакції, толкування Никити Іраклійського на Григорія Богослова, Пчола, чуда св. Миколая, слово на перенесення його мощей, Житіє Стефана сурожського, поучання Федора студійського і житіє його ж, повість про будову св. Софії Царгородської, Фізіолог другої редакції, посланіє Петра антиохійського про опрісноки, книга Естер (Есфірь), Ісход Мойсеїв (апокриф), Соломон і Китоврас і Соломонові суди, житіє Макарія Римлянина, повість про Акіра, Девгенієве діяніє, повість про іверську царицю Дінару, повість про царя Адаріана, повість про сні Шахаїші, Пролог (сінаксар) і ряд окремих житій і чуд, повість про царя Авгара і нерукотворний образ, слова Менадра, толкування чина св. Василія й інші — більш гіпотетичні.

тиском. В сій же, староруській добі стоїть питання не про відчуження, а про круг стичностей і можливостей запозичення.

Ак. Соболевський останніми часами більше, ніж хто інший, присвятив уваги західним текстам в староруській письменності. На підставі лексикальних прикмет він згрупував кілька пам'яток, де поруч елементів кирило-мефодіївської термінології виступають виразно елементи західнослов'янські й явні сліди латинських оригіналів, які, отже, походять з «країв, де стрілись впливи грецькі і латинські, мова церковнослов'янська і західнослов'янська, де церковнослов'янська мова як мова церкви і літератури була добре звісна і поруч з кирило-мефодіївською християнською термінологією була якась сильна». Се переклад «бесід на евангеліє» папи Григорія Великого, відомий м. ін. в пергаменній копії XIII в., списаній десь в західній Україні («юго-зап. Росії», кажучи термінологією Соболевського), молитви болящим, що читаються в багатьох рукописах разом з сими бесідами, Никодимове евангеліє, легенда про св. Вацлава, деякі житія¹ і уривки перекладу латинського служебника, писаного глаголицькими буквами (т. зв. «київські уривки»). Різні міркування, які випливають з спільних прикмет сих пам'яток, привели автора до виводу, що вони були переложені при кінці X або в першій половині XI в. в Чехії, де ще тоді, одиноко з західнослов'янських країв, продовжувались кирило-мефодіївські традиції. До ранішої, кирило-мефодіївської доби може належати переклад т. зв. «Римського Патерика», або «Діалога папи Григорія Вел.», і епітеміяник («Заповѣдь св. отец»), що слідує за старим Номоканонем (Іоана Схоластика) мефодіївської доби і по гадці деяких дослідників являється перекладом латинського пенітенціала². Сі пам'ятки перейшли на Русь, очевидно, через Болгарію, тим часом як переклади кінця X — першої пол. XI в. і пізніші мусили мандрувати до нас вже, мабуть, безпосередньо з заходу.

Я наводжу вказівки як дорогу до розсліду західних елементів в нашій старій письменстві. Реальні факти вказують не на відчуження, а на брак у нас якого-небудь від-

¹ Аполінарія Равенського, папи Стефана I, Анастасії Римлянки «потвороізбавниці» і Хрїзогона — в Извѣстіях отд. рус. языка за 1903 і 1905 pp.

² Суворовъ, Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникѣхъ древнерус. права, 1888; Vandrak, Zachodnio-europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewno-słowiańskim, 1904, Соболевский, Материали и изслѣдованія чл., IV.

чуження від католицького світу. Нагадаю, напр., такі писання з пізнішого часу:

служба св. Вацлаву — в новгородській мінеї 1095 р.;

короткі житія Вацлава і Людмили, як думають, східнослов'янські, в старих прологах;

мученіє св. Віта, західного походження — в мінеї москов. Успен. собора XII в.;

збірник молитов з іменами спеціально католицьких святих — між ними таких, що посвятились не раніше кінця XI в., найстарша копія тепер в одному з північних монастирів, а списана, по палеографічним прикметам, в Зах. Україні в 2-ій пол. XIII в.;

переклад католицької «мші Матки Божі», з цікавою мішаниною термінології православної і католицької, по гадці Соболевського — переклад з чеської мови, «старший від XIV віку».

Спіняюся тут, не перечисляючи різних перекладів, які можуть належати пізнішому часу («Страсти Христовы», «Повість о трехъ корольяхъ-волхвахъ» і т. д.). Се все, певно, йшло безпосередньо з заходу, від поляків і чехів. Але разом з тим ми бачили й другу течію, що йшла з заходу через західні сербські землі, як думають, в XIII—XIV і пізніших століттях — «Александрія» серб. редакції, «Троянська історія», «Повість про Індійське царство».

Помічення в сім напрямі досі роблено тільки принагідно. Дальші студії, без сумніву, значно поширять категорію сих західних впливів в нашій старій письменстві. Але переважна роля зістанеться, очевидно, таки за впливами візантійськими.

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XI—XII ВВ.

Поділ матеріалу. Від огляду письменності перекладної переходячи до оригінальної, передусім мусимо зазначити, по-перше, що оригінальність сеї літератури часто не дуже велика. Її твори часто дають не більше як приложення до місцевих умов ходячих формул і фраз, даних святим письмом чи святоотецькою літературою. Часом наші нібито оригінальні писання являються переробкою, парафразом візантійських або болгарських творів, так що нелегко буває потягнути границю між таким «оригінальним» писанням і тими перекладеними творами, які підпадають на нашім ґрунті різним переробкам, додаткам, інтерполяціям (вставкам). І тому що докладнішого аналізу над більшістю писань не переведено, переважна більшість сеї оригінальної літератури все зістається «під підозрінням», під можливістю бути признаною за перерібку, тільки більш або менш не оригінальну, якихось візантійських творів чи їх компіляцію, комбінацію й т. інше.

По-друге, величезна більшість сього оригінального письменства має дуже мало претензій на літературність — не багато більше часом, як й ті пам'ятки діловодства і законодавства, про котрі була мова вище. Такі, напр., різні релігійно-моральні поучення або сказанія, зложені без літературних претензій, з одиноким бажанням задержати в пам'яті якийсь важний з церковнорелігійного становища факт.

Деякі з них заховали імена своїх авторів (не завжди докладно), інші розплилися в морі анонімного письменства, де кінець кінцем незвичайно трудно буває їх відрізнити від аналогічних перекладних, перероблених або принесених з Болгарії писань. Студії в сім напрямі, над сею анонімною та псевдоепіграфічною літературою досі були ведені дуже слабо, принагідно і несистематично. Від часу до часу виловлювалось на виривки одно — друге — третє слово, в котрих добачали більш або менш виразні подіб-

ності до манери того чи іншого письменника, до тої чи іншої місцевості або часу, але не було серйозних проб перевести систематизацію сього матеріалу, досі не те що не виданого, але й не перечитаного, не аналізованого. Через те обертаємось в доволі невеликім числі творів, котрих авторство донесла нам традиція або аналіз змісту чи форми виявив скільки-небудь ясно їх приналежність певній добі, певній країні, або хоч загально — нашому письменству старої доби.

Ся маса неясностей, зв'язаних з приналежністю захованих писань, безмірно утруднює їх угруповання відповідно їх хронологічній добі і географічному, краєвому походженню. Приблизно п'ять століть часу, що охоплює поняття нашої старої доби, на всім протязі нашої території, та ще з позакрайовими філіями сеї літературної школи, — се море доволі велике і простране, котре було б в великій мірі бажано поділити на менші хронологічні і географічні цикли, замість того «київського періоду староруської літератури», яким означувано всуміш те, що більш або менш певно, або хоч би тільки правдоподібно можна було зачислити до передтатарських часів. Одначе на сім пункті зазначилось чимале розходження.

В нашій науковій літературі вияснялось все докладніше, що татарське лихоліття не перервало українського життя в його цілому, не погнало його на Московщину, як уявляли собі великоросійські дослідники. Київська доба продовжувалася в галицько-волинській, і в самій Київщині її традиції тримались досить міцно та віджили зараз з тим, як став відживати Київ.

Науковий курс, таким чином, у нас ішов на знижку того татарського бар'єра, котрим відрізувано «київську добу» від післятатарських часів. В наукових же великоруських кругах пішов курс, так би сказати, на розклад київської доби. Київську добу, в її другій половині, уже XII в., стали розкладати на ряд місцевих літератур: київській літературі признавалась загальніша, всеруська роль тільки для XI в., в XII вона вже має тільки місцеве значення і поруч неї являється література чернігівська, турівська, галицько-волинська, смоленська, новгородська, суздальська і т. д.¹

¹ Так викладає історію старої літератури Келтуяла. «Идейно-литературное творчество въ Киевской области съ середины XII в. продолжалось. Но оно уже не имѣло общерусскаго значенія». «Образованіе въ половинѣ XII в. мѣстныхъ общественно-политическихъ центровъ повело къ возникновенію мѣстныхъ аристократическихъ литературъ. Послѣднія возникли и развивались подъ вліяніемъ литературы киевской,

З другої сторони, знайшла прихильників гадка академіка Істріна, який з поч. 1900-х рр. виступив на прою проти українських учених, в особі особливо Франка, за їх тенденцію, мовляв, горнути все під українське письменство і занадто вившати ролю Києва. Їм наперекір почав він коштом українських центрів будувати «суздальсько-володимирську» літературу XIII в., загортаючи туди все чим-небудь, хоч здалека і випадково, причеплене до північних центрів або не прив'язане занадто вже ясно і недвозначно до центрів українських. А при тім став доводити висщість сеї суздальської літератури в порівнянні з київською XI—XII вв. щодо «роботи мислі», ідейності, живого зв'язку з життям, політичною і національною свідомістю. На його погляд, «перша епоха» (кінчаючи XII віком) була «напрямую космополітичного», її література «безідейна», «коли не будемо штучно добачати ідею в тім, що християнська наука виявляється в староруських пам'ятках в чистій формі»; «в розвитку ідеї сей період нічого не дав» і т. д.

Се було висловлено дуже різко і зробило неприємне враження. Виглядало так, що київська література, яка попередніми поколіннями істориків і істориків літератури однодушно вважалася незрівнянно багатшою, яскравішою, культурнішою в порівнянні з пізнішою північною¹, поки

но онъ имѣли и свои особенности. Изъ этихъ литературъ до насъ дошли только нѣкоторыя произведенія слѣдующихъ областей: 1) Новгородской, 2) Смоленской, 3) Туровской, 4) Черниговской, 5) Киевской, 6) Ростово-Суздальской и 7) Галицко-волинской» (2 вид., с. 680 і 724).

Генетично се впливає з тез ак. Істріна, які він виставив спочатку в своїй рецензії курсу проф. Владимирова, а потім ширше розвинув в статтях «Изъ области древнерусской литературы» (Журналъ Мин. Нар. Просв., 1903—1905). Він опротестував термін «київської літератури» і писав: «Ее можно назвать и киевской, но только въ томъ смыслѣ, если будемъ имѣть въ виду, что Кіевъ является наиболѣе крупнымъ центромъ просвѣщенія и литературы. Но при этомъ нельзя забывать, что наряду с Кіевомъ существовали и другіе центры, какъ напримѣръ: Смоленскъ, Новгородъ, Черниговъ, Галичъ. Кіевъ не объединялъ всей литературы до XIII вѣка; поэтому, если ее и будемъ называть киевской, то только потому, что Кіевъ являлся центромъ просвѣщенія. Но въ большинствѣ случаевъ нельзя сказать, гдѣ именно появился памятникъ; не вполне также ясно, въ чемъ состояла киевская литература, въ переводахъ ли перепискѣ, копированияхъ или въ самостоятельномъ составленіи новыхъ произведеній».

¹ Так, напр., Владимиров писав кілька літ перед тим в своїм курсі «Древняя русская литература киевскаго періода XI—XIII вѣковъ» (1900): «Нельзя не отдать предпочтенія древнему Кіеву въ его первыхъ шагахъ на пути блестящаго литературнаго развитія передъ всею послѣдующею древнерусскою литературою, въ которой не повторились ни Начальная Лѣтопись, ни Печерскій Патерикъ, ни Слово о полку Ігоревѣ. Почему? близкое ли живое общеніе съ самостоятельнымъ царствомъ —

вона вважалась інтегральною частиною русского, себто московського добра, тепер для декого стратила всі свої чесноти, коли на нього заявили претензії «малороси». Ідеї ак. Істріна знаходили авторитетних прихильників і входили в науковий і шкільний оборот. Так, напр., московський професор Сперанський в своїх лекціях («Исторія древней русской литературы», 1914), згадавши про полеміку Істріна з «тенденціозними висновками» Франка, вповні приймає висновки Істріна, відтинає від «київського періоду» не тільки «Моленіє Данила» та проповіді Серапіона, але й «Патерик», «Пчолу», «Толкову Палею» і т. д. і починає ними просто-таки «період московський», вважаючи мало раціональною назву «володимиро-суздальського». Кінець XII, весь XIII і початки XIV в. для нього «період перехідний» між сими двома періодами — «київським» і «московським»: позбавлений власної фізіономії, він розвиває київську літературу, «але здебільшого вже не на київським ґрунті».

Супроти таких поглядів, представлених не раз дуже заслуженими і шановними іменами (ак. Істрін нині стоїть на чолі відділу русского язика і словесності Петербурзької академії, котрий здавна став найвищим авторитетом в пи-

Византією было причиною этого блестящаго развитія древнѣйшей русской литературы, или особенное благопріятное положеніе русских писателей, ихъ любовь къ литературѣ, ихъ развитіе и вниманіе современнаго имъ русскаго общества,— вотъ вопросы, отвѣтитъ на которые можно только путемъ сравнительнаго широкаго изученія собственно древнерусской литературы въ ея разнообразныхъ отношеніяхъ.

Ще більш ясно і рішучо ставив справу Ол. Н. Пипін. В своїм курсі (1898) він писав: «Древній періодъ есть время преобладающаго значенія Южной Руси; но въ послѣднее время поставленъ былъ и еще составляетъ предметъ споровъ вопросъ: какое именно племѣ представляла эта Южная Русь». І розповівши суперечку про те, чи єсть безпосереднє преемство між Україною XVI—XVII в. і старою Київською Руссю, освітивши і політичну сторону питання — трактування нового українського руху як чогось нового, надуманого, нанесеного, а не зв'язаного з історичною традицією, він казав: «Такимъ образомъ, еще въ древнемъ періодѣ надо предположить не одинъ этнографическій типъ. Собственно говоря, ихъ было нѣсколько: кромѣ южнаго кievскаго, сѣверный новгородскій, западный — бѣлорусскій и сѣверо-восточный — великорусскій. Главнымъ дѣйствителемъ и во внѣшней исторіи и въ образованности былъ южный Кіевъ».

Но какъ бы мы ни понимали отношенія древнихъ земельныхъ народностей и степень ихъ участія въ развитіи древнерусской цивилизаціи, на какомъ бы языкѣ не говорили въ старомъ Кіевѣ, домонгольскій періодъ вообще носить иной характеръ, чѣмъ послѣдующіе вѣка — характеръ свободной непосредственности и свѣжаго проявленія силъ: въ исторической жизни народа это была пора смѣлыхъ подвиговъ, широкаго распространенія народної области; въ дѣлѣ образованія пора живої восприимчивости, инстинктовъ просвѣщенія, оригинальныхъ начатковъ литературы и поэтического творчества» (I, с. 140 і 155).

таннях старої словесності), я вважаю потрібним зазначити своє принципіальне становище в сім питанні.

Розуміється, нічого не можна мати проти того, коли для висвітлення еволюції московської культури чи літератури історики включатимуть в свій розгляд ту чи іншу пам'ятку українського походження. Так само і українським історикам ніхто не заперечить права включати в свій розгляд еволюції української літератури пам'ятки, які територіально зв'язані з якимись великоруськими чи новгородськими місцями, але відбивають на собі напрями, ідеї, форми й культурні засоби Києва і потрібні, за браком іншого матеріалу, для доповнення і вияснення образу київської літератури і культури.

Але для сього нема потреби, всупереч реальним даним, записувати до московського інвентаря пам'яток немосковських, відмовляючи до них права їх ближчим спадкоємцям, ані витискати *made in Ukraine* на тім, що ближче і безпосередніше зв'язане з Новгородом чи Суздалем. Зовсім кепською прислугою для науки, культури й людської солідарності було б таке викривлювання історичних перспектив, котре б мало *per fas et nefas* доказати «общеруськість» (велико)русської літератури і вилімінувати тінь «малоросійських» претензій на яку-небудь участь в історичнім розвою східнослов'янської літератури і культури і тим поперти тези про нововидуманість і безвиглядність нового українського руху.

Але йти сими слідами і перегинати в другий бік палицю, загнену російськими погодінцями, не буде в інтересах і нашої культури; краще буде випростувати справу по можності рівно, користаючи з науки і остороги, даної помилками російських дослідників, а не йти їх слідами.

Ми можемо признати їх улюблену тезу про «общеруський» характер київської літератури і культури, особливо доби першого київського розцвіту, який приблизно обіймає століття до смерті «Мстислава Великого», останнього дійсного представника київської гегемонії. Ся доба була общеруською, але в тім значенні, що вся Русь, в широкім розумінні слова,— вся Східна Європа, яка входила в круг політичних і культурних впливів нашого українського центру, жила його політичним і культурним змістом. Та центр був таки український, хоч який він «космополітичний» тоді був, скільки б там не було приходнів, з яких би земель не прибували ті «жаждущі научення», які постригались в київських монастирях, вчилися у київських «дідаскалів», вступали до кліру св. Софії чи св. Богородиці і т. д.

«Общероси» все ще пробують виїздити на пережитках Погодінської теорії, в її лагіднішому варіанті, данім Ягічем і Шахматовим після нашої полеміки з «великорусизмом полян» Соболевського, що, мовляв, Правобіччя було залюднене полудневим племенем, але за Дніпром, в Сіверщині, сиділи «середньоруси», предки великоросів, і Київ, як пограничний город, подібно як Москва, що лежала на межі середньоруського і північноруського розселення, був городом без етнічної фізіономії і не мав не тільки «малоруського», а навіть і «южноруського» характеру, тому його культура була тільки «общерусска», а не «южнорусска». Але великоросійство сіверян так само не може нічим бути доведене, як і великоросійство полян, і всі балачки про общеросійство Києва здебільшого являються останком старого великоруського всеросійства¹. Не буду повторювати писаного на сю тему і мною й іншими істориками та лінгвістами, се справа ясна і для всіх, хто нею інтересувався, являється вже безповоротно перейденою. Культура XI—XII вв. була українська, як ми кажемо тепер, або «южноруська», як можуть казати ті, для яких назва української звучить дико в приложенні до старших часів. Відтинати ж її від пізнішої галицько-волинської і новішої київсько-галицької літератури, а пришивати, під назвою «общеруської», знов-таки до «русської» — великоруської — се завсіди зостанеться операцією не науковою і науковим інтересам противною.

По сих загальних замітках я обгрунтую свій поділ матеріалу староруської доби, маючи на увазі головні моменти в розвою українського життя: історії старої словесності як вияву соціального і культурного процесу України.

Століття XI—XII — се період першого розцвіту київської культури. Перед ним лежало століття інтенсивної культурної роботи, яка приготувала сю добу розцвіту. Бо з розцвіту ніщо не починається. Вище ми навели міркування про те, що християнізація і письменство мусили початись у нас значно раніше. Той факт, що найстаршою скільки-небудь хронологізованою пам'яткою нашої літератури являється слово «О Законі і Благодаті», твір високої літературної вартості, а притім органічно зв'язаний з життям, з традицією, який панує над нею, перейнятий гордою свідомістю своєї високої гідності і вартості,— сам по собі вже проречисто свідчить про інтенсивну попередню

¹ Див. мій перегляд сього питання в статті «Спірні питання староруської етнографії» («Статті по славяновѣденію, Петерб. Академії Наук», I, 1904).

культурну працю. Поруч нього, як такий же культурний документ, треба поставити старшу редакцію «Руської правди» (17 параграфів), яка по всякій правдоподібності являється кодифікацією права перед'ярославового і дає вислів еволюції державного ладу попередньої доби¹.

Нарешті, щось конкретне, якась Володимирова хартія новоорганізованій руській церкві, може лежати і в основі церковної устави Володимира. Її грубий анахронізм, який відстрашував від неї істориків,— те, що вона мішає охрещення Русі за Володимира з першим охрещенням за часів Фотія («въсприялъ есть святое крещеніе отъ грецьскаго царя и отъ Фотія патріарха царегородьскаго»,— каже в ній Володимир), вказує тільки на недокладність тої редакції, котру ми маємо. Може навіть бути, що в основнім тексті була тут якась згадка про Фотієве хрещення Русі і фундацію київської місії, тільки постилізована нещасливо².

Таким чином, в історії нашого письменства ми повинні припустити приготовчу стадію— тільки що досі не можемо ще вказати зовсім певних пам'яток не тільки літератури, але навіть письменності з сеї до Ярославової стадії. З найбільшою правдоподібністю можемо зарахувати сюди, власне, оту найстаршу «Руську правду»; дуже правдоподібно, що й слов'янські тексти умов з греками 911—972 походять з X віку, а не були перекладені з грецьких оригіналів в XI. Та не виключено, що ближчі палеографічні спостереження викриють щось старше і серед недатованих рукописів, які нині зачисляються до XI віку часом тільки тому, що сей вік здається найстаршим віком взагалі. І серед анонімної літератури, котру досі не вважали теж можливим датувати раніше як XI—XII віками, докладніший аналіз може ще вкаже дещо старше, або нові рукописні та мовні студії щось дадуть в сім напрямі, подібно як вказали недавно (див. вище) групу занесених на Русь старих західних пам'яток.

По сій приготовчій, перед'ярославовій добі іде століття, представлене іменами Іларіона, Якова, Феодосія, Нестора, Мономаха і вінчане великою київською літописною збіркою, закінченою в другім десятилітті XII в. Я назвав його добою першого київського розцвіту. Рахувати його можна від 1020-х рр., коли в Києві запанував Ярослав, замирившись з Мстиславом, або від Ярославового самодержавства 1030-х рр. до смерті Мстислава Вел.

¹ Про се в моїй рецензії Геца, *Das russische Recht* (1910), Україна, 1914.

² Перегляд питання в III томі «Історії», с. 285.

За періодом першого розцвіту настає те, що можна назвати золотим віком староруської творчості, який обіймає теж приблизно століття, від 1130-х рр. до монгольської руйни. Це період політичного упадку Києва, економічного занепаду Подніпров'я, колонізаційного відливу людності на захід і північ. Але, як то часто буває, доба попереднього економічного і політичного розцвіту приготує літературні засоби і виховує таланти, які вповні проявляють себе аж пізніше, по тім, як та економічно-політична база вже ослабла цілком. Це століття зазначене такими творами, як «Слово о полку Ігоревім», проповіді Кирила Турівського, повісті про київські усобиці XII в., печерські повісті,— в сумі се дає право назвати це століття золотим віком старої літературної творчості, котрої центром все ще зіставався Київ, а ареною полуднева Русь, Україна.

Експансія культурна і літературна в сім часі настільки розвинулась, що в різних землях виростають свої культурні центри, в котрих працюють виученики київської школи, збирають наоколо себе книжних людей, ведуть більш-менш самостійну роботу по київським взірцям, продовжуючи, поширюючи, поглиблюючи сю літературну, письменну працю, почату в Києві. Говорити на сій підставі про «турівську» чи «смоленську» літературу, як се робить дехто, розуміється, буде великим перебільшенням. Так само як великоруську літературу XIX—XX вв. не можна дробити на літературу петербурзьку, московську, рязанську, а українську — на київську, полтавську, катеринославську і т. д., не годиться се робити і для XII—XIII в.

Правда, сеї літератури не можна вже так рішучо об'єднувати під одною назвою київської літератури, як се робимо для попереднього, XI/XII століття: Київ уже не концентрує так повно і абсолютно літературної східнослов'янської творчості, як перед тим. Географічно вона більш розпорошена, потроху зв'язується з місцевим життям, його інтересами і тенденціями, емансипується від політичних інтересів київських і затрачує спеціально київський пункт погляду. Найскорше се діється в Новгороді, одвічним контрапункті Києва. Його і для попереднього часу треба б уважати в значній мірі самостійним культурним центром; але в сфері літературної творчості він проявляє себе мало: як ми маємо звідти багато копій, так мало маємо відти літературних творів¹. Потім політично

¹ До речі буде завважити те, що підчеркнено в наведеній цитаті Пилина, що Новгород як центр треба відділяти від великоруського, суздальсько-володимирсько-московського центру. Новгород репрезентував,

сепарується Суздаль-Володимир, і культурне, книжне життя там наростає, але в творчості сей новий центр проявляє себе також поволі. Місцева письменська праця застається філіяцією київського центра, і Київ все-таки далі панує на протязі всього сього століття над сими всіми місцевими розгалуженнями, над усею експансією творчості, давніше скупленої в Києві. Се однаково треба сказати і про місцеві центри українські й інші східноєвропейські.

Зміст і інтенсивність тодішнього українського літературного життя ми не можемо вповні оцінити, не беручи в рахубу сих його розгалужень, і мусимо, щоб виробити собі суд про нього, втягати невідмінно і ті літературні, скільки-небудь характеристичні й важні твори, які можуть доповнити чим-небудь загальний образ.

В слідуєчій, галицько-волинській, або татарсько-литовсько-польській добі, що відкривається монгольським походом 1239 р., політична роля Києва гине цілком, культурна упадає далі.

На північнім сході починає концентрувати культурне життя Москва, хоч тільки від другої половини XIV віку, а властиво в XV віці тут справді наростає самостійна літературна творчість. Україна ж довго не може сотворити культурного осередку, який узяв би провід усього культурного життя її. Володимир, Галич, Перемишль, Луцьк, Львів — все центри місцевого характеру; тільки в другій половині XVI в. Львів здобуває всеукраїнське значення, котре слідом перебиває у нього відроджений під козацькою рукою Київ. В Києві весь сей час культурне життя таки не завмирало до решти; воно тліло під попелом руїни бодай в тих кількох монастирях, що тримались на старих звалищах. Але письменська спадщина всіх сил українських центрів разом незвичайно мала з сеї доби.

В парі з розпорошенням культурного життя йшло загальне пониження творчої енергії і сили в письменстві, як у нас, так і на півночі. Великоруська книжна творчість сеї доби теж дуже убога з літературного погляду, але там був, як сказано, центр, який консервував, громадив результати сеї творчості. Були інституції, заінтересовані в такім консервуванні, була сильна княжа власть, була консолідована ерархія, монастирі, аристократія, і кожний підбирав матеріал цінний для нього, коли не по літературності, то по своїм тенденціям. У нас же на Україні прилучались

можна сказати, четверту східнослов'янську народність, поруч теперішніх великоросів, білорусинів і українців. Москва знищила її, і вона згинула, властиво, без спадкоємців, коли не рахувати північновеликоруських діалектів.

несприятливі політичні, економічні, колонізаційні, національні обставини. Все ослабло, розбилося, розхиталось; змаліли не тільки засоби, а й енергія, послідовність і витривалість в обстоюванні своїх позицій, в громадженні літературного аргументу на їх оборону. Впала і енергія продукції, і енергія консервування, а більш дбайлива і запопадлива в сім напрямі Північ уже не цінила, не хапала, не консервувала нашого матеріалу. Все се має своїм наслідком, що не тільки літературна, а й письменська спадщина наша з сих часів — з кінця XIII в. почавши і до першого відродження XVI в. — представляється так нужденно. Виглядає вона тепер безконечно гірше, безсумнівно, ніж була в дійсності. Розуміється, крім усього іншого й наукова робота в сім напрямі: вишукування й інвентаризації останків української письменності — велась досі незвичайно слабо. Але і при найбільшій енергії вона вже не буде спроможна реставрувати, а навіть зареєструвати багато затраченого, навіть за поміччю усної традиції, яка заховала і донесла до нас деякі останки, відгомони, висліди духового життя сеї темної доби.

Через те виникає для нас, хоч і з інших мотивів, той сам примус використовувати для пізнання культурного і письменського руху сих часів, за браком добре датowanego, безсумнівно зв'язаного з українськими центрами матеріалу, також і такий анонімний, непевного походження, а навіть і певно зв'язаний з іншими, не нашими центрами матеріал, про який можемо бути переконані, що він відбиває ті літературні та книжні течії й тенденції, які захоплювали собою і Україну, завдяки одноцільності церковної організації передусім. Не вважаючи на змагання українських земель до ерархічної самостійності, що починаються з фактичним перенесенням митрополичої резиденції на північ при кінці XIII в., ерархічна лучність, хоч і з перервами, досягла до початків XV в. Митрополит Кипріян, репрезентант полудневослов'янського відродження, був ще спільним митрополитом, який своїми об'їздами удержував в повній лучності північні і полудневі епархії, і нова хвиля полудневослов'янської відродженої книжності, зв'язана для нас з іменами Кипріяна і його братанича Цамблака, являється останньою спільною культурною хвилею, яка розтікається по всій Східній Слов'янщині, об'єднуючи спільним літературним інтересом, смаком, культурним запасом землі українські, великоруські, білоруські. По сім ерархічна єдність уривається, культурні й літературні взаємини слабнуть. Московщина, що підбиває собі в тім часі новгородські землі, і такі опозиційно настроєні

до московських впливів області, як Тверщина і Рязанщина, ідуть своєю дорогою; західна, українсько-білоруська Русь — теж своєю. Взаємини і запозичення стають епізодами, котрі можна використовувати тільки як епізоди. Але перед тим, кінчаючи першою четвертиною XV в., було інакше, і нерозірвана спільність ерархічна дає змогу використовувати всі аналогії культурні і літературні з різних частей сеї ерархічної спільноти.

Отсих циклів будемо триматись в дальшій огляді оригінальної літературної книжної творчості старої доби. Я думаю, що се дасть більшу повноту і прозорість літературній перспективі. Збільшується за се трудність в огляді пам'яток, які досі, за браком ближчих хронологічних вказівок, загально зараховувались до староруської, чи домонгольської, доби. Їх прийдеться більш конвенціонально прилучати до котрого-небудь з сих циклів — куди котрому ближче.

Ітак, перед нами чотири цикли книжної літератури: перед'ярославський, часи київського розцвіту, золотий вік староруської літератури і доба галицько-волинська.

Але першого ще не будемо оглядати осібно, через недостачу скільки-небудь певного літературного матеріалу і приготовчих студій. При огляді матеріалу часів розцвіту вирине не одно, що кине деяке світло на попереднє. Але почнемо від часів Ярослава.

«О Законі і Благодаті». Слово «О Законъ и Благодати», як воно звичайно зветься для короткості (в оригіналі: «О законъ Мойсеємъ данемъ и о благодати и истинъ Іисусъ Христомъ бывшимъ — и како законъ отыде, благодать же и истина всю землю исполни, и вѣра во вся языки простре ся, и до нашего языка русскаго, — и похвала кагану нашему Володимеру, отъ негоже крещени быхомъ»), се наш найраніший літературний твір з ясними слідами часу і місця, який ми маємо. Але, в порівнянні з своїми високими прикметами і важним місцем в історії нашої літератури, обслідуваний він досі незвичайно мало і неповно, хоч з ним зв'язано чимало різних питань. Розмірно пізно він таки й звернув на себе увагу, перша звістка про сей твір була подана в 1839 р. в рефераті Кубарьова в московськiм історичнiм товариствi; але реферат лишився недрукованим, і тільки 1844 р. «Слово», нарешті, видано, з того одного кодексу синодальної бібліотеки, де воно має закінчення, котрого бракує в інших звісних досі копіях.

Видавець, звісний московський професор Горський, тоді ж висловив здогади, по котрим його автором можна вважати митр. Іларіона; сей вивід був прийнятий одними

категорично, як зовсім певний, іншими гіпотетично, що, мовляв, се можливо і навіть правдоподібно, хоч не може бути доведене цілком рішучо, і на тім більше-менше стало діло. Ніхто в новішій літературі не пробував скільки-небудь серйозно заперечити се авторство, і ми для короткості можемо називати автора Іларіоном, хоч і не вважаємо се авторство зовсім певним. Взагалі ніхто не задав собі праці докладніше вистудіювати сю дорогоцінну пам'ятку. Одинока спеціальна розвідка про неї — се кандидатська робота ак. Жданова (1872), але й вона опублікована була тільки в посмертнім зборі його творів (1904). Текст слова досі не уставлений певно, стиль, джерела, взірці літературні не проаналізовані докладніше. Просвічені потомки з нинішніх часів не показали себе вдячнішими супроти велеліпного ритора XI в., ніж ті любителі книжного почитання, які, списуючи, бесцеремонно переробляли, покорочували й компілювали його¹ протягом восьми віків.

Тим часом «Слово» приковує увагу дослідника своїми високими літературними прикметами і особливо для нас цінне, як одно з найбільш літературних, високо артистичних речей, які взагалі має наше письменство. Незвичайно важний се документ і з того становища, що се взагалі найраніший літературний твір, який доховався до наших часів сорозмірно в чистій формі (напр., в порівнянні з «Повістею временних літ», котру дослідники кладуть приблизно на ті ж часи). Нарешті, з культурно-історичного погляду се незвичайно важний показчик тих високостей, яких досягли книжники, так би сказати, першої черги, вихованці заведених Володимиром шкіл після офіційного запровадження християнства на Русі. Високо підіймається він над загальним рівнем після золотоустівського візантійського риторства, до котрого належить своєю риторичною манерою, так само як і століттям пізніший Кирило Турівський. Тільки той тісніше зливається з сими Златоустовими епігонами, замішується в їх юрбі, мало чим відрізняючись від них, тим часом як автор «Закона і Благодаті» могутньо злітає над сим пересічним риторизмом як індивідуальним своїм талантом, безпосередністю почуття, так і опануванням риторичних засобів — опануванням, а не підпорядкуванням себе ним. Використовуючи ці засоби для теми наскрізь оригінальної, національної — представлення прилучення до громади християнських народів своєї вітчизни —

¹ Недавно проф. Нікольський видав цікаву перерібку «Закона і Благодаті», розширену глосами — толкуваннями, взятими з тождованого пророчества Ісаї, списаного Упирем Лихим.— Сборникъ отд. рус. яз., т. 82.

Русі і звеличання її сучасної сили, блиску, поваги,— він творить річ єдину в своїм роді, яка не повторюється більше і зістається вічним набутком скарбниці не тільки нашої, але і світової.

Голубінський, що так песимістично оцінював нашу стару освіту взагалі, як знаємо вже, мусив зробити виїмок для Іларіонового покоління власне з огляду на його твір: «Твір або «Слово» Іларіона, славне дійсно заслужено, бо з усіх пам'яток письменності домонгольської доби по своїм прикметам і вартості його можна порівняти тільки з «Словом о полку Ігоревім»... се явище таке, що, не допустивши в старій Володимиро-Ярославовій Русі існування правдивої освіти, ми його не зможемо й пояснити. «Слово» Іларіонове — найблискучий ораторський твір, чудова, бездоганна, академічна промова. Кожний же ораторський твір складається двома елементами: внутрішньою силою слова, яке виявляє природну міру ораторської здібності, а не здобувається ніяким чином, і зверхньою формою і обробленням, яке досягається більшою чи меншою знайомістю з ораторською шуткою, що здобувається наuczанням. Не будемо говорити про внутрішню ораторську вартість «Слова», що показує в Іларіоні першорядного прирощеного оратора... але про зверхні прикмети, які не даються природою, а здобуваються наукою і свідчать про більшу або меншу знайомість з нею. З сього боку «Слово» Іларіона вповні бездоганне. З повною ораторською вправою і зручністю зроблено загальний розклад «Слова»; про повне знання ораторства як шкільної науки свідчить оброблення всіх деталей; все чудово вироблено, нема нічого зайвого — і з повним виученим умінням ужиті всі зовнішні ораторські ресурси» (I, 584).

Ми авторство Іларіона приймаємо тільки як правдоподібне, а не як певне. Певне тільки, що се твір київський, з часів Ярослава, правдоподібно, не пізніший сорокових років, писаний під враженням тих фактів, котрі наводяться на звеличання його героя — Ярослава: заснування нового міста, його укріплень і нової кафедри в нім, що сталося з кінцем тридцятих років. Він писаний, як виразно в нім сказано, а не імпровізований. Якоюсь духовною особою, не єпископом, бо про єпископів автор говорить як про вищу від себе категорію. Він являється, таким чином, показником освіти, талантів і настроїв людей сього покоління, людей місцевих, бо те, як автор говорить про Русь, про руський нарід, про його минувшину, не лишає сумніву, що пише се русин. Він відбиває в собі той піднеслий, самопевний настрій, свідомість докочаних великих

діл свого часу, в котрій жили київські верхи останнього десятиліття Ярославової доби: відбудування Володимирової держави, замирення сеї руської системи, погрому степових хижаків і блискучої переваги над сусіднім слов'янським світом — над Польшею, разом — імпозантних поступів мистецтва, письменства, християнізації, культури. Шахматов вказав на деякі інтересні стилістичні подібності твору з літературним матеріалом, який ввійшов до «Повісті временних літ» (див. нижче). Можна піднести певне споріднення духу й настрою між сим твором і «Повістю» в її старшій складі, так як вона писалась до київських замішань і половецьких погромів другої половини століття.

Отже, пригляньмося ближче сьому творові, щоб здати собі справу з артистичних методів і засобів словесного майстерства, котрими орудує покоління Іларіона.

«Слово», або «повість», як його зве сам автор, зложена з ряду циклів, з котрих кожний має свій вступ і закінчення та творить окрему риторичну цілість, а ідея «Слова» розвивається при тім строго логічно, переходячи з циклу до циклу, які становлять, таким чином, не механічно пов'язані образки, а органічно сполучені переходи в степенуванні загальної ідеї.

Починається похвалою Богові, що в славі своїй не забув людей своїх, але плоттю пострадав для їх спасення, перед тим для приготування давши їм Мойсеїв закон. Викликом: «Хто бо велій яко Богъ нашъ» автор робить перехід до експозиції, де намічується теза «писання сего» і докладно означається тема:

Закон предтеча був і слуга будучому віку, нетлінному життю, бо закон приводив узаконених до благодатного хрещення, хрещення ж перепускає синів своїх у вічне життя.

А споминати в сім писанню і пророчи провіщання про Христа, се зайве і на тщесловіє східне, бо що в інших книгах писане і вам відоме, і те тут положити — се дерзости образ і словохотія;

не невідущим бо пишеться, але надто насиченним книжної сладості;

не до ворогів божих — іновірних, но самих синів його,
не до сторонніх, але наслідників царства божого.

Тут ми бачимо приклади сього ритму, який автор потроху, обережно, ощадно, вводить в свій виклад. Перед тим у вступі маємо подібну ж ритмічну будову:

«къ живущимъ бо на земли челоѣкомъ въ плоть одѣяв ся приде,
къ сущимъ же въ адѣ роспятіемъ и въ гробѣ положеніемъ сниде,
да обои — и живи и мертви
познають посѣщение свое
и божие прихождение

и разумѣють — яко есть живимъ и мертвымъ
крѣпокъ и силенъ — Богъ.

«Отже, про закон Мойсеем даний, і благодать і истину
Исус Христом бувші повість ся есть» — переходить від
вступу до теми автор і ставить ближчу тезу:

«прежде законъ — потомъ благодати,
прежде сѣнь — потомъ истина».

Вказує «образ того»: «рабочая Агарь и свободная Сар-
ра» — і розвиває його потім в ряді паралель:

«Авраамъ убо отъ юности своея Сарру имѣ жену си свободну, а
не рабу;

Богъ убо прежде вѣкъ изволи и умысли сына своего въ миръ по-
слати и тѣмъ благодати явити ся.

Сарра же не раждаше, понеже бѣ неплоды, не бѣ неплоды, но за-
ключенна бѣ на старость родити;

Безвѣстная же и утаенная мудрости божия утаена бяху и ангель
и человекъ, не яко не явима, но утаена и на конецъ вѣка хотящи яви-
ти ся.

Сарра же глагола къ Аврааму: се заключи мя Господь Богъ не
раждати, вниди убо къ рабѣ моеї Агари и родиши отъ нея;

Благодать же глагола къ Богу: аще нѣсть ми времени снити ми
и спасти миръ, сниди на гору Синай и законъ положи».

І так далі, десять паралелів між Агарею-законом і Сар-
рою-благодатею,— аж до першого собору апостолів в Єру-
салимі і проповіді серед жидів:

«Отгнана бысть Агарь съ сыномъ ея Измаиломъ, и Исаакъ сынъ
свободный наслѣдникъ бысть отцу своему Аврааму;

И отгнана быши Иудей и рсточени по странамъ, и чада благодат-
ная християни наслѣдници быша Господу и Отцу».

Звертаю увагу на зручний паралелізм в будові сих
циклів!

По сій великій серії паралель ряд поменших образків:
закон — місяць, благодать — сонце:

«Отиде Свѣтъ луны, солнцу восиявшю,—
такo и законъ благодати явльши ся;
и студенство ношное погибе, солнечный темнотъ землю согрѣвши».

і так далі — аж до закінчення побожними міркуваннями,
які повертають до первісної гадки про божу ласку для лю-
дей, об'явлену в воплощенні Христовім. Тут знову в цілій
низці ритмічних паралелів, які являються поетичною дігре-
сією, що має на меті, очевидно, освіжити сим рядом об-
разів притьмену увагу, розвивається тема двох істот у Хри-
сті, божої і людської:

«Яко человекъ во утробѣ материи растяше —
и яко Богъ изыде дѣвства не вреждь.
Яко человекъ матерье млеко пріять —
и яко Богъ пристави аггелы съ пастыри пѣти: слава въ вышнихъ
Богу.
Яко человекъ повив ся въ пелены —
и яко Богъ пристави аггелы съ пастыри пѣти: слава въ вышнихъ
17 паралель разом!

Знову тим же викликом: «По истиннѣ: хто богъ велій, яко Богъ нашъ» — автор розпочинає нову частину своєї «повісті», де описує перехід від юдейського закону до християнства язиків і розповсюдження християнства серед язиків — аж до Русі. В ряді тез і образів описується і мотивується облищення Христом юдеїв і приймлення його язиками — і потім широкими рисами начеркується образ нового християнського світу:

«вѣра благодатная по всей земли распростре ся — и до нашего языка русьскаго доиде.

Законное езеро прейше, еваггельский же источникъ наводнивъ ся и всю землю покрывъ — и до насъ пролія ся.

Се бо уже и мы со всѣми христіанми славимъ святую Троицу — а Иудея молчить.

Христость славимъ бываетъ — а Иудея кленоми.
Языци приведени — а Иудея отиновени».

Перебивши сей ряд паралелів екскурсом в сферу пророцтв новим викликом: «Господь нашъ, яко чюдно имя твое по всей земли» — автор відкриває нову серію паралельних образів — нового християнського і старого поганського життя на Русі:

«И уже не идолослужители зовем ся, но христіани.

Не и еще безнадежници, но уповающе въ жизнь вѣчную.

И уже не капище съграждаемъ, но Христовы церкви зиждемъ.

Не закалаемъ бѣсомъ другъ друга, но Христось за ны закалаемъ бываетъ».

І знов, по маленькім інтервалі з сфери пророцтв: «Пусть і присохшѣ земли нашей сущей, внезапно потече источникъ еваггельский, напаяя всю землю нашу, яко же рече Исаиа» і т. д., починається новий ряд паралель:

«И тако страннии суще — люди божіи нарекохом ся,

и врази божіи бывше — сынове божіи прозвахом ся,

а не иудейски хулимъ — но христіански благословимъ» і т. д.

Ряд кінчиться новим відкликом до пророцтв, які провіщували розповсюдження спасення по всьому світу, і по сім розпочинається «похвала Володиміру» як апостолові і хрестителєві Русі, поділена теж на три частини.

Насамперед іде історична частина, введена закликком до похвали: всі землі вдячно шанують і славлять кожна свого учителя, який навчив її православної віри:

«Похвалімъ же и мы по силѣ нашей похвалами великая и дивная сотворшаго, нашего учителя и наставника великаго кагана нашего Владимира, внука старога Игоря, сына же славнаго Святослава, иже въ своя лѣта владычествующа, мужьствомъ и храбростию прослуша [прославились] въ краяхъ многихъ, и поминаются нынѣ и словуть. Не в худѣ бо и въ невѣдомѣ земли владычествоваша, но в Русьской, иже вѣдома и слышима есть всѣми концы земли».

В величавих рисах малюється сей новий духовний патрон Русі — «каган» Володимир. На місці епічного героя дружинних пісень і повістей, так добре звісного сучасному поколінню, автор малює новий образ Володимира як лицаря Духа і довершене ним діло:

«Сей славний од славних родився, благородний від благородних, каган наш Владимир. І зріши і укріпивши ся, з дитинної молодости змужнівши в кріпости і в силу совершенно прийшовши, мужеством і розумом успіваючи, став единодержцем землі своєї, підбив під себе сусідні краї, котрі миром, а непокірні — мечем.

І так живучи в днях своїх і землю свою пасучи правдою, мужеством і розумом, — влодобився він посіщення Вишнього.

Зглянулось на нього всемілостивне око благого Бога і розуміння засяяло в серці його — зрозумів він марність ідольської хитрости і пошукав єдиного Бога, того що сотворив усю тварині видиму і невидиму...

Скинув з себе каган разом з одежею і ветхого чоловіка; скинув тлінне; обтрусив прах невірства і, ввійшовши в святу купіль, родився від Духа і води, в Христа хрестився, в Христа оболікся і вийшов з купелі, в білім образі, сином ставши нетління і ймення прийнявши вічне і славне в роді і роді — Василя, котрим записався в книгах життя, в вишнім городі нетліннім Єрусалимі.

І як се сталося, не скінчив на тім подвигу благовір'я і не тим тільки виявив свою любов до Бога, а подвигся ще і заповідав по всій землі своїй хреститись в ім'я Отця і Сина і Св. Духа, і ясно і голосно по всіх городах славитися Св. Трійці, і всім християнам бути: малим і великим, рабам і свобідним, молодим і старим, багатим і убогим. І не було ні одного, щоб спротивився благочесному його велінню: хто й не з любови хрестився, то з страху перед тим, що велів, — було бо його благовір'я з властью сполучено. І так уся земля наша в один час прославила Христа з Отцем і св. Духом.

Тогда начать мракъ идольскій отъ насъ отходити — и заря благовѣрія явиша ся.

Тогда тьма бѣсовскаго служенія погыбе — и солнце евангельское
землю нашу осия;

капища роздрушиша ся — и церкви поставляють ся;

идоли сокрушають ся — и иконы святых являху ся;

бѣси пробѣгаху — крест грады освящаше,

и пастыри словесныхъ овецъ Христовъ сташа епископи, а презвитери
и діакони безкровную жертву возносяще,

и весь клиросъ украсиша въ лѣпоту,

и одѣша святія церкви.

Апостольская труба и еваггельскій громъ вся грады огласи.

Темян [кадило] Богу воспущаемъ воздухъ освяти.

Монастыреве на горахъ сташа.

Мужи и жены, мали и велнции — вси людие исполньше святыя церкви, вославиша глаголюще: единъ святъ, единъ Господь Иисусъ Христосъ!..»

По сім новим викликом: «Тебе же како похвалимъ, отче честный и славный в земныхъ владыкахъ...» — відкривається властива похвала Володимирові, яка потім зручно переводиться в похвалу його потомству, сучасному княжому дворові, сучасному Києву — як свідкам заслуг, побожності, правовірності покірного князя:

«Добрий послух [свідок] благовірію твою, блаженниче, свята церква Богородиці Марії, котру ти збудував на правовірній підставі, де й твоє мужественне тіло лежить, чекаючи архангелової труби!

Дуже добрий послух син твій Георгій, котрого Господь зробив по тобі наступником в твоім владичестві —

не рушаща твоихъ уставъ,— но утверждающа,

ни умалюща твоему благовѣрію положенія, но паче прилагающа, не казяща, но учиняюща» —

всіми тими новими будовами, котрі ритор перечисляє як великі діла Ярослава: нова кафедра св. Софії — «церква дивна і славна всім окружним сторонам, якої другої не знайдеться у всім північнім краю, від сходу і заходу»; новий Київ, заложений при сій кафедрі, що мов «вінцем обложив» старе місто; нові ворота («золоті») з церквою Благовіщення на них — «аби архангелів привіт Діві повторявся сьому місту, як тій був сказаний: Радуйся, обрадована, Господь з тобою, так городові: «Радуйся, благовірний граде, Господь з тобою!»

І по сім зручнім панеґірику — кінцевий поклик, сильний, гучний, як архангелова труба:

«Встань, чесна главо, з гробу твого, встань, отряси сон!

Ти не вмер, лише спиш — до спільного всім возстання.

Встань; ти не вмер,— не годиться вмерти тоді, віровавши в Христа, життя всього миру.

Отряси сон, зведи очі, аби видів, що Господь, сподобивши тебе честі там, і на землі небезпам'ятного лишив — в сині твоїм.

Встани, виждь чадо свое — Георгія,

виждь утробу свою,

виждь милого свого,

виждь егоже Господь возведе отъ чреслъ твоихъ,

виждь красящаго столъ земли твоей — и возрадуйся, возвеселися.

К сему же виждь и благовѣрную сноху твою Єрину [Ярославою дружину].

Виждь внуки твоя и правнуки —

Како живуть,

како храними суть Господемъ,

Како благовѣрие держать — по преданию твоему,

Како въ святыя церкви частять,

Како славлять Христа,

Како поклоняються имени его.
Виждь же и градъ величствомъ сияющъ,
Виждь церкви цвѣтущи,
Виждь христіянство растуще,
Виждь градъ иконами святыхъ освѣщаемъ,
блистающеса ч тмианомъ обухаемъ,
и хвалами и божественными пѣнии святыми оглашаемъ,
и си вся видѣвъ, возрадуйся
и возвеселися,
и похвали благого Бога,
всѣмъ симъ строителя!»

Наведені уривки і весь сей перегляд, думаю, дає поняття про риторичну манеру і артистичні засоби слова. Теологічний виклад, побудований головно з цитат св. Письма і адресований до розуму читача, чергується з ліричними партіями, обрахованими на естетичну емоцію, яка осягається, крім сильних, артистичних образів, також ритмічною будовою, вживанням симетричних фраз, де слово відповідає слову:

«Къ живущимъ бо на земли челоукомъ въ плоть одѣвъ ся прииде,
Къ сущимъ ее въ адѣ розпятіемъ и въ гробѣ положіемъ сниде.

Прежде законъ, потомъ благодати,

прежде стѣнь ти, потомъ истина.

И како страніи суще — людии божіи нарекохом ся
и врази божіи бывше — сынове божіи прозвахом ся».

Вживаються на се ж римовані закінчення, як і в сім же прикладі, або повторення того самого слова на початку, як тільки що бачили ми.

При тім, одначе, автор не любить довгих і монотонних симетрій, перебиває їх ряди прозаїчними інтервалами і взагалі досить урізномороднює сі свої зовнішні ресурси, котрими пильнує підтримувати естетичне враження. Заразом повторенням, від часу до часу подібних, переходових фраз — на переходах між тими циклами, з котрих складається його «слово», чи «повість»:

«Кто бо велій яко Бог наш — той един творяй чудеса!

Вся же си Богъ нашъ на небеси и на земли, елика восхотѣ и сотвори.
Понстинъ, кто Богъ велій, яко Богъ нашъ...

Велій еси Господи, и чудна дѣла твоя...» і т. под. —

він немов провідним мотивом утримує одноцільність тону на протязі цілого, доволі довгого твору.

Штучніших літературних фігур автор уживає мало. Розмова Благодаті з Богом, передана в кількох словах, — се дуже поміркована персоніфікація абстрактного поняття, і одна з небагатьох драматизацій — введення діалогічної форми. Слова благовісника до Києва — «Радуйся, благо-

вірний граде» — образ ще більше стиснений, зведений до натяку. Автор взагалі не любить розвалюванню, в деталізації гарної, мальовничої подробиці, яка йому трапляється, що бачимо так часто у Кирила. Він уживає цих мальовничих елементів як побічних імпульсів, пильнуючи опанувати уяву і почуття, головним образом. В сім його стиль ближче підходить до манери нашої старої пісні і іншого великого «Слова» — о полку Ігоревім.

Цікаве притім, для такого вишколеного богослова, вживання апокрифічного елемента. Жданов справедливо заважив, що в деяких частях, напр., в паралелі божества і чоловічства Христа, слово «наповнено відгомонами, часом ледво помітними, апокрифічних традицій», і підчеркнув, що сим воно сильно різниться від строго канонічного, точного, ригористичного вислову Іларіонового «Ісповідання віри», яке з його іменем читається по «Слові» в згаданім кодексі Синодальної бібліотеки.

Відносини «Слова» до візантійських взірців я не вважаю досить вистудійованими; найбільш інтересне, що було досить виказане, се близька подібність наведеної вище антитези двох істот Христа (с. 64) з Єфремом Сирином¹, у слові на Преображення (в старім перекладі):

«Аще не бѣ плоть, Марія посредь что въведе ся,
и аще не бѣ Господь, Гавріиль Господа кого нарече?
Аще не бѣ плоть, въ яслехъ хто възлежи,
и аще не бѣ Богъ, аггели съшедше кого словословяху?
Аще не бѣ плоть, пеленами кто обвиваемъ бяше,
[и] аще не бѣ Богъ, пастыріе кому поклониша ся?» і т. д.
Тут дійсно знаходимо дуже близькі подібності, напр.,

в «Законі і Благодати»:
«яко человекъ, иде на бракъ
въ Кана Галилеи,
и яко Богъ воду въ вино преложи.
Яко человекъ, въ корабли спаше,
и яко Богъ запрѣти вѣтромъ и морю,
и послушаша его».

у Єфрема Сирина:
«Аже не бѣ плоть, кто призванъ бысть на бракъ
въ Кана Галилен
и аще не бѣ Богъ, воду въ вино кто преложи?
Аще не бѣ плоть, въ корабли хто спаше,
и аще не бѣ Богъ, вѣтром и морю кто запрѣти?»

Треба сказати, що се були ходячі образи, напр., у сучасника Єфремового Кирила Єрусалимського маємо паралелі, подібні і до Єфремових і до Іларіонових:

«Пливучи, він спав як чоловік, і ходив по водах, як Бог. В кам'янім гробі він був положений, як чоловік, але каміння розсілось зі страху перед ним» і т. д.

¹ Вказані М. П [етровським?] в Извѣстіяхъ рус. языка, 1908, IV («Иларіонъ митр. кievскій и Доментіанъ игуменъ хиландарскій»).

Але все-таки буквальні подібності, як вище наведені, показують, що Іларіон тут повторяв Єфрема, а не просто йшов за загальними ремінісценціями подібних образів. Можливо, що докладніший аналіз викриє в першій часті «о законі і благодаті» у властивім розумінні, більше таких безпосередніх слідкувань за привичними, улюбленими візантійськими взірцями. Та що се не було, в кожному разі виявом бідності власної інвенції, літературної безпомічності автора показує друга половина «Слова», де автор був зданий на власні сили, не мав готових образів і взірців і міг себе чути свобіднішим. Якраз тут він ще сильніший, ще кращий, робить враження глибше і естетичніше. В сій часті, рішуче, маємо тільки загальний вплив манери і форми післязолотоустової доби: нахил до гарних, мальовничих форм і висловів, до патетичного стилю, викликів, запитань, апостроф, будування паралельних рядів подібень чи антитез, до ритмічних циклів, паралельних висловів, громадження подібних виразів — те, що давалось загальним студіюванням сього письменства, а не слідкуванням за якимсь певним конкретним взірцем.

І як я вже одмітив, «Слово», в порівнянні з післязолотоустовою творчістю, має свій оригінальний смак і стиль. Багато тут значить безпосередність почуття неофіта, пафос одного з «нових людей Христових», який вливає новий зміст до затасканих візантійських форм, надає нову силу і виразистість сим затертим, заношеним релігійним поняттям, тезам і гадкам. З другого боку, такий же щирий пафос гордовитого патріотизму; почуття значності сього моменту, в котрім Руська земля — «не худа и невѣдома, но вѣдома и слышима всѣми концы земли» — входила в ряди культурних, цивілізованих народів. Але поруч сього мусить бути відповідно оцінена ся сильна, витримана мисль, яка, мов бездоганну музичну фугу, виплітає се мисленне плетиво і через цілий ряд силогізмів, від загальних абстрактних тез про Боже промишлення, через панегірик Благодаті, через пеани християнству во язицех, через тріумфальний гімн християнізації Русі і похвали його героєві Володимирові, веде уяву і чуття чи слухача чи читача («не невѣдущимъ бо пи ш е т ь с я») до властивої мети сього панегірика — похвали Ярославу і його родині. Се властиве завдання, поставлене собі автором, осягається бездоганно, і одмічений факт, що якраз друга частина слова, присвячена Русі, Володимирові, Ярославу, де Іларіон мусив бути самостійним, якраз сильніша і краща, — найліпше свідчить, що автор не мав ніякої потреби йти невірливо за візантійськими взірцями і в першій, загальній частині.

В відносинах до сучасного місцевого літературного руху були завважені деякі дрібні, щоправда, але дуже близькі, буквальні подібності між «Законом і Благодатею» і повістю про Володимира, включеною в «Повість»¹. Виникає питання, що́ хто у кого зичав і чи не вийшла повість про Володимира з тої ж самої робітні (не від того ж автора, а з того ж кругу), що й «Закон і Благодать». В пізніших писаннях вплив «Закону і Благодаті» безсумнівний. Найбільш виразисте, буквальне, велике запозичення читається в Волинському літописі: автор його попросту парафразував стару похвалу Володимирові і Ярославові, прикладаючи її до своїх князів, Володимира Васильовича і Мстислава Даниловича, як побачимо далі. Але взагалі панегірична творчість XII—XIII в. ішла за «Законом і Благодатею» як за своїм взірцем. Східнослов'янські і полудневослов'янські книжники користувались ним: так звисний сербський письменник XIII в. Доментіан в своїм житті Симеона Немані парафразував цілі сторінки «Закона і Благодаті», присвячені Володимирові Вел. В цілїм ряді великоруських писань, старших і нових, є такі ж запозичення. Все се свідчить про велику популярність сього твору, хоч рукописів його відомо досить небагато і, з виїмком одного, як сказано,— всі дефектні. Найстарший — фрагмент між т. зв. фінляндськими уривками, що по палеографічним прикметам датуються XIII або й XII віком.

Морально-дидактична література доби. Анонімні твори. Феодосій печерський, Яков, Мономах. Інші писання, надписувані йменням Іларіона, які пробувано зачислити до творів того самого автора, що написав «О Законі і Благодаті», не носять на собі його прикмет: молитва за руську землю, що читається в ркп. Синодальної бібл. після «Слова», і в пізнішій традиції вважалась твором Іларіона, згадане «Ісповідання віри», слово «О пользѣ душевнѣй», «Слово къ столпнику брату». Останні два взагалі й не беруться в рахунок; за перші два висловлюються й тепер різні аргументи про їх приналежність авторові «Закона і Благодаті». Але справа зістається доволі сумнівною. Ха-

¹ «Закон і Благодать»: Быша Июдѣи расточени по странамъ. Римляни Иерусалимъ разбиша... и расѣяни быша Июдѣи по странамъ.

«Повість»: расточи ны по странамъ. Римляны грады ихъ разбиша и сами расточиша по странамъ.

Епізод про Гедеона в обох творах теж оповідається в подібних виразах і т. д. (Шахматовъ, Разысканія, с. 417).

рактистичні особливості «Закона і Благодаті» не виступають і в них.

«Закон і Благодать» стоїть досі одинцем в спадщині сеї доби не тільки щодо виїмково високої, в порівнянні з іншими творами, штучно-артистичної будови, але вирізняється також і своїм теоретичним характером. Се твір штуки для штуки, артистичний панегірик, без замірів поучувати і научувати, звернений до людей, котрих він не без прибільшення, може, зве «аж занадто насиченими» всякою теологічною наукою. Тим часом характеристичною прикметою літературної спадщини сього віку являється якраз елемент поучування, і нема сумніву, що література на релігійно-моральні дидактичні (поучительні) теми мусила бути дуже багата. Так багато кожний скільки-небудь освічений прихильник нової віри мав сказати своїм сучасникам, накликаючи їх емансипуватись від старих навичок і вірувань, а приладжувати своє життя і вчинки до нової моралі!

Широко поширене «слово нѣкоего христороубца и ревнителя по правой вѣрѣ», начинене різними глосами і вставками на тему пережитків старої віри, являється характеристичним взірцем таких поучувань і дорікань. Воно не дає ближчих вказівок на час і місце свого написання, власне, може, наслідком пізніших перерібок і доповнень, але весь зміст його надихує глибокою стариною. Первісний текст його пробовано представити в такій формі:

«Ілія Фезвитянин заколов священників і жерців ідолських числом триста, не можучи терпіти християн двоєвірно живущих. Не гірші ж від жидів і еретиків ті, що в вірі і в хрещенню таке чинять? А творять то не тільки невіжі, але і віжі, попи і книжники. А як не роблять ті віжі самі, то п'ють і їдять ту молену справу. А коли не п'ють і не їдять, то бачать ті злі діла. А як не бачать, то чують — і не хочуть їх поучити...¹

Будите же вы, попове-книжници, подобници Павлу, великому учителю: учите же люди на добро и обращайтесь ихъ отъ лсти диявола к вѣрѣ истънньей... Якож бо пишетъ: сѣдоша бо людие пити и ясти и вѣсташа играти и съблудиша со ближники своими... Того ради не подобае кръстьяномъ игрѣ бѣсовскихъ играти...»

¹ Се проба реконструкції первісного тексту, зроблена проф. Анічковим в його дисертації «Язычество и древняя Русь», 1914, с. 370, де зібрані й інші подібні діатріби проти поганських пережитків. Таку збірку опублікував свого часу Тихонравов, а потім Владимиров в «Памятникахъ церковно-учит. литературы» Пономарьова, кн. III.

Та коли й прийняти, що початкова основа цього «слова» була така загальна, зложена з самих текстів св. письма, переткана тільки переходовими фразами українського, чи полудневослов'янського книжника, то головний інтерес і популярність йому здобули додатки з конкретнішими вказівками на пережитки поганства, пороблені на східнослов'янським ґрунті, теж в дуже ранніх часах, XI—XII вв., і потім розширювані все новими подробицями:

вірують в Перуна і в Хорса і в Сима-Регла, і в Мокошь, і в віли, котрих числять тридесять (вар.: тридев'ять) сестриць невігласи і вважають богинями, кладуть їм жертви і коровай їм молять¹, курей ріжуть, і огневі моляться, звучи його Сварожичом.

І коли у кого з них буде брак, творять його з бубнами, сопілями і з різними чудами бісовськими... І се не брак, а ідолослуження, пляска, гудьба, пісні мирські, сопілі, бубни і вся жертва ідолоська, як моляться огневі під овином, вілам, Мокоші, Симу-Реглові, Перунові (Волосові, скотньому богові), Хорсові, Родові, Рожаницям і всім проклятим богам їх...

Не тільки з простоти зло творимо, але й мішаємо деякі чисті молитви з проклятим моленням ідолоським (трисвятої Богородиці з рожаницями), як (понад) кютю ставлять інші трапези, законного обіду, що треба назвати «беззаконним обідом», призначеним родові і рожаницям, на прогнівання Боже, і т. д.

Глибокою давниною дихають теж анонімні й позбавлені ближчих вказівок на час і місце свого повстання поучення, звернені проти «ізгойства» і інших форм надужиття невірництва, експлуатації економічно залежних, підупалих членів суспільності, почасти приңотовані вище. Вони нагадують аналогічне, докладно датоване поучення митр. Никифора, котрого не розглядаємо тут, як і твори інших греків-єрархів. Нагадують проби реформ Мономаха в тім же часі, звернені на полегшу становища довжників, зниження процентової стопи і т. ін.

Справедливо вважаються місцевими творами численні поучення, звернені проти п'янства. Одно з них, популярне слово проти надуживання побожних пісень при п'яних пирах, надписується часом іменем Феодосія, в інших — іменем св. Панкратія.

Недавно вказано було слово якогось єпископа білгородського, прозваного філософом, проти п'янства: проф. Соболевський, видаючи його, вказав варіант цього слова

¹ Молять — жертвують, вар.: ломять.

з іменем Григорія Богослова, котрого нема у дійсного Григорія Богослова, і висловив здогад, що автор, владика білгородський, звався Григорієм¹. Він вказав також інше, аналогічне «Слово Григорія Богослова» проти п'янства і два поучення попам, теж з іменем Григорія Богослова, як можливі твори того ж автора. Зміст і мова сих слів, спеціально двох слів проти п'янства, дійсно вповні підходять до староруських часів і мають чималий побутовий інтерес (автор особливо виступає проти святочного пиття):

«Въ святѣя праздниѣ церкви божиѣ, егда же похвалы Христу изъавителю нашему отъ вѣрныхъ бывають, пѣннѣя и пѣснѣя долгѣя и краснѣя пѣтѣя и чтеннѣя божественная, приводящая на умиленне и на покаянне душу. Пьянѣца же пивъ весь день, многаждѣ же и до полунощи, како можеть востати на службу церковную, нальѣвъ чрево свое до горла, раслабивъ уды своя валяя ся на ложи, многажды просмрадивъ постелю свою? Аще же востанеть по нужи, умъ смущень имѣя, не во сласть слышитъ пѣннѣя; работая пьянству, чтеннѣя боят ся, аще услышитъ о пьянствѣ; студъ имать отъ челоуѣкъ и тшит ся избѣжати изъ церкви.

Но многѣя трапезы и пиянства оставимъ жидомъ и еллиномъ — тѣхъ бо то и есть, а не христіанско; тѣ бо радуют ся праздникомъ чревнымъ, а не духовнымъ, бѣсовстїи бо суть угонници и поборници им. А намъ речено христіаномъ ясти и пити въ славу божию въ подобно время, а не рыгати парою обьяственного и смрадомъ пїанымъ. Паки же да питаемъ ся брашны святыхъ книгъ, а в питїя мѣсто святыхъ отецъ ученїя и сказанїя. Се праздникъ Богу. Се святымъ радость. Се души спасенїе. Се тѣлу здравїе. Се аггелу хранителю неотходное блюденїе. Се прогнанїе бѣсомъ».

Докладно індивідуалізованих писань такого характеру маємо дуже мало. Найстарше — се «Слово до братїї» владика новгородського Луки (ум. 1059), дуже примітивне і мало літературне, котре з огляду на його новгородське походження, з мотивів, наведених вище, краще лишити на боці. З письменників українських учитель сього типу найстарший — славний Феодосій печерський (ум. 1074 р.). З його іменем маємо чимало творів, але багато з них зістаються під сумнівом. Сумнівні два більші поучення до народу: «О казняхъ божїихъ» і тільки що згадане про п'яне співання тропарів на пирахъ («Слово о казняхъ» міститься в болгарськїм «златострую», так що могло бути Феодосієм чи кимсь іншим перероблене в приложенні до наших умов життя). Так само два посланїя до кн. Ізяслава: про святкування свят і пощення в свята і про «віру варязьку» (католицьку) та відносини до різновірців, що надписуються

¹ «Два русскихъ поученїя съ именемъ Григорїя» (Изв. отд. рус. языка, 1907, 1). Видавець вказує на те, що проповідник виступає як вікарїй, заступник правлящого єпископа, що дійсно підходить до владика білгородського.

іменем Феодосія, але з більшою правдоподібністю признаються творами печерського монаха Феодосія Грека, що робив різні переклади для кн. Николи Святоші. Найбільш певні поучення Феодосія до братії — п'ять їх звісно в повнім тексті, кілька в уривках, наведених в літописній повісті про печерських подвижників і в Несторовім житію Феодосія, також коротке поучення до монастирського ключника (келаря) і дві молитви. Поучення дуже безпретензійні, держані в тоні і стилі Феодосієвого взірця й ідеалу, Федора Студита, до заповітів котрого і відкликаються. Обертаються вони в тіснім крузі найбільш елементарних монастирських тем.

От уривок з одного поучення до братії:

«Старайтеся, трудівники, щоб дістати вінець за терпеливість вашу: Христос чекає входу вашого! Запалім же світильники наші любов'ю та послушністю, тихістю та покорою і зустрінемо Христа з непостидним лицем, щоб він скавав нам: «Ходіть, ви, що потрудилися задля мене в молитвах, неспанню і всяких службах, і будьте причетні всього добра». Лінивим же і недбалим він скаже: «Ідіть від мене, прокляті! Не знаю вас! Як ви не слухали голоса моїх пророків і апостолів і самого мого евангелія, що кликали вас до царства небесного, так і я вас не слухаю. За ким ішли, з тим будете ділити безконечні муки!» Коли било б'є, не гарно лежати, але встати на молитву, як нас богоносний Федір учить, та мати в гадці й говорити Давидове слово: «Готове серце мое, Боже, готове!» І як буде кінчатись друге клепання, тоді приготуюмо ноги свої на хід до церкви, маючи згадки не понурі, а веселі, подяку відаючи Богові, що провів нас через верству нічну і на устах маючи пророка, царя і псаломівця Давида, те, де він говорить: «Зрадів я, коли сказали мені «Ходім до дому божого» і т. д. Також війшовши до церкви, співаючи: «Святий Боже» поклонитися гарненько до землі тричі і з великою боязкістю і страхом тихо стати при стіні, немолчним голосом співаючи вишньому, що нас грішних сподобив входу до церкви, а не спиратися о стіну або стовп»...

З поучення келареві, при віддаванні йому ключа від монастирської комори:

«Брате! От з руки Христової і від престолу слави його приймаеш сю службу. Май страх його перед очима своїми, пильнуй поручене тобі діло сповнити бездоганно, аби й вінця від Христа ти заслужив. Уяви собі той престіл вишній, що бачив Ісайя, до котрого один з серафимів був посланий з углем, що не опалив, але просвітив пророка. Так і ти, брате, бери ключ, як огонь, з престолу, на котрім Христос в жертву приноситься щоденно. Коли ти сю службу по чину монастирському з душевною приязнею сповниш — збережеться для тебе праведний вінець, і сей ключ просвітить і спасе душу твою. Коли ж ти схибиш серце свое на кривду монастиреві або вкрасти щось, чи собі присвоїти, або збирати не для монастиря, а для себе,— сей ключ опалить душу твою в сім і будучім віці»...

Чимало різних писань зв'язувалось дослідниками (почавши від Погодіна) з іншим сучасником Феодосія печер-

ським монахом Яковом, котрого Феодосій хотів мати своїм наступником на ігуменстві. Але велике питання, чи тих Яковів, котрі фігурують на різних писаннях, можна зв'язати якраз з сим Яковом, про котрого оповідає літописна повість про печерських подвижників.

Маємо посланіє до кн. Дмитра, де «многогрішний чернець Яков», як він себе називає, в відповідь на «смирненне і жалісне посланіє» князя дає йому поради: стеретися гніву, розпусти, п'янства і т. д. Сього князя Дмитра звичайно вважають за київського князя, Ярославича Ізяслава, що мав християнське ім'я Дмитро; але висловлено й інший здогад, що се пізніший князь Дмитро, з Переяслава північного, з XIII в. Хронологічно відповідає добі Якова печерського те, що говорить про себе Яків — автор «Пам'яті і похвали кн. Володимиру»: «азъ худый мнихъ Іаковъ, слышав от многих о благовърномъ князи Володимери». Він говорить, таким чином, про себе, як про людину недалеку часом від Володимирової доби, яка пише про неї на основі виключно усної традиції. Але про сей твір будемо говорити далі.

Добре датовані й автентичні твори морально-дидактичного характеру маємо зате від єдиного нашого князя-літерата Мономаха, з останніх літ XI і перших років XII в. В літописній збірці, списаній мніхом Лаврентієм, заховавсь уривок його листа, писаного 1096 р. до Олега Гориславича з приводу війни, що розпочав з ним був Мономахів син Ізяслав, захопивши його батьківщину — Муром, і наложив у сій війні головою, а Мономах і його старший син Мстислав старались залагодити сей неприємний інцидент. Лист інтересний, дуже чулий, патетичний, місцями писаний з правдивим піднесенням:

«Коли вбили дитя мое і твоє перед тобою, було тобі, побачивши кров його і тіло, що зав'яв він як новий цвіт процвітший і як ягня заколене, було б тобі сказати, стоячи над ним, вглубившись в помисли душі своєї: «Ой мені, що я зробив, через нерозум його [забитого], через неправду сього світу марного наробив я гріха собі, батьку й матері сліз!» Було сказати, як Давид: «Беззаконіє мое я знаю і гріх мій передо мною повсякчас». Не через кровопролитте, але через те, що перелюбство вчинив, помазанник божий Давид послав голову собі і плакався гірко,— і зараз пробачив йому Бог гріхи його. І було [тобі] покаятись Богові, а до мене було грамоту утішну післати, і сноху [невістку] мою [жінку забитого], бо в ній ні доброго ні злого [вона нічому не винна]. Нехай би, обнявши її, оплакав я її чоловіка і їх весілле, замість пісень! Не бачив я перед тим їх радості, ні вінчання, через гріхи свої. Для Бога, пусти її до мене скоро, з першим послом, аби з нею покінчивши сльози, посадив її на місці, нехай сяде як горлиця на сухим дереві, а я потішуся в Бозі.

Бо сам путем ішли діди й отці наші: суд йому [убитому] од Бога прийшов, а не від тебе. Як би ти був тоді свою волю сповнив, Муром

вдіврав, Ростова б не займав, а послав до мене, відси б договорились. Але сам зрозумій, чи мені до тебе годиться писати, чи тобі до мене? А що ти казав дитині [убитому] — «посилай до батька», то десять разів я посилав! Чи дивуватись, що чоловік в бою з тобою згинув? І ліпші родичі наші погинули! Не шукати було чужого, ані мене в сором та печаль уводити. Підучили його хлопці, коли були собі придбали, а то йому придбали біду...» і т. д.

Разом з сим фрагментом Мономахового листа, до котрого замість кінця прицеплено якусь молитву (що деякими дослідниками вважається теж твором Мономаха — без особливих підстав), в тій же збірці мніха Лаврентія міститься о кілька літ пізніше «Поученъ» Мономаха, звернене до його дітей і списане десь в перших роках XII в. Пам'ятка з історично-побутового і культурного погляду незмірно важна, з літературного — менше. Деякі вирази показують, що Мономахові були звісні візантійські поучення дітям, в тім роді, як включені до Святославових «Ізборників», але він мало дбав про формальне приподобання, про якусь гарну, заокруглену форму і логічну зв'язність своїх гадок. Своім хаотичним стилем вона нагадує житіє Володимира в «Пам'ятю» Якова. Починає купую цитат «от книг», слабо пов'язаних між собою, впадає в молитву до Богородиці, почавши, нарешті, потім поучення дітям, ще довго не може вибрати з побожних метикувань і раз-у-раз збивається на них серед різних практичних порад. Російський літургіст, слідячи за сими побожними рефлексіями, доволі правдоподібно виявив їх зв'язь з богослуженням першого тижня великого посту і висловив здогад, що Мономах списав своє поучення, яке zarazом було його моральним ісповіданням, говіючи на початку посту. Вказана залежність його гадок від деяких поучень Василя Вел., Анастасія Сінаїта і под. Нарешті, в приклад дітям він починає оповідати свою автобіографію, але подає її в формі сухого реєстру, з року на рік вичисляючи, куди він їздив і що робив:

«А се вам повідаю, діти мої, труд свій, що я трудивсь, путі і лови діючи за 13 літ.

Перше — до Ростова пішов, через Вятичів [землю] — послав мене батько, а сам пішов до Курська.

Потім вдруге — до Смоленська, з Ставком Скордятичом; той потім пішов до Берестя з Ізяславом, а мене післано до Смоленська, а з Смоленська йшов я до Володимира.

Тої ж зими післали мене браття до Берестя, на головні, що спалили, тож пильнував їм гóрода. Потім пішов до Переяслава, до батька, а по Великодні з Переяслава до Володимира, на Сутейську творити мир з ляхами, а звідти знову на літо до Володимира.

Та післав мене Святослав до Польщі. Ходив я до Глогови, до Чеського лісу, ходив в землі їх 4 місяці, і того ж року родилась старша дитина — новгородська (Мстислав, князь новгородський)», і т. д.

Переходить потім на чисту статистику своїх діл:

«Всіх подорожей 83 великих, а решти менших не спам'ятаю. Замирень з половецькими князями зробив без одного 20, з батьком і без батька, роздаючи їм багато грошей і багато своєї одежі», і т. д.

Наступає потім така ж статистика ловецьких трудів і небезпек, і тут, нарешті, приходить черга на якусь загальну автохарактеристику:

«Не пильнував я життя свого і не жалував своєї голови. Що треба було б робити отрокові моему, те діло я сам робив, і на війні і на ловах, вночі і вдень, на спеці і на морозі, не даючи собі спокою, не здаючись на посадників, ні на біричів — сам робив, що було треба, весь наряд [порядок]. І в дому своїм я се робив, і в справі ловчих ловчий наряд сам держав, і в справі конюших, і що до соколів і ястребів. Також і худого смерда ні убогої вдовиці не дав я сильним обідити, і церковного наряду і служби сам доглядав.

Не візьміть мені за зле, діти мої, а ні хтось інший, що прочитає: не хвалю себе, ні дерзості своєї, а хвалю Бога і прославляю милість його, що він мене, грішного, стільки літ заховав від смертного часу і не лїнивого на всі людські діла потрібні мене худого сотворив. І сю грамотицю прочитавши, наберіть охоти на всі добрі діла, на славу Богові і святих його. А смерті, діти, не бійтеся, ні на війні, ні від звіра творіть мужеське діло так, як вам Бог дасть. Так як ні на війні, ні від звіра ні від води, ні з коня падаючи [не пропав], так і з вас ніхто не може скалічитись чи забитись, коли не буде божого повеління. А як буде від Бога смерть, то ні отець, ні мати, ні браття не заступлять. Як не пильнуватись, таки боже пильнування краще людського».

З-під загального тону книжної, церковної моралі, котру пильнує передати дітям Мономах, тут, як і в листі до Олега, як бачимо, виринаються мотиви українського лицарства, з котрими будемо ще мати діло нижче.

Агіографічні писання. Виразніший характер літературної творчості носять на собі твори агіографічні й історично-географічні. Поруч коротких записок чи сказаній проложного типу, ми бачимо тут більш або менш удатні проби літературної композиції: словесного твору, який мав би відповідати вимогам літературної закінченості, себто певної естетичної форми, і передавати читачеві суцільний комплекс вражень, перейнятий і об'єднаний якоюсь домінуючою ідеєю. Коли при тім такий автор вмів витримати певний стиль в своїм оповіданні, не перемішуючи простого і безпретензійного оповідання з несмачними імітаціями риторичних візантійських шаблонів, або потрапив внести в своє оповідання щось з усної традиції, не покалічивши її тим же дешевим риторичним бомбастом, то се дійсно надає творові не раз певну величаву красоту і вартість вповні літературного і навіть поетичного (в широкому розумінні) твору. Розуміється, око дослідника часто відкриває під сею

простотою, особливо творів агіографічних, впливи певних образів і стилістичних засобів Біблії чи візантійських агіографічних творів. Але коли автор вмів запанувати над ними і задержати їх в ролі підсобних засобів, щоб вони не вилізли з його композиції, не розбивали її й не калічили його матеріалу, то сей біблійно-візантійський підклад не розбиває естетичного враження. Коли се авторові не вдається, як то буває частіше, нам зістається перебігати через такі невдалі місця, щоб спочити на епізодах більше щасливих.

Категорія таких агіографічних творів в нашій традиції відкривається так само третьою четвертиною XI в. Се «Пам'яті і похвала Володимиру», «Сказание и страсть и похвала страстотерпцю святою мученику Борису і Глѣбу» і повість про початок печерського монастиря і його перших подвижників, захована в «Повісті временних літ» (розбита тут на дві часті: слово про початок Печерського монастиря під р. 1051 і слово про Феодосія і його смерть під р. 1074).

Автором перших двох творів прийнялось називати згаданого мніха Якова, постриженця монастиря на Альті під Переяславом, збудованого на місці смерті кн. Бориса, потім печерського монаха, призначеного Феодосієм на ігуменство в 1074 р. В «Пам'яті і похвалі» він говорить про своє авторство в таких виразах:

«Такожде і азъ, худий мныхъ Іаковъ, слышавъ отъ многихъ о благовѣрномъ князѣ Володимерѣ всея Русскыя земля, о сыну Святослави, и мало собравъ отъ многихъ добродѣтели его написахъ, и о сыну его, реку же — святою и славную мученику Бориса и Глѣба, како просвѣти благодать божия сердце князю русскому Володимеру, сыну Святослави, внуку Игореву».

В сих словах бачили доказ, що сей Іаков написав попереду оте «сказание» про Бориса і Гліба, і в сім факті знаходили потвердження, що се був якраз Яків з монастиря Бориса і Гліба, про котрого оповідається в повісті про початок Печерського монастиря. Але Шахматов в сих словах про Бориса і Гліба не без правдоподібності добачав пізнішу дописку, яка доволі безтолково розбила фразу Якова — незугарну і, мабуть, перебиту кількома такими дописками. І взагалі для стягання до одного автора сих двох творів — «Пам'яті і похвали Володимиру» і «Сказанія про Бориса і Гліба» — дуже мало реальних підстав, особливо коли мати на увазі, що обидві сі пам'ятки маємо в такій формі, яка не дає поняття про їх оригінальний вигляд.

«Пам'яті і похвала» в теперішнім вигляді, очевидно, являється механічним зліпком кількох писань: властивої «Пам'яті і похвали Володимиру», «Похвали княгині Ользі» і ко-

роткого житія Володимира. При тім Шахматов, який востанне займавсь аналізом сеї пам'ятки¹, цілком справедливо вказав, що навіть в самих похвалах Володимиру і Ользі є повторення, які вказують на сполучення докупи двох редакцій, досить подібних між собою. Третя частина, житіє Володимира, стрічається в збірниках як окрема стаття, і тому висловлений був здогад, що вона існувала з початку як самостійний твір і тільки потім була злучена з «Пам'ятею і похвалою»². Правда, що збірники се пізніші, XVI в., але й «Пам'ять і похвала» досі не звісна в старших копіях як XV в. Самостійний текст житія, в кожному разі, стисліший і менше розпущений додатками «от писанія», ніж текст «Пам'яті».

Се житіє звертало на себе увагу дослідників своїм реєстром подій з життя Володимира і їх хронологією, відмінною від літопису; одні вважали його через се твором самостійним і певнішим від літопису, інші здогадувались, що воно опирається на одній з старших редакцій «Повісті временних літ».

Стільки неясностей зв'язано з «Пам'ятею і похвалою», яка для одних являється чи не першим агіографічним твором старої Русі, дуже, незвичайно важним, а для інших — пізнішою компіляцією без усякого значення.

Я наведу се житіє в його коротшій і стислішій формі:

«Блаженний князь Володимир, внук Ольжин, охрестившись сам, дітей своїх і всю землю Руську охрестив від кінця і до кінця, храми ідольські і требища всюди розкопав і порубав, ідоли знищив і всю землю Руську і городі церквами чесними й іконами прикрасив, і пам'ять святих по церквах творив співом і молитвами, і празнував світло празники господські, і три трапези ставив в дому своїм: першу митрополитові з єпископами і чорноризцями і з попами, другу — нишим і убогим, третю собі і боярам і всім мужам.

Не дивуйтесь, возлюблені, що чуд не творить по смерті, бо святи праведні не творили чудес, а таки святі. Сказав про се десь св. Іоанн Златоустий: з чого пізнати святого чоловіка: чи з чуд, чи з діл? і рече: з діл пізнати, а не з чуд, бо й волхви багато чуд сотворили бісівською маною, і були святі апостоли і були лжеапостоли, були святі пророки й були лжепророки, слуги діявольські, і не дивуватись: сам сатана приймає образ ангела світлого. Але з діл пізнати, як апостол сказав: плід духовний се любов, терпеливість, благовірство, добрість, тихість, здержливість — таким не треба й закону.

Над усе ж творив милостиню князь Володимир. Котрі немічні й старі не могли дійти княжого двору і взяти потрібне, послав їм до

¹ Разысканія о древнѣйшихъ лѣтописныхъ сводахъ, гл. 2.

² Висловив сей здогад Соболевський в своїй збірці «Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру св.» (Чтенія київські, II); він опублікував житіє з одної з таких копій, назвавши його «Древним житієм св. Владимира», назва ся потім була прийнята і Шахматовим, який прийняв сей здогад.

дому і все потрібне їм давав, не тільки в Києві, але й по всій землі Руській, і по городах і по селах, скрізь милостиню творив, голих одягаючи, голодних годуючи, жадних напоюючи, перехожих упокоюючи ласкаво, церковний чин люблячи і шануючи, як батько синів ущедрюючи і честь їм велику віддаючи, наділюючи всім потрібним доволі, нищих, сиріт, вдовиць, сліпих і хромих і хорих — всіх милуючи, одягаючи, годуючи й поячи.

І так пробуваючи в добрих ділах, Володимир мав серце просвіщене благодаттю Божою і святого Духа, і правниця Господня помагала йому. Перемагав він усіх своїх ворогів, і всі його боялись. Куди йшов, одолював. Радимичів побідив і дань з них узяв. Вятчів побідив і дань з них узяв. Ятвягів узяв і сребрених болгарів, і на хозарів пішов і переміг, і дань з них узяв. Задумав і на грецький город Корсунь, і так молився Володимир: «Господи Боже, владико всіх, прошу тебе, дай мені сей город, щоб ним заволодіти і привести християнських людей і попів на свою землю, аби навчили людей закону християнського. І послухав Бог його молитви, здобув він город Корсунь і взяв сосуди церковні й ікони й мощі священномученика Климента й інших святих. В той час в Царгороді були два царі, Константин і Василь, і Володимир послав до них, просячи у них сестри, ожентись, щоб більше направитись на християнський закон. І дали йому сестру свою, і багато дарів прислали йому і мощі святих дали йому.

По святім же хрещенню прожив Володимир літ 28. На другий рік по охрещенню ходив к Порогам. На третій рік узяв Корсунь. На четвертий рік церкву кам'яну св. Богородиці почав. На п'ятий рік Переяслав заснував (заложив). В дев'ятім році блаженний христололюбивий князь Володимир дав церкві св. Богородиці десятину від майна свого.

Про се сказав сам Господь: де ваш скарб, там буде і ваше серце. Блаженний князь Володимир мав скарб свій на небі, зібравши милостинєю і добрими своїми ділами, там і серце його було, в царстві небеснім. І Бог йому поміг, і сів він на місці батька свого Святослава і діда свого Ігоря. А Святослава князя печеніги убили; а Ярополк як сидів в Києві на місці свого батька Святослава, і Олег ішов з військом, у Вручого города міст заломився з воями і задавили Олега в рові, а Ярополка вбили Володимирові люде, і сів в Києві князь Володимир в восьмім році по смерті свого батька Святослава місяця юля 15 року 6486. Охрестився ж князь Володимир в десятім році по тім, як убито його брата Ярополка. Каявся і плакався блаженний князь Володимир всього того, що зробив у поганстві, не знаючи Бога; пізнавши ж істинного Бога, творця неба і землі, покаявся у всім, відкинувся від диявола і бісів і всеї служби його і послужив Богові добрими ділами своїми і милостинею. І заснув з миром місяця юля 15 року 6523»¹.

«Сказаніє про Бориса і Гліба в тім вигляді, в яким читається тепер, також викликає великі сумніви. Воно робить вигляд доволі ділового, реалістичного оповідання, яке, одначе, раз у раз перебивається побожними вставками і

¹ Шахматов здогадувався, що в першотворі ся частина: «По святім хрещенню прожив Володимир літ 28» й далі — стояла після дати його охрещення: «в десятім році по тім, як убито його брата Ярополка», так що хронологічний огляд творив одну цілість і був потім перебитий різними вставками і переносинами. Се вставні можливо, але я взагалі не беруся реставрувати тексту життя при нинішнім стані його видань. Велике число копій вистудював був молодий київський філолог Бугославський, і приготовив видання тексту, але воно згинувало, як я чув, в одній київській друкарні під час революції.

дигресіями «от писанія». Оповідання старого літопису в сій часті буквально подібне до «сказанія», має сих побожних міркувань менше і реальний зміст густіший, хоч теж уже розпущений побожними додатками. Починаючи від Срезневського, що звернув увагу на сю подібність, дослідники вважали літописне оповідання покороченням «сказанія»; Шахматов, навпаки, вважає «сказаніє» витягом з одної з старших редакцій літопису. Може бути ще інше: в основі нинішнього «сказанія» і літописного оповідання лежить первісна повість, котрої автора ми не знаємо, так само як і нинішнього «сказанія», зовсім гіпотетично, як сказано вже, названого твором Якова мніха. В різних часах така первісна повість могла б підпасти різним розширенням і перерібкам, що начинили її отсими побожними додатками: вони часто контрастують з доволі живою і безпосередньою манерою основного малюнка, що проривається між ними; але, мабуть, і в протографі ся манера не витримувалась і збивалась на іконописні мученичі шаблони, доволі сильно перебільшені.

За цілком реалістичним оповіданням про смерть Володири, може бути, доповненим запозиченнями з літопису, ми читаємо про тугу Бориса і його плач з приводу смерті батька:

«Горе мені, світе очей моїх, сязево і зоре лица мого, возрасте юности моєї, науко нерозуму мого, горе мені, отче і господине мій!... Як се зайшов світ мій, не будши мені там, аби принаймні сам я чесне твое тіло спрятав і гробові віддав своїми руками,— а то не поніс я красоти і мужества тіла твого, не сподобився цілувати твоєї сивини» і т. д.

Але тут же Борис уже здогадується, що брат його Святотоплк, якого він готов би був вважати своїм батьком, замишляє його смерть,— і що ж? він вперед готов покірно прийняти сю смерть і стати мучеником, він іде до нього, щоб віддатись в його руки, і роздумує про марність світу сього:

«Що здобули раніше брати мого отця або мій отець? де їх життя і слава світу сього, і пурпури, і шовки, сребро і золото, вина, мед і дорогі potravи, бистрі коні великі і красні доми, великі багатства, дари й дарунки несчислим і пишання своїми боярами? Все се їм так, як би й ніколи не було у них, і нема їм з того ніякої помочі — ні від багатств, ні від множества рабів, ні від слави світу сього!»

Се не зле, се навіть звучить як відгомін якоїсь поезії, навіть ритм її в сім чується¹, але до сього зараз же при-

¹ Напр.: Къде бо ихъ житія і слава мира сего —
и багрянцы и брячины,
сребро и золото,

стебно цитати з Соломона, смуток людей, котрі також вперед оплакують погибіль Бориса, і його зовсім неймовірно, надумані міркування, котрими він потішає себе, що, згинувши з руки брата, буде мучеником божим!

По сім знов повні реальне оповідання — до буквальностей подібне до літописного, однак теж пересипане біблійними вставками, і так далі...

Продовженням сказання в рукописах служать записки про чуда Бориса і Гліба, записувані різними часами, протягом другої половини XI в. і перших десятиліть XII в.

Наведу для прикладу одну з таких записок:

«В городі Дорогобужі якась жінка, будши невілницею, працювала на горі (во вежі), за наказом госпожі своєї, в день святого Миколи. І раптом з'явилися перед нею святі страсотерпці, збороняючи і кажучи: «По що працюєш в день отця нашого Миколи? зробимо тобі кару». І сказавши се, розкидали будинок, а жінку зробили як мертву. І лежала місяць, не можучи нічого зовсім, і як встала, була немічна, була її рука суха; так вона зіставалась, не можучи працювати, ні служити госпожі. Госпожа, бачучи її таку, прогнала її від себе, а хлопця її, що родився на свободі, повернула собі в неволю. Судці не дозволили такого і постановили, що госпожа її тратить ціну [заплачені гроші], а тих [рабину з сином] наділили свободою, бо та, по неволі працювавши, була покарана. І минуло три роки — почувла ся сухорука жінка про чоловіка з скороченими руками й ногами, як він прийняв прощення в церкві св. мучеників Романа і Давида [Бориса і Гліба]. І ставши, пішла до Вишгороду. Прийшла в суботу, був се канун Успенія св. Богородиці, і оповілася Лазареві, що був старшиною кліриків церкви» і т. д.

Автори записок не йдуть далі маленьких переходових чи кінцевих фраз в книжнім стилі, а переважно стисло і протоколярно оповідають саму річ.

Літописна повість про Печерський монастир. Літописна повість про початок Печерського монастиря (під р. 1051) і його перших подвижників (під р. 1074) анонімна. Печерська традиція, вважаючи літопис ділом Нестора, і сю повість рахувала до його творів. Деякі новіші дослідники, як, напр.,

вина и медове,
брашньна чьстная
и быстри кони,
и домове красньни и велици,
и имьня многа,
и дани и чьсти бещисльни
и гьрдьня яже о боляръх своихъ.

З другої сторони, однак, Владимиров вказував на подібності в міркуваннях Єфрема Сирина: «Яку користь дали нам кінці світу? Де батько, що породив нас? Де мати, що привела нас на світ? Де брати? де діти? де приятелі, де багатства, де маєтки, де людська слава, де пирі?»

видавець «Патерика» Абрамович, проф. Владимиров й ін., пробували обстояти сю традицію, але се діло треба признати безнадійним. Цілий ряд суперечностей між літописною повістю і безсумнівними Несторовими творами на ту ж тему — життєм Нестора, і особливо його заява, що він прийшов до Печерського монастиря після смерті Феодосія (тим часом як автор літописної повісті каже про себе виразно, як про Феодосієвого постриженця), — не лишають місця сумнівам, що маємо тут писання двох різних людей.

Новішими часами знайшов багато прихильників інший здогад Шахматова, що автором сеї повісті був сучасник Феодосія, Никон печерський. Під пером Шахматова і тих, що пішли його слідами, Никон раптом виріс на великого письменника, хоч про літературні заняття його наші джерела не згадали ниже єдиним словом (Нестор, що так багато і з таким поважанням говорить про «великого Никона», знає, що він переплітав книги, що він поучував «от книг», але нічого не каже, щоб він щось писав чи лишив по собі якісь літературні твори).

В порівнянні з життєм Володимира і сказанієм про Бориса і Гліба в їх нинішніх редакціях, ся літописна повість про печерських подвижників заховала більш безпосередності і реалістичної простоти малюнка, не розпущеного книжними цитатами і побожними міркуваннями. Ся щирість тону автора, який не спиняється і перед подробицями людської слабості того чи іншого подвижника, опановує читача і тому як похвальне слово монастиреві повість осягає свою мету дуже добре. Основна теза автора про високу святість і духове першенство Печерського монастиря: «мнози бо манастири отъ царь и отъ боярь и отъ богатства поставлени, но не суть тацци, кации же суть поставлени слезами, пощениемъ и молитвою и бдѣниемъ» — виступає дуже яскраво і виразисто. Таке походження відбилось не тільки на високім аскетичнім рівні сього монастиря, але також і його незалежнім становищі, свобіднішим, більш автономнім, чи, як висловлюються новіші дослідники, демократичнім устрою сеї монашої громади, тим часом як інші монастирі, фундовані князями та боярами, зіставалися в повній економічній і духовій залежності від своїх фундаторів («кти-торів»), але сього автор не зазначив так виразно. Все ж таки образи його першої «братії», яка сотворила монастиреві сю високу моральну репутацію і виборола громадську незалежність, роблять враження доволі живе і сильне, не вважаючи на свою фантастичну, демонологічну закрутку. На взірць наведу найширшу з сих історій — про Ісакія Затворника:

«Був інший чорноризець іменем Ісакій. Сей же бувши в мирі, в житті мирським, бувши багатим, бо був купець, родом торопчанин, — надавав стати монахам і, роздавши майно своє на бідних і на монастирі, пішов до великого Антонія, до печери, і просив його, аби зробив його чорноризцем. І прийняв його Антоній, вложив на нього одягу чернечу і дав йому ім'я Ісакій, а мирське його ім'я було Чернь. Сей же Ісакій почав життя твердо: одягся в волосінницю, казав собі купити цапа і обдерти того цапа, як мішок, і взяв то на волосінницю, так що сирова шкіра засохла на нім. І затворився в печері, в одній улиці, в малій клітці, яких 4 лікті, і тут молив Бога безнастанно день і ніч, зі слізьми. Було його їжі сама проскура, і то через день, і воду пив мірою. Приносив йому великий Антоній і подавав віконцем таким, що тільки вмістити руку, — так приймав страву. І так пробув сім літ: на світ не виходив, на ребрах не лежав, тільки сидючи трохи приймав сну.

І одного разу, як звичайно, коли настав вечір, почав поклони, співаючи псалми, аж до півночі. і як струдився, сидів на своїм сидженню. І як так от сидів він своїм звичаєм, загасивши свічку, відразу світ засяв у печері, як сонце, так що зір забивав чоловікові. І підійшли до нього два молодики прегарні — лица у них блищали, як сонце, і вони сказали до нього: «Ісакіє, ми ангели, а от іде до тебе і Христос з ангелами». І вставши, Ісакій побачив юрбу, лица у них ясніші від сонця, і посеред них один — проміння від його лица сяло над усіх. І сказали йому: «Ісакіє, от тобі Христос, виходь і поклонись йому». Він не зрозумів бісівської роботи, не спам'ятав перекреститись. Виступивши, поклонивсь, ніби Христові, їх бісівській роботі. Біси ж кликнули, кажучи: «Наш ти тепер, Ісакіє!» І завели його до келійки, і посадили, і почали сідати коло нього. І була повна келія й улиця печерська. І сказав один з бісів, ніби то Христос: «Візьміть сопілки, і бубни, і гуслі, і утніть — нехай нам Ісакій потанцює!» І втяли в сопілки, в гуслі і бубни і почали ним гратись. І притомили його так, що ледве живого лишили, і пішли, поглузувавши з нього.

На другий день, як засвітало і прийшов час їсти, прийшов Антоній до віконця, як звичайно, і сказав: «Благослови, отче Ісакіє!» І не було голосу, ні послуху. І сказав Антоній: «Се тому, що він преставивсь». І послав до монастиря по Феодосія і по братаю. І відкопали, де був загорожений вхід, і прийшли і взяли його, вважаючи за мертвого і, винісши, поклали перед печерою. І побачили, що він живий, і сказав ігумен Феодосій: «Се він має від бісівської роботи». І положили його на ліжку, і usługовав коло нього Антоній.

А в той час приключилося, що Ізяслав прийшов від Ляхів і почав гніватись на Антонія за Всеслава, і Святослава, приславши, вночі забрав Антонія до Чернігова. Прийшовши до Чернігова, Антоній улюбив Болдину гору, викопав печеру і там оселився, єсть монастир святої Богородиці на Болдиних горах і тепер. Феодосій же, довідавшись, що Антоній пішов до Чернігова, пішов з братією і взяв Ісакія, і приніс до себе до келії й служив коло нього. Він був розслаблений тілом і умом, так що не міг обернутись на другий бік, ні стати, ні сидіти, а лежав на одному боці і часто поливав під себе, і черва кинулась йому під бедра з мочення. Феодосій сам своїми руками обмивав і опрятував його, два роки робив се коло нього. Чудно се було і дивно: два роки той лежав, ні хліба не з'їв, ні води, ні якоїсь страви, ні овочу, ні язиком промовив: німий і глухий лежав два роки. Феодосій молив за нього Бога, творив молитву над ним день і ніч, аж на третій рік він проговорив, став чути, і на ноги почав уставати, як дитина, і почав ходити. І не вважав ходити до церкви, примусом його тягнули до церкви, і так помалу привчили. Потім навчивсь і до трапезниці ходити, сажали його окремо від братії і клали перед ним хліб, але він не брав

Його, поки не вложуть йому до рук. То Феодосій сказав: «Положіть хліб перед ним і не вкладайте йому до рук, нехай сам їсть». І з тиждень не дбав про те, щоб їсти, але помалу, розглянувшись, став коштувати, і так навчився їсти. І так от визволив його Феодосій від дявольських хитрощів і мани.

Ісакій же знов набрав відваги і суворого відречення. Феодосій уже преставивсь, і на його місці був тоді Стефан. Ісакій рече: «Прельстив ти мене, дияволе, як я сидів на одним місці,— отже я не затворюсь в печері, але переможу тебе, ходячи по монастирі». І одягся у волосінницю, а на волосінницю — з рядна свиту і почав робити з себе дурного. Став помогати пекарям і варити на братію. І на утреньку ходив першим од усіх і стояв кріпко і нерухомо. Як наставала зима і люті морози, він стояв у постолах і у протоптаних черевиках, так що ноги його примерзали до каміння, а він не рухав ногами, аж поки не одспівали заутреньку. А по заутрені йшов до пекарні, приладжував огонь і воду і дрова, і аж потім приходили пекарі. Один пекар теж був на ім'я Ісакій і, глузуючи, сказав Ісакієві: «Он сидить чорний ворон, іди злови його». Той же поклонивсь йому до землі, пішов, ухопив ворона і приніс йому перед усіма пекарями. І ті настрашилися і оповіли ігуменові і братії.

І почала братія його шанувати, він же, не хочачи людської слави, почав удавати дурного і почав робити прикраси чи то ігуменові, чи то братії, чи то мирським людям. Деякі давали йому дарунки, і він почав ходити по людях, теж удаючи дурного. Оселився у печері, в котрій був перше, бо Антоній уже преставивсь. Зібрав собі хлопців і убрав їх в чернецьку одіж, за се був битий й ігуменом Никоном, і батьками тих хлопців, але він все то терпів, приймав і бійку, і наготу, і холод, вдень і вніч.

Одної ночі запалив він огонь в печерній «істопці» [поміщенні з піччю], і як розгорілася піч, а була дуже дірява, то полумінь почав палати тими дірами. Він не мав чим заложити і босими ногами став на огонь, аж доки не вигоріла піч, і потім зліз. І багато іншого оповідали про нього, дечого й ми самі були самовидці. І таку взяв побіду над бісовськими силами, що їх страшення і ману мав ні за що, як мух. Говорив їм: «Хоч ви мене перше й здурили, тому що я не знав ваших хитрощів і лукавства, але тепер маю Господа Ісуса Христа, Бога нашого і молитву отця мого Феодосія, надіюсь на Христа і вас переможу». Багато разів робили йому біси пакості і казали: «Ти наш, поклонивсь нашому старійшині й нам». А він говорив їм: «Ваш старійшина антихрист, а ви біси» — і хрестивсь, і так вони шезали.

Іноді знов вночі приходили до нього і страшили його манюю, що се багато людей, з мотиками, з рискалями, і говорили: «Розкопаймо печеру сю і сього загребім тут!» Він же казав їм: «Якби ви були люде, ходили би сьте вдень, а ви п'їтьма і в п'їтьмі ходите». І знаменався чесним хрестом. І вони шезали. Іншим разом страшили його в образі медведя, іншим разом — лютого звіра, або вола, або змії повзли до нього, чи жаби, миші, всяка гадина. І не могли нічого з ним зробити і рекли йому: «Ісакіє, побідив ти нас!» Він же відрік: «Перше то ви мене побідили в образі Ісуса Христа і ангелів, бувши негідні того вигляду, а тепер являєтесь в образі звіриннім і худоб'ячим, зміями і гадами, як і самі ви погані і паскудні видом». І зараз пропали біси, і по сім уже не було йому пакости від бісів. Так і сам він оповідав: «Три роки була мені ся війна».

І після сього ще кріпше почав жити і стримуватись, постити і не спати, так живучи й скінчив він житіє своє. Розболовся в печері і занесли його хорго до монастиря, і до восьмого дня скінчився він в Господі. Ігумен же Іван і братія, опрятавши тіло його, поховали його».

Нестор. В порівнянні з сими творами агіографічні писання Нестора являються дальшим і дуже інтересним ступнем в тім напрямі, який я вище назвав іконописним. Особливо різко визначається такою тенденцією його перший твір: «Чтение о житии и погублении блаженную стратотерпцю Бориса и Глѣба», написаний, як можна міркувати з деяких обставин, десь в перших 1080-х роках.

Чи знав Нестор «сказанія про Бориса і Гліба» або його джерело, пишучи своє «чтение», чи ні, се зістається неясним. Залежність від спільного джерела подекуди відчувається виразно, але з огляду на всі непевності, зв'язані з «сказанням», се можна толкувати різно. Та літературна фізіономія сих творів в усякім разі дуже відмінна. Ідучи за візантійськими агіографічними взірцями, поставивши, очевидно, своїм завданням дати справжнє «чтение» в сім стилі на українську тему, Нестор дає твір нового типу. Постаті його героїв від початку до кінця настільки «постилізовані», що в них не лишилось нічого «туземного», реального, що давало б відчувати в них живих русинів початку століття, а не яких-небудь римських патриціїв часів Діоклетіана чи Деція. Святістю перейняті їх всі рухи і пози від самого дитинства, старанно витравлене з них все живе і реальне і підтягнуто під конвенціональні, типові ситуації і акти візантійських житій.

Про їх батька Володимира, таку архіпопулярну фігуру, автор говорить як про щось далеке і чуже: «Бысть князь въ тыи годы, володѣй всею землею Русскою, именемъ Владимиръ, бѣ же муж правдивъ и милостивъ къ нищимъ и къ сиротамъ и ко вдовицамъ, ели нъ же вѣроу!» Всякі місцеві ймення, як щось занадто реальне й конкретне, умисно оминаються, навіть там, де автор їх мав перед собою; натомість являються такі фрази, як «на единомъ мѣстѣ», «старѣйшина града того», «единъ отъ предстоящихъ». От прошу, напр., порівняти оповідання про те ж чудо, яке я навів вище, в отсім переповідженні Нестора:

«Одного дня, як я пішов до міста в якійсь справі і сів собі на однім місці, прийшла і сіла коло мене якась жінка, котрої я доти не знав. Сказала, що прийшла з іншого міста, наче подвигнена Богом. Оповіді мені про святого отця Миколу і блаженних стратотерпців Бориса і Гліба, се я тепер оповім вам, ви ж слухайте з усякою пильністю і не зражайтесь моєю незручністю. Був, каже, день празничний св. Миколая, і всі йшли до церкви його, а вона взялась до своєї роботи і стала її робити. Інші жінки, побачивши її роботу, почали її кликати до церкви і сварити, кажучи: «Що робиш, працюючи в день св. Миколи, а до церкви не йдучи?» Вона же не послухала і зіставалася в своїй хаті (храмъ), працюючи. І от несподівано заїхали на двір її три мужі в білих одежах. Вона, виглянувши з дверей, бачила їх. Один був старий,

а два молоді, по обі сторони його, вони сказали їй: «Жінко, як сміла ти образити отця нашого Миколу, в день його працюючи, в церкв не йдучи?» Вона ж відповіла їм, кажучи: «Я жінка, вдова убога, годиться мені працювати, а не треба до церкви ходити». Тоді старий сказав молодим: «Що говорите з нею? розкидайте її хату?» Ті приступили й розкидали хату до підлоги. А старий приступив, взяв її за праву руку і викинув із хати геть. І була як мертва і т. д.

Як твір літературний, житіє скомпоновано зручно і послідовно витримано в вибранім автором стилі. Він починає від сотворення світа, даючи загальний перегляд божого «домостроїтельства» людського спасення, і як останній акт його описує християнізацію Русі. Образи його синів, Бориса і Гліба, ілюструють високий християнський рівень охрещеної Русі. На жаль, відносини сього твору до візантійських взірців досі ближче не аналізовані, і не знати, чи не використав тут Нестор для загальної своєї концепції якогось візантійського твору, і наскільки він взагалі був самостійним в користуванні своїх взірців.

Для другого твору Нестора — «Житіє Феодосія игумена печерського», написаного теж в 1080-х роках (за игуменства Никона, що вмер 1088 р.) — така робота пророблена Шахматовим і Абрамовичем¹. Вони вияснили, що ближчим літературним взірцем Несторові послужило житіє Сави Освященного, організатора палестинського чернецтва, написане Кирилом Скитопольським. Крім того, він багато користувався житієм Евтимія Великого, того ж автора, житієм Антонія Вел., пера Атанасія Александрійського, й іншим агіографічним матеріалом. На житія Сави і Антонія він сам посилається. Порівняння показує, що Нестор знаходив тут не тільки загальні мотиви, загальну агіографічну манеру, але йшов не раз і в подробицях, до буквальних висловів, за сими взірцями. Напр., популярне оповідання про те, як Феодосій прийшов до Антонія печерського дуже близько, навіть в поодиноких висловах, нагадує історію св. Сави. У Нестора читаємо, що Феодосій, прийшовши до Києва,

«обходив усі монастирі, хочаби бути монахом, і просив, щоб його прийняли. Але ті, бачучи простоту отрока, одягненого в бідну одіж, не зволіли його прийняти. Так Бог хотів, бо вівся він [Феодосій] на місце, на яке від молодості був Богом покликаний. Тоді, почувши про блаженного Антонія, що живе в печері, окрилатів умом і кинувсь до печери. І прийшовши до преподобного Антонія і побачивши його, упав і поклонився йому, з слізьми просячи, щоб у нього йому бути. Великий же Антоній наказував йому тими словами. «Дитино, чи бачиш сю печеру — місце сумне і тісніше від інших місць, а ти молодий і, як думаю, не

¹ Шахматовъ, Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи св. Феодосія (Извѣстія отд. р. яз., 1896); Абрамовичъ, Исслѣдованіе о Кіево-Печерскомъ Патерикѣ, ib. 1902.

стерпиш суму сього місяця?» Се ж говорив не тільки випробовуючи його, але й прозираючи прозорливими очима, що се той самий, що має збудувати місце се і славний монастир сотворити на зібрання множества ченців. Боговдохновений же Феодосій з розчуленням відповів йому «Знай, чесний отче, що пророзумник усього Бог привів мене до святості твоєї, велючи спасти мене; тому, що мені скажеш зробити, я зроблю». Тоді сказав йому блаженний Антоній: «Благословен Бог, що укріпив тебе, дитино, на сю охоту, і на се місце,— будь у нім!» Феодосій ще раз упав і поклонивсь йому, і старець поблагословив його і велів великому Никонові, яко пророзумник усього Бог, велючи мені спастись⁴, привів мене до рук твоїх, тому, що мені скажеш зробити, зроблю⁵. А то не без [божого] умислу робив великий Евфимій, але, прозираючи прозорливими очима, що сей буде архимандрит усім палестинським пустинникам, і не тільки се, але й велику та славну лавру, більшу від усіх палестинських лавр має зібрати».

В житії св. Сави:

«Чуючи від усіх про блаж. Евфимія, що подвизавсь тоді в східній пустині св. Города ...окрилатівши умом¹, забажав бачити св. отця... і, прийшовши на вказане місце... побачив великого отця Евфимія, як ішов до церкви, і просив з сльзми, щоб у нього йому бути². Великий же Евфимій наказував йому тими словами³: «Дитино, не думаю, щоб годивсь ти! молодий ти ще, щоб жити в лаврі». Блаженний же Сава відповів: «Знай, чесний отче, що пророзумник усього Бог, велючи мені спастись⁴, привів мене до рук твоїх, тому, що мені скажеш зробити, зроблю⁵. А то не без [божого] умислу робив великий Евфимій, але, прозираючи прозорливими очима, що сей буде архимандрит усім палестинським пустинникам, і не тільки се, але й велику та славну лавру, більшу від усіх палестинських лавр має зібрати».

Як бачимо, свої літературні засоби Нестор використував настільки зручно, що вони зливаються досить органічно з його власною творчістю і не контрастують з нею. А про організатора свого улюбленого монастиря і нового українського аскетизму він мав сказати все-таки настільки багато, що запозичені з візантійського взірця схеми і манери покрились густою верствою реального, зачерпненого з живого життя матеріалу. Постать Феодосія була настільки близька, подробиці його життя настільки звісні і так багато говорили почуттю й уяві Нестора та його товаришів, і здавались настільки цінні з становища провідної гадки: звеличання аскетичного життя, заведеного Феодосієм на взірць візантійської устави Федора Студійського, що сим разом Нестор не піддався спокусі вистилізувати сю постать

¹ Старинний переклад житія св. Сави: «и окрилатѣвъ умомъ». Нестор: «и окралатѣвъ же умомъ».

² Сава: «Моляся ся съ слъзами, дабы у него былъ». Нестор: «съ слъзами моля ся ему, дабы у него былъ».

³ Сава: «великийъ Суфимий казаше ѣ глаголя: чадо!» Нестор: «великийъ же Антоній казаше ѣ глаголя: чадо!»

⁴ Сава: «Вѣжь, честный отче, яко проразумникъ всяческихъ Богъ, спасти ся ми веля». Нестор: «Вѣжь, честный отче, яко проразумникъ всяческихъ Богъ... спасти мя веля».

⁵ Сава: «тѣмъже елико ми велиши творити сътворю». Нестор: «тѣмъже елико ми велиши сътворити сътворю».

вловні іконографічно: обчистити з усіх реальних рис життя, як постаравсь се зробити з більш далекими і блідими фігурами Бориса і Гліба. При всіх стилізаційних рисах життя Феодосія містить в собі багато безпосереднього, життєвого, з свого часу і свого окруження. Деякі уступи, як, напр., оповідання про дитячі і молоді літа Феодосія, про його поведження в монастирі — дорогоцінні подробиці сучасного життя, єдині в своїм роді фрагменти.

Такі, напр., образки, розповіджені Нестором з слів ченця Іларіона, що жив з ігуменом в одній келії, «був хитрий писати, і писав всі дні і ночі книги в келії блаженного отця нашого Феодосія, а той співав псалтир на пам'ять і тихо пряв руками вовну або іншу роботу робив». «Часто ходив до «пещниці» [пекарні] і з пекарями веселився духом, місячі тісто і хліби печучи, бо був, як я сказав, кріпкий тілом і сильний, і всіх страждущих учив, підкріпляв і потішав, аби не розслаблялись в ділі своїм» і т. ін. Такі скалочки живої, реальної людини дають настрої оповіданню.

Але все-таки, коли ми тепер знаємо, як над усім сим панували ремінісценції, підходи, способи думання і відчуження візантійських взірців, ми вже не можемо, так як се могли списателі української старовини з-перед півстоліття, як Костомаров, скажیم, брати Несторових образків в цілім за безпосереднє відбиття сучасного українського життя.

Чуда св. Миколая. З кінця XI і початку XII вв. маємо групу писань, присвячених найпопулярнішому з святих — св. Миколаєві Мирлікійському. Можна думати, що котрийсь з наших книжників, зібравши, що далось, з писань про нього, дещо в готових болгарських перекладах, дещо сам переложивши, доповняв потім сей корпус різними власними повістями, списаними на підставі оповідань прочан тощо. Як на можливого такого автора вказувано на печерського постриженця, перед тим скарбника княжого «каженника» Єфрема, що жив в Царгороді за часів Феодосія і там видобув і переклав для нього студійську уставу, а потім був єпископом переяславським, з титулом митрополита. Але ся цікава фігура взагалі мало відома, і авторство його лишається дуже гіпотетичним. Поки що місцеві писання про св. Миколая лишаються анонімними.

Основне життя св. Миколая давніше рахувалось за оригінальне, але потім викрито його грецький прототип. По нім ідуть грецькі повісті про його чуда, переложені, можливо, в Болгарії, можливо, у нас¹.

¹ Соболевський здогадувався, що було дві серії таких чуд: «менше апокрифічні» були переложені полудневослов'янським перекладчиком і потім тільки справлені східнослов'янським книжником (сі чуда міс-

Оригінальними творами, що доповняли сі переклади, тепер вважаються: слово про перенесення мощей св. Миколая з Мирів лікійських до Барі в Італії, похвала йому і чотири оповідання про чуда: одно сталось в Царгороді за патр. Михайла Керуларія, значить в середині XI в., при бутності там автора оповідання, друге в Царгороді ж за імператора Константина, теж значить в середині чи в другій половині XI в., третє в Києві, традиція прикладала його до часів Мстислава, сина Мономаха (1125—1132) — воно зв'язане з іконою Миколи Мокрого у св. Софії, перед котрою, мовляли, знайшлась дитина, упушена батьками в Дніпро. Четверте, теж київське, зв'язане з одною з київських церков св. Миколи, не має ближчого означення часу.

Слово згадує, що перенесення мощей сталося «въ дни лѣта наша, и въ память нашу... въ тысящное лѣто и 95 отъ въплощенія самого Бога, при цари гречестѣмъ и самодержци Алексѣи Комнинѣ, а въ лѣто русскихъ князѣй, христоролюбиваго и великаго князя нашего Всеволода въ Кіевѣ и благороднаго сина его Володимера въ Черниговѣ». Сю руську дату деякі дослідники вважають допискою до перекладеного грецького тексту, але на се, властиво, нема підстави, і самий зміст слова, що величає перенесення, властиво викрадення мощей св. Миколая італійськими норманнами («въ Барѣ градѣ муруманыстѣ Немечьскыи области»), взагалі не дуже підходять для прирожденного грека (вище одмітив я дуже толерантне становище сього слова до папи і єпископів — іновірність їх ігнорується цілком).

З чуд згадані два царгородські вважаються записаними на Україні, з слів прочан чи самими прочанами, що були в Царгороді в тім часі, як згаданий Єфрем. Щодо київських, нема ніякого сумніву про їх місцеве походження. З них найбільш літературне «чудо з полоненим половчином», котре я тому наводжу ціле в перекладі:

«Був чоловік чесний і розумний в славнім городі Києві, що мав віру велику і любов до св. Миколи. І не знаю, яким чином сидів у нього половчин, цілий рік закований в залізі. Одного ж дня сказав йому християнин: «Доки маеш у мене сидіти? Дай мені викуп і відпушу тебе у твою землю». Той же відрік: «Як мене пустиш, то принесу тобі викуп; поки мене держиш, не маю що тобі дати». Християнин сказав йому: «Дай по собі поруку і пушу тебе». Половчин же відрік: «Сам знаєш, що на Русі ніхто не поручиться за мене». Тоді християнин сказав йому: «Хочеш, дам тебе на поруку св. Миколі?» Той відрік: «Я його не знаю, ані він мене, то як поручиться за мене?» Християнин же

тяться в однім збірнику XII в.), друга ж, «більш апокрифічна», переложена незалежно від першої якимсь русином, і сі дві серії тільки потім злучено до купи, напр., в збірнику троїцькім, з якого їх опублікував арх. Леонід Кавелін в «Памяти. др. письменности».

повів його до церкви, показав йому ікону св. Миколая і спитав: «Хочеш, я дам тебе йому на поруку?» Половчин з радістю відповів: «Хочу, і коли мене пожалуєте, я привезу все, що тобі винен». Бо думав, що віра того чоловіка на Русі до св. Миколи нічого не значить.

Дивно се, братіє, справді, що той не тривожився, пускаючи сього полоненника. Не подумав в серці своїм, принесе йому викуп чи не принесе, але одно мав в умі: поруку св. Миколі, що то не згине. І так з тими словами той чудний муж пустив полонянника; дав йому одержу і всього потрібного на дорогу досить, посадив на свого коня і «обязь» дав, і сказав: «Брате, не збреш, перед ким обіцяв принести викуп або прислати; бо коли збрешеш, то не втчеш руки того, що ручив за тебе». Той же відрік: «Все зроблю, про що кажеш». І сказавши се, поклонивсь і поїхав.

Ідучи ж дорогою, задумав злу гадку в серці своїм, так казав: «Нема розуму, на правду, в сім русині, коли він віддає мене на поруку образіві, на дошці написаному, званому Миколою! Що він може мені зробити? нині ні я вже його не бачу, ні він мене, бо і як же дошка може ходити або їздити? Та якби мене дав на поруку якомусь великому чоловікові, то й того я не боюсь у своїй землі і викупу не дам».

З такими гадками приїхав він у свою землю. Домашні його теж думали, що по-дурному його пушено: не знали сили божої і св. Миколи, безумні скоти, горді своїм марним багатством, і, слухаючи його, казали йому не боятись свого поручника, вважаючи то все за іграшку, і самі, безумні, не журилися сим в своїх іграшках.

Але мало що днів минуло, і з'явився перед ним істинний і неложний, і не загайливий помічник і поборник християнам, святий великий Микола, і спитав: «Чи знаєш мене, друже?» Половчин же одрік: «Не знаю, хто ти еси?» І св. Микола сказав йому: «А чи не я то поручився за тебе, що ти принесеш викуп тому християнинові? що ж ти баришся? от кажу тобі: повези викуп за себе, аби не зробив я тобі біди!» І сказавши се, став невидим. Половчин же подивувався такій появі, але думав, що то нічого, і скоро забув.

Але одного разу сів на коня і поїхав в поле [стен], і з'явивсь перед ним св. Микола. Скинув його з коня і потряс ним, кажучи: «Чи не казав я тобі, нужденниче [кокаянне]: відвези за себе викуп тому християнинові, бо ти мені даний на поруку. Але ти скоро забув, що я тобі сказав. Та ще раз тобі кажу: пожалуй сам себе, відвези за себе викуп, а як забудеш, то побачиш, що тобі від мене буде!» І сказавши се йому, св. Микола був невидим.

Половчин же сів на коня і поїхав додому, маючи в серці повезти скоро викуп, бо від другої появи св. Миколи йому трохи забуліло. Але сплочи багато і живучи як скотина, забув і сим разом, думаючи, що то вже минуло і нічого йому не буде. Як і тепер багато бачимо таких, що й закон божий знають: як прийде хобоба на них або біда велика, то моляться Богові з слізьми і на поміч кличуть попів, ченців і старців, кажуть: «Господіє, помоліться за нас, аби нас Бог для вас помилював! уже не будемо такі, як тепер, інакший обичай заведемо, як Богові любо, бо розуміємо, що даремно колотимося в житті сім». А як за молитву тих, що до них і віру приложили, дасть їм Бог то, тоді забувають, що говорили в біді, як їм полеглихся: обиджають тих, котрих просили молитись; удають, що їх не знають, а на старців і поглянути не хочуть, наче вже безсмертні стали.

Так і сей поганій половчин! Як потряс ним св. Микола, з'явивши-ся перед ним, тоді побоявся. А як минуло кілька день, і він не з'являвся,— тоді він забув! Але кілька день потім були збори їх, князів і вельможів з'їхалося багато, і той половчин приїхав, але як став у зборі [сомнишу] з ними на коні, скинула його з коня невидима божа сила.

Всі дивились і дивувались, а та почала його мучити і товкти ним, примовляючи: «Чи не казав я тобі, нужденниче: вези викуп за себе, аби не було тобі гіршої біди? Той християнин з теплою вірою звернувся до мене і на мене зложив свою турботу, то як я можу його бачити в тій турботі? А ти, безумний варваре, загордивсь, не спам'ятав моєї поруки, не побоявся божого суду, що так скоро прийшов на тебе, ані першої і другої моєї появи!» І далі казав: «Се вже третій раз прихожу, щоб покарати тебе¹ за непослух!»

Страшно, братіє, було бачити його муки. То його кидало головою о землю, то піднімало над землею і ударило о землю. То голова його опинилась між ніг, і при тім невидимо немов батогами била його божя сила, все в одно приказуючи: «Повези за себе викуп тому християнинові!» Всі, що стояли коло нього, повтікали, а він лежав як мертвий. Ті, що його знали, поїхали й оповіли його родові ту муку, що з ним сталася, і вони, приїхавши, забрали його ледве живого.

Багато днів лежав він, не можучи говорити. Потім наче від сну прокинувся і, поївши страви, покріпився і оповів своєму родові все, що сталося: першу і другу появу св. Миколи, кару і слова [при тім]. Ті, нічого не знавши, коли тепер почули, почали гніватись на нього і так відказувати: «Чи був хто такий дурний, як ти? Бачив першу і другу появу ручителя свого і не побоявся, ні нам не сказав! Ми так думали, як ти нам перше казав: «Кому він дав мене на поруку? без ума відданий я Богові руському?» Той їм відказав: «Е, не самому Богові, але «святцеві» його Миколі!» Ті ж сказали: «Коли не Богові їх, то слугі його! Чи не знаєш, який то великий Бог руський і які чуда творить? То й слуги його великі! Не тільки сам діє преславні [діла], але й ті слуги його. Коли від нас буває їм якась біда, то говорять: «За гріхи наші не помагає нам Бог!» Коли б він їм поміг, то ні одного з нас не зісталося би від них! А ти, безумний, не побоявся їх Бога і його святця, отже, бачиш, що собі придбав! Коли не поїдеш тепер з викупом на Русь, то йди від нас і загибай сам один, аби й ми з тобою під кару не попали!»

Половчин же той, почувши від них таке, настрашивсь і, не гаючи нітрохи, велів своїм рабам зібратися і відлучити стадо коней, щоб дати його на викуп, а до того додати мале «стадце», щоб дати за поруку св. Миколі, аби вже його не мучив. Бо був дуже багатий.

І так поїхав скоро на Русь з тими кінями, не тільки «господинові» своєму пригнав викуп, але й понад то, боячися свого ручителя, нашого поборника, великого помічника, святого Миколи. І як приїхав до Києва, то не поїхав до того двору, де сидів був у свого «господина», а наперед поїхав до церкви св. Миколи, де був даний йому на поруку, і, здалека злізши з коня, прийшов пішо, ведучи за собою те мале стадце коней. Ввійшовши до притвору і побачивши ту ікону св. Миколи, упав на землю і з слізьми говорив: «Не муч мене, господине мій і ручителю, святе божий Миколо! се я вже весь викуп пригнав твому християнинові і тобі дещо трохи за поруку, щоб не гнівався на мене, що я хотів збрехати,—була мені за те біда!» І сказавши се, віддав коней євреєві тої церкви, а сам поїхав до сього «господина», і, пригнавши на двір його більше стадо коней, поклонивсь і сказав: «Се мій викуп, господине, а у ручителя я вже був». І тут розповів йому по ряду все, що сталося.

Християнин же той, почувши се, був дуже тим вражений і дивувався сьому преславному чудові, і, скоро вставши, побіг до церкви св. Миколи і, влавши перед образом його, пролив велико сліз, похваляючи його милосердя.

Так говорив: «Як віддячу тобі, святе Божий, за все, що вчинив

¹ Тут місце в рукопису попсоване.

ти мені, негідному рабові твому? збагатив ти мене твоїми дарами маючи всю широту царства небесного, подаєш нам відти ж дари, а ми тільки се можемо принести тобі навзаєм: дивуємося твоїй ласці, хвалимо твою щедроту, славимо твою поміч!»

І так помолвившись багато в святій церкві, пішов до дому свого. І скликав весь свій рід і плем'я, і другів і сусідів своїх, і казав їм: «Радуймося разом, бо дивну ласку свою показав на мені, убогим, святи- тель Христов Миколай!» І оповів їм по ряду, що зробив половчин. Вони ж, почувши то, як одними устами похвалили його тими словами: «Дивен Бог в святих своїх, творячи чуда через святих своїх». Боголю- бивий же муж той спорядив празник на честь св. Миколи, як то ро- биться на пам'ять [свято] його: з всенощним стоянням і співом. Попів і монахів скликав на обід і нищим милостию вчинив»¹.

Фабула належить, очевидно, XI—XII в., літературне об- роблення не виявляє виразних пізніших прикмет.

Паломник Данила ігумена. До початків XII в. належить і популярний твір, котрим досі, властиво, одиноко і вик- лючно репрезентується паломнича література нашої старої доби: «Паломник» Данила — «ігумена Руської землі», як він називає себе в перших рядках твору. По характеру сво- му се писання також належить до сфери агіографії. Елемент агіографічний вповні переважає над географічним та істо- ричним. А помітне воно передусім своєю широкою і тривкою популярністю, засвідченою масою копій і перерібок: уже з XV століття захавалось п'ять рукописів його, загальне ж число їх доходить до сотні. Дуже цінне воно також з куль- турно-історичного становища, між іншим, як провідник різ- ного апокрифічного елемента, позбираного в нім Данилом: сим апокрифічним доповненням до канонічної історії Хри- ста, Богородиці, апостолів «Паломник» і завдячав головню свій інтерес. З чисто літературного становища він не більше замітний, як твори Мономаха.

Автор докладно зазначив час своєї подорожі різними подробицями її — за часів держави короля ерусалимського Бальдуїна і його походу на Дамаск, між р. 1106—1108, «во княженіє руськое великаго князя Святополка Изяслави- ча», пом'янув він сучасних князів на Русі, записавши на ектенію в лаврі св. Сави. Дав і деякі інші прояви своєї на- ціональної свідомості і свого патріотизму, але взагалі не вважав потрібним дуже займати своїх читачів своєю особою і своїми переживаннями. Його завдання — можливо доклад- но і деталічно описати пам'ятки і традиції Святої землі на основі власного огляду (автопсії); се він і робить з преці- зією Бедекера XII віку, так що його твір має велику ціну для історичної монографії й археології Палестини і, безсум- нівно, служив провідником для пізніших пілігримів.

¹ Памятники старинной русской литературы. I. с. 71.

Правдopodobно, з сих мотивів автор, на жаль, опустив всю породож з дому, не згадує нічого, де він жив і де був ігуменом на Русі; тільки з порівнянь Єрдану «з рікою Сновською», добре, видно, йому знайомою, здогадується, що він був з-над Снови в Чернігівщині. Дуже мало згадує він і про свої пригоди та враження в подорожі, взагалі оповідає дуже інформативно, діловито, сухо, не вдаючися в лірику, ні в поезію. Подекуди лише блисне часом промінчик настрою, пережитого почуття, піднесення, радості. Напр., в його оповіданні про Єрусалим:

Святий город Єрусалим в дебрях, наоколо нього гори кам'яні, великі і високі, так що тільки близько до городу прийшовши, можна побачити святий город Єрусалим. Найперше видно дім Давидів, потім трохи пішовши видно Елеонську гору і Святая Святих, і потім весь город видно. Тут єсть гора рівна, на дорозі, коло Єрусалиму, з верстув від нього, на тій горі зсідають люде з коней і пішо входять всі, і християне кланяються святому Воскресенію. Радість буває велика всякому християнинові, побачивши св. город Єрусалим: ніхто не може, щоб не прослізитись, побачивши землю бажану і святі місця, де Христю Бог наш задля нашого спасення походив».

Або в споминах про раювання в хвилях йорданських:

«Йордан ріка тече бисто, береги по тім боці Йордану прекруті, відси лагідні. Вода в нім каламутна і дуже солодка — не наскучить пити ту воду святу, і здорова та вода, хто її п'є: не болить від неї, ні пакості череву. Всім же подобен Йордан ріці Сновській — вшир і вглиб, але тече дуже лукаво і бисто. Болоня має такі, як Снов-ріка. Серед самої купелі (де купаються паломники) глибше від чотирьох сажнів, як я сам випробував, і поміряв, і побродив на другий бік Йордану, і багато походив по берегу тому Йордановому з любов'ю. Вшир Йордан як на устю Снов-ріка. І по сей бік купелі єсть малий лісок, багато дерева по берегу Йордановому превисокого, як верба і подібне, але се не верба. Вище купелі багато по берегу Йордана ніби лози, але се не наша, а інакша, подібна до «ксняжі». І багато тут тростини, і звіра багато тут живе: диких свиней без числа багато, і пардусів много. Єсть і льви по другий бік Йордану, в кам'яних горах, тут і родятьсяся».

Найбільш докладно і літературно описана процедура засвічення святого огню в велику п'ятницю. Наводжу дещо з сього оповідання, дуже голосного в палестинській літературі:

«В велику п'ятницю по вечері витирають Гроб Господень і виливають кандила (лампи) ті, що над Гробом Господнім, наливають до тих кандил «деревляного масла» чистого, без води, самого, вкладають світильні, але не запалюють тих світилень, але полишають ті світильні не запалені, і запечатують Гроб Господень о 2 год. вночі. Тоді ж гасять всі кандила, не тільки ті, котрі там, але по всіх церквах в Єрусалимі. Тоді і я худий пішов у ту велику п'ятницю о 1 годині вдень до князя Балдвіна і поклонивсь йому до землі. Він же, побачивши мене, поклонивсь і попросив ласкаво до себе і рече: «Чого хочеш, ігумене руський?» Бо він мене пізнав добре і любив дуже, бо був чоловік добрий, смирний і німало не гордий. Я ж сказав йому: «Господине княже,

молюсь тобі для Бога і князів руських! Хотів би і я поставити своє кандило над Гробом Господнім за всі князі наші, і за всю Руську землю, і за всіх християн Руської землі». І на те князь сказав мені поставити своє кандило і з охотою післав зі мною свого «луччого мужа» до економа Святого Воскресенія і до того, що держить Гроб Господень. Оба вони: економ і ключар Гроба Господня, сказали мені принести кандило своє з маслом. Я ж поклонивсь їм з радістю великою і, пішовши на торг, купив кандило шкляне велике, і налив масла деревляного, чистого, без води, і приніс до Гроба Господнього — був уже вечір, і я зголосивсь до того ключара і упросив його: він відкрив мені двері Гроба Господнього і сказав мені виступити з каліз (черевиків) і завів мене босого до Гробу Господнього, з тим кандилом, що я ніс своїми грішними руками. І сказав мені поставити кандило на Гробі Господнім, і я поставив своїми грішними руками в ногах, де лежали пречисті ноги Господа нашого Ісуса Христа. В головах стояло кандило грецьке, на грудях поставлене було кандило св. Сави і всіх монастирів. Благодаттю ж божою ті долішні кандила засвітились, а фряжські кандила повішені були вгорі, і від тих кандил ні одно не засвітилось, тільки ті три засвітились.

Другого дня, в велику суботу, в шосту годину дня збираються люде перед церквою Воскресенія Христова, нечисленно многе множество людей з усіх сторін, пришельці і туземці. Від Вавілона, і з Єгипту, і з Антіохії, і з усіх сторін збирається в той день несказанно багато людей і наповняють всі ті місця коло церкви і коло Розп'яття Господнього. Велика тіснота буває тоді в церкві і коло церкви, багато задихаються від того стиску людей, і ті всі люде стоять з свічками незапаленими і чекають відчинення дверей церковних. В середині ж церкви попи з людьми чекають, поки прийде князь Балдвін з дружиною своєю, і тоді відкриваються двері церковні і входять всі люде до церкви, з великим стиском, і наповняють церкву й палату, і скрізь буває повно в церкві, і наоколо Голгофи, і наоколо Кранієвого місця аж доти, де був знайдений Хрест Господень, все буває повно людей. Не говорять нічого іншого, тільки ненастанно кличуть: «Господи помилуй!», і кричать так сильно, що гуде і гремить усе місце те від крику людського. Потоками сльози проливаються тут вірними, навіть закамянілий серцем тоді може посльозитись. Всяк бо чоловік тоді робить собі докори і споминає свої гріхи і каже до себе: «А може то через мої гріхи не зійде Дух Святий!» І так стоять всі вірні, з слізним і сокрушеним серцем. І сам князь Балдвін стоїть зі страхом і смиренням великим, і сліз джерело проливається з очей його. Також і дружина його стоїть коло нього просто Гробу, коло олтаря великого.

І як була 7 година суботнього дня, пішов князь Балдвін з дому свого до Гроба Господнього з дружиною своєю, і всі босі і піші йдуть з ним. І послав князь на парохію [подвір'я] святого Сави і покликав ігумена з чорноризцями його. І пішов ігумен з братією до Гроба Господнього, і я, худий, пішов з ігуменом тим і з братією. І прийшли ми до князя і поклонились йому всі. Тоді і він поклонивсь ігуменові св. Саві. І велів князь ігуменові св. Сави і мені, худому, з ними підійти до нього ближче, а іншим велів іти перед ним, а дружині сказав іти за ним. І прийшли ми до церкви Воскресенія Христова, до західних дверей, але множество людей заступило церковні двері і не могли ми ввійти до церкви. Тоді князь Балдвін велів своїм воякам розігнати людей силою, і вони зробили як улицю між людьми аж до Гроба Господнього, і так ми змогли пройти. І прийшли ми до східних дверей Гроба Господнього, а князь прийшов за нами і став на місці своїм, по правім боці.

І було коло 8 години дня, почали правовірні попи співати вечірню

на Гробі, на горі, і всі мужі духовні, чорноризці й пустянники, багато прийшло їх. А латина почала по-своєму в великім олтарі верешати. І так під час того співу я стояв і пильно дививсь на двері Гробу. І як почали читати паремії великої суботи, вийшов єпископ з дияконом своїм з великого олтаря, і підійшов до дверей Гробу Господнього, і подививсь через перехрестя дверей, і не побачив світу в Гробі, й вернувся знову до олтаря. Як почали читати 6-у паремію, той єпископ з дияконом знову прийшов до дверей Гробу і не побачив нічого в Гробі Господнім. Тоді всі люде з слізьми закричали: «Кірелейсон».

І як минала 9 година дня, почали співати піснь переходну: «Господеві пієм». І несподівано прийшла зі сходу мала туча і стала над непокритим верхом церкви і пустила дощ над святим Гробом, і тоді раптом заблис світ святий в Гробу Господнім, і вийшов блиск того світу, страшний і дуже ясний з того святого Гробу. І єпископ, з чотирма дияконами прийшовши, відчинили двері Гробу Господнього, і єпископ, узявши свічку від князя, ввійшов до Гробу Господнього і запалив насамперед ту свічку від того святого світла і, винісши з Гроба ту свічку, дав її в руку самому князеві. І став князь на місці своїм, тримаючи ту свічку з радістю дуже великою, і ми всі засвітили свої свічки від тої свічки, а від наших свічок всі засвітили свої свічки. Світ же святий не такий як земний огонь, а інакший — поломінь його світиться незвичайно, так як кіновар.

І так всі люде стоять з засвіченими свічками і викрикують всі неустанно, з великою радістю і весело, видівши світ божий святий. Хто не бачив радості того дня, не повірить тим, що оповідають виджене. Але добрі і вірні люде вірять ширі і з насолодою послухають сього оповідання про сю святину і сі святі місця. Мені ж, худому, Бог свідок, і святий Гріб Господень, і вся дружина моя, руські сини, і новгородці та кияне, що трапились тоді: Сідеслав Іванкович, Ярослав Михалкович, Кашкичі два й інших багато».

Письменство історичного характеру. Наша стара історіографія, ведена так часто духовними руками або такими світськими, які стояли вповні під пануванням провідних релігійних ідей епохи, теж так часто зближається до агіографії, що між ними не завсідн можна навіть провести скільки-небудь різку межу. Ті, що писали історичні повісті і записки, з яких зложились літописні збірники, дуже часто мали нахил оцінювати події й ситуації передусім з становища інтересів християнізації, церковности, єрархії, уділяти особливу увагу епізодам, особам і обставинам цінним і цікавим спеціально з сього становища. З другого боку, церква і єрархія спішили приодягнути з своєї сторони авреолею святості всіх, хто міг послужити за взірць потомним поколінням своїм прихильним, приятним, лояльним становищем супроти церкви, єрархії, духовенста. Крім цілого ряду князів, єрархів, подвижників, формально зарахованих в число святих, було багато «місцево шанованих» людей, з котрими зв'язувалась пам'ять праведності, святості, побожності — кандидатів на святих. «блаженних», котрі чекали своєї канонізації в будуччині. Тому як, з одного боку, літописець не раз, описуючи діла якого-небудь політичного діяча, не знаходив собі кращого джерела, як яку-небудь «пам'ять

і похвалу» йому як святій і праведній особі, так, з другого — записки, писані прихильною рукою по гарячим слідам діяльності того чи іншого шановного діяча, часто мають тенденцію заховати якраз риси його побожності і праведності, котрі могли б послужити для будучого «прославлення», канонізації сього помершого чи навіть живого ще симпатичного чоловіка. «Владимеръ такъ есть любезнивъ, любовь имѣя к митрополитомъ, и къ епископомъ, паче же черноризецький чинъ любя», — записує ближче нам не звісний Василь, прихильник Мономаха, очевидно, приготавляючи йому добру славу на пізніше. «Святополкъ егда исхожаше или на рать или на ловы, приходяше в монастырь, съ благодареніемъ поклоняя ся святѣй Богородици и гробу Феодосіеву», — посвідчує якийсь не звісний нам сучасник сього князя. Характеристики князів, писані під враженнями їх смерті, оповідання про їх останні хвили життя, передсмертні розмови, завдяки щирому, безпосередньому почуттю, живим, яскравим подробицям, підхопленим реально і відданим вірно, не раз роблять сильніше враження, ніж пізніше надумані оповідання на морально-дидактичні теми агіографічних творів. Секрет лежить в тім, що над сими записками не тяжів так літературний взірець, іконографічний шаблон, який убивав і позбавляв краси не раз дійсно гарні, вдячні з естетичного погляду ситуації й акти, оброблювані під агіографічні взірці.

В сім взагалі секрет краси і експресії нашого історичного письменства, що роблять його чи не найціннішою частиною нашої старої писаної літератури — безпосередній, свіжий подих епохи, життя, що віє місцями з нього, як ніде інде, завдяки його свободі від готових літературних схем і шаблонів, які тяжіли над літературою дидактичною і агіографічною. Наші історичні «повістярі» не мали перед собою моделей, до котрих старались би за всяку ціну піднятися. До нас, як я вже сказав, не перейшло, здається, ні одного твору (принаймні досі не викрито) з властивої історіографії, з штучнішою, прагматичною композицією, з літературною риторикою, з промовама і характеристиками античної історіографії. Приходили головню всесвітні хроніки, механічно компільовані і настільки примітивно зроблені, що вони не могли дати «канона», взірця, під котрий мусили б підтягаться з своїми тубільними подіями і своєю домашньою історіографією наші списателі «временних літ». І дійсно, на протязі трьох століть нашого історичного письменства, що полишили свої документи в тих літописних збірниках, якими ми розпоряджуємо нині, ми знаходимо лише єдиний твір, який претендує на історичний прагматизм і разом —

на літературність вищої, себто риторичної, марки: се галицька повість про «великий мятеж» по смерті Романа, що займає через се зовсім окреме місце.

Що характеризує нашу стару історичну творчість, в її цілості, в нинішнім вигляді, в порівнянні з історичною традицією народів з сильнішою писаною літературою,— се її колективність і анонімність. Ми зовсім не маємо історичних творів окремих і самостійних, а тільки те, що ввійшло в більші історичні збірники чи компіляції, здебільшого сильно проредаговані їх компіляторами. Вони бо старались можливо тісніше зв'язати між собою, уодностайнити і перетопити разом нагромаджений ними матеріал: короткі й ширші річні записки, більші сказання і повісті, чи то взяті в цілості, чи в виривках, документи або літературні пам'ятки, які використовувались для ілюстрації обставин або як рефлексії з приводу описаних подій. Тому той чи інший історичний твір — повість, записка, слово — розмірно рідко заціліли в своїй оригінальній формі; ще рідше ми можемо мати абсолютну певність сеї оригінальності. Майже всюди мусимо рахуватись з можливістю прогалин або вставок, сполучень чи комбінування двох паралельних джерел, часом написаних з різних, навіть навзаєм протилежних становищ. Дуже часто стрічаємо виразні сліди й докази таких деформацій і переробок: часом більш поверхових, коли редактор, скажیم, перемяняє нинішній час оригіналу на час минулий, відповідно змінений перспективі, або першу особу оригіналу на третю особу переповідання. Часом далеко радикальніших, коли, напр., редактор одним слівцем «не» зміняє зміст на зовсім протилежний (як, скажیم, в оповіданні про колишню дань з Новгороду до Києва) або своїми додатками надає цілком відмінне значення первісному текстові (напр., в виводах «Повісті» про початок руського ймення і руської держави).

Бувало не раз і так, що текст переходив через кілька редакторських рук, з одної компіляції до другої, підпадав кількоразовим переробкам і компіляціям, і його первісний вигляд затемнювався іще більше. При тім все, що виявляло автора, час, місце повстання, умисно або й неумисно, в самій процедурі перероблювання, найчастіше стиралось, пропускалось, витравлялось. А коли, через недогляд редакторів, і зіставались сліди колишньої індивідуальності твору, чи то через переочені фрази в першій особі, чи поклики до якихось пропущених уступів, орієнтації географічні («на сій стороні», «на тій стороні» тощо), або навіть полишалось і якесь ім'я (як ім'я Василя в діалозу Василька Ростиславича), то се переважно тільки натяки, які вказують на

компілятивний характер літописів, на те, що в їх склад включені окремі, самостійні твори, але в цілості і в оригінальності цих творів уже не будемо мати! Замість довгої серії окремих переказів, поетичних творів, повістей, записок, поменших компіляцій ми маємо перед собою кілька пізніших літописних збірок, де зв'язано докупи по кілька великих компіляцій, а в цих останніх покрито і перемішано останки тої всієї літератури.

Сі літописні компіляції набирають через те великої ваги як свого роду літературний архів, де полишивсь не раз одинокий слід всього того письменства, яке вони витиснули з уживання, прийнявши в свій склад його фрагменти. Вони визначаються великим багатством і різноманітністю змісту в порівнянні з багатьма чужоземними хроніками. Але вони осягнули сю свою вагу занадто дорогою ціною, як я сказав, вивівши з уживання, засудивши на смерть і забуття безконечний ряд творів і авторів, котрих імена носили ці писання, і пропали потім, ввійшовши в виривках чи переробках в сю анонімну антологію нашого старого письменства, котру ми звичайно зevamo ходячою назвою літопису. Замість різноманітних творів з різних культурних українських центрів, голосів різних політичних і культурних течій з різних часів, як я сказав,— літописання, в котрім ледве можемо розбирати первісні складові часті.

Се мало своїм наслідком два протилежні явища чи тенденції в студіюванні й характеризуванні сеї історичної творчості.

В середині минулого століття поволі увійшло в свідомість, що наші т. зв. літописи являються не чим іншим, як збірниками різноманітного літературного матеріалу. Сю гадку висловив уже в 1820 р. російський археограф Строев проти давнішого погляду, підтримуваного особливо авторитетом Шлецера, першого наукового дослідника нашого літописання, який бачив в старому літописі індивідуальний твір Нестора. Ясно усвідомилась вона особливо в 1840—1850 рр., після завзятої полеміки про авторство Нестора, і по сім почалась інтенсивна аналітична робота головно над «Повістю временних літ» задля вирізнення її складових частин і різних хронологічних верств, з яких вона зложилась. Перший період цих студій був закінчений працею Бестужева-Рюміна, яка стала надовго підставою всяких міркувань про наше літописання («О составѣ русскихъ лѣтописей», 1868). Компілятивний характер літописання був уставлений твердо, літопис був признаний архівом, де збереглись останки давнього письменства; вияснена була самостійність цілого ряду включених до літописів пам'яток. Але еволю-

ція літописання не була твердо уставлена, і се понудило в 1890-х рр. академіка Ол. Ол. Шахматова, лінгвіста по спеціальності, залишивши свої лінгвістичні студії, забратися до ґрунтовного аналізу літописних компіляцій, щоб установити дати і авторів різних літописних редакцій, які були поглинені в тих великих компіляціях, про котрі була мова.

Характеристично, що вихідною точкою сього аналізу послужило знов-таки питання про авторство Нестора. Шахматов виступив оборонцем печерської традиції як в сім питанні, про права Нестора на «Повість временних літ», так і в деяких інших суперечних справах, зв'язаних з сею традицією (про житіє Антонія, напр.). Але він при тім викрив нову, незвичайно важну базу для прослідження історії старого літописання — той старший від «Повісті временних літ» літописний звід, котрого даремно дошукувалось попереднє покоління аналізаторів літопису, а Шахматов вказав його у вступній, пізніше дописаній частині дефектного, пергаментного найстаршого кодексу Новгородського літопису, котрий був без уваги відкинений як безвартісна компіляція першими видавцями сього літопису, і тільки 1838 р. вийшов в повнім тексті. Шахматов пізнав і довів, і в тім невмируща його заслуга в історії нашого літописання, що в першій частині сього дописаного вступу ми маємо сліди кількох старших редакцій, які викриваються з аналізу сього вступу і порівняння його з іншими літописними компіляціями. Він вказав на взаємовідносини київського і новгородського літописання і яскраво освітив своїми студіями велику вагу пізніших компіляцій для дослідження розвою літописання, чи, краще сказати, літописного компілювання. За його приводом стали видаватись сі пізніші компіляції, перед тим цілком занедбані, і сам він протягом цілого чверть-століття, до самої смерті, неустанно працював над ними, стараючись відкрити історію літописання і компілювання літописних збірників та вислідити авторів-редакторів.

Довести до кінця сього діла йому, на жаль, не вдалось, і та безконечно складна система затрачених зводів, яка ввижалась йому, не перейшла з сфери домислів в буття реальне. Мішання дуже дотепних і влучних помічань з апіорними і навіть фантастичними припущеннями, на котрих він опирав сю складну філяцію різних місцевих літописних творів, об'єднуваних в різних, теж недосяжних, гіпотетичних компіляціях загальніших, митрополітальних особливо, і галерею їх авторів, ініціаторів, редакторів і т. д. бентежило наукові круги, що не рішались іти тими ризикованими дорогами, на котрі їх кликала уява талановитого угадчика. Результати його праці стоять і нині поза обрубом нау-

кового добутку, чекаючи тверезої, холодної оцінки людей, які б уміли з здібностями угадування сполучити обережність і навіть скептицизм, обов'язковий для сторожів людського знання. Одним з пильних завдань для наших дослідників являється активна участь в розробці і провірці результатів сього шановного труду та включення в наш науковий оборот того, що можна взяти з них як тривкий і певний науковий здобуток на місце провізоричного реферування складних гіпотез дослідника, котрими займались ми протягом літ, чекаючи його «останнього слова», яке б завершило його будову і дало можливість оцінити її в суцільності, в підставах і останніх вислідах¹.

Але тим же часом, поки велась аналітична робота над літописанням, даліше продовжувалась тенденція трактувати його як якоїсь органічної цілісті і «літописця» — як щось єдине і суцільне, що мало свою ясно означену фізіономію, незмінну на протязі століть сеї літописної роботи. Так як для Шлецера і його школи «Повість врем. літ» в усім її складним змістом і довгою історією се був просто тільки «Нестор», індивідуальний автор, котрого належало обчистити від різних додатків, виходячи з студій його самого, його манери й індивідуальних прикмет його писання, так для багатьох істориків літератури і культури ще й тепер взагалі «літописець» не тільки «Повісті врем. літ», а всіх трьох віків староруського літописання — се щось одно, що можна характеризувати, беручи з котрого-небудь літопису погляди на суспільний устрій, на культуру, на мораль.

Се певного роду реакція на те розкавалкування літописної цілісті на безконечні ряди фрагментів, сліди запропашених зводів і творів, амофорні, безіменні, позбавлені ясних вказівок на час і обставини їх постанов. Синтетична гадка не може устояти перед спокусою зложити яснійший і повніший образ, хоч би за поміччю сеї різнорідної мозаїки, зведеної в літописних компіляціях. Але що можна було

¹ Такими «останніми словами» тепер, по смерті Ол. Ол. Шахматова (1921), скільки знаю, zostались такі праці: Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ, 1908 (лѣтопись занятій археограф. комисіи, т. XX); Повесть временныхъ лѣтъ, т. I. вводная часть, текстъ, примѣчанія, 1917 (ibid., XXLX); Лѣтописецъ Несторъ, 1914 (Записки Наук. Тов. імені Шевченка, 117); Стаття про літописи в новім вид. Енциклопед. Словника Брокгауза—Ефрона: Общерускіе лѣтописные своды (Ж. М. Н. П., 1900, IX—X; 1901, XI) і Ермолинская лѣтопись и ростовскій владычній сводъ (Изв. Ак., 1903) — про пізніші компіляції. Під час друку сеї книги вийшла праця Е. Перфецького «Русскіе лѣтописные своды и ихъ взаимоотношенія», Братіслава, 1922; автор, ученик Шахматова, приймаючи його виводи, старається розвинути їх особливю в приложенні до літописання XII в.

дарувати Шлецеровій школі сто літ тому, не можна поповняти нині, ігноруючи всі здобутки вікової аналітичної роботи. Характеризувати всуміш не тільки ціле літописання XI—XIII вв. або хоч би котрийсь цикл його: старший — XI в., середній — XII, галицько-волинський — се так, як би характеризувати взагалі літературу, не тільки українську, а всю східнослов'янську сього чи іншого століття.

Адже ми тепер уявляємо собі досить ясно, напр., що старший київський літопис «Повість врем. літ» останніх редакцій зложилась з кількарізних комбінацій оповідань київських і новгородських, об'єднує в собі творчість сих двох культурних і політичних центрів, які боролись за гегемонію, конкурували і дійсно визначались в своїм соціальному і економічному укладі, в культурнім і політичнім житті значними різницями. Яка ж рація всуміш характеризувати сього колективного, абстрактного, апокрифічного київсько-новгородського літописця матеріалом, зібраним без розбору з київських і новгородських записок компіляторами XI—XII в.?

Так званий київський літопис XII в. компілювався з збірок і записок українських і суздальських, що кілька разів переходили з рук в руки. Цілком розбіжні, суперечні течії старого східнослов'янського світу, київського, і нового, суздальсько-володимирського, боротьба на життя і смерть київських, українських політичних і соціальних традицій з новими, великоруськими тенденціями не раз досить навіть яскраво відбиваються в суперечностях записок київських та інкрустованих в київській компіляції суздальсько-володимирських. Очевидно, завдання історика культури і літератури — відділити сі й інші течії й характеризувати їх методом порівняльним, а не шукати якоїсь спільної характеристики київського літопису як єдиної, органічної цілості.

В повістях і записках, які поставали не тільки в різних центрах України, як Чернігів, Володимир, Галич, але і в самих київських, які з'являлися в різних кругах і осередках під рукою людей різної культури, різного стану, ми бачимо теж значні відміни. То перед нами нищий духом аскет якогось-небудь монастиря, весь заглиблений в ідею гніву Божого на грішний світ поза монастирськими мурами, що пильно заносить на сторінки своєї «харотї» небесні і земні знаки, які провіщали той гнів і остерігали людей, та передусім пильнує змін в ерархії чи в своїм монашій житті. То особа теж духовна, але з ширшим суспільним і поглядом, яка відзивається борше на інтереси загальнішого, політичного характеру, ніж на узкоцерковні й ерархічні. То, нарешті, людина, очевидно, вповні світська, чи своїм становищем чи

світоглядом, учасник походів, дипломатичних переговорів, захоплений безроздільно сучасними політичними, династичними, громадськими інтересами й конфліктами, який тільки дуже загально відбиває домінуючі християнські настанови й погляди сучасного освіченого громадянства.

Очевидно, історик літератури і культури повинен приложити всі старання, щоб вирізнити всі отсі індивідуальності або, принаймні, різні типи письменника-літописця, не знеохочуючись анонімністю і не піддаючись спокусі за всяку ціну, оправдано чи неоправдано, пришпилити кожному фрагментові якесь сучасне ім'я або пришити анонімну літописну записку чи повість до іншого твору з іменем, з-поза літописання. По чвертьвіковій аналітичній роботі над нашим літописанням приходиться черга на студії над складовими частями, над фрагментами старого письменства, абсорбованого ним, щоб по можності, реставрувати їх, виробити собі поняття про їх вигляд, літературну манеру й ідейну фізіономію їх авторів, їх світогляд, їх культуру.

Я, розуміється, не можу тут переводити сю роботу в її повнім обсягу. Можу тільки намітити дещо головніше, полишаючи поглиблення і викінчення сеї програми будучим дослідникам.

Старий київський літопис і його літературний матеріал. Старий, або «Начальний», «Найдавніший», київський літопис закінчений кількома редакціями в другім десятилітті XII в., як уже вище було зазначено, не заховався ні в одній з сих своїх редакцій окремо, а тільки в більших літописних збірниках.

Один такий збірник, закінчений, правдоподібно, на Волині при кінці XIII в., репрезентується найстаршим рукописом, переписаним, судячи по знакам паперу, не раніше 1420 р. (коло 1425 р., як ближче датують), десь на півночі, в районі псковського діалекту, а перехованим в Іпатським монастирі, в Костромі. По імені сього монастиря самий збірник прийнято було називати Іпатським, хоч він цілком випадково опинивсь у тім монастирі і репрезентує не основну, початкову збірку, так, як вона була зведена вперше, в «протографії» її, а одну з пізніших редакцій, в котрій між іншими з'явилась партацька нинішня хронологія Галицького й Волинського літопису. Ближче до протографу стоїть інший кодекс, списаний, судячи по письму на Україні в XVI віці, по імені свого останнього власника він зветься Хлебніковським; від нього йдуть кілька ще новіших українських копій: одна закінчена в Животові (Брацлавщина) в 1620 р., тепер зветься Погодінською; друга, ще молодша (XVIII в.), з небезінтересними приписками на маргінезах,—

Єрмолаївська: так зветься вони по іменам пізніших, великоруських власників.

Другий збірник, суздальський, був закінчений кількома роками пізніше, на початку XIV в., але репрезентується копіями ранішими від волинського збірника. Найстарша кінчиться 1305 р., а списана ченцем Лаврентієм в 1377 р., мабуть, в Суздалі. Три молодші копії: Радзивиллівська або (Кенігсберзька) — ілюстрована численними мініатюрами, Академічна (або Троїцька) і друга Троїцька, що згоріла в 1812 р. і звісна тільки з варіантів, поданих при виданні «начального літопису», що ладилось тоді, всі належать до XV в.

На інших, пізніших компіляціях, які в більш-менш чистім виді містять старий київський літопис, не буду спинятись, тим більше, що вони переважно не вистудійовані докладно й досі.

Основою сього старого київського літопису послужила «Повість временних літ». В найстаршій кодексі, мніха Лаврентія, сей заголовок читається так: «Се повѣсти времяньныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля, кто в Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть». Кодекси волинського збірника мають дописку: «черноризца Феодосьева манастиря Печерьского», а кодекс Хлебніковський має при тім ще ім'я Нестора: «Нестора черноризца». Старша редакція, приписана до дефектного Новгородського літопису, має інший значущий додаток до сього титулу: «и како избра Богъ страну нашу на послѣднее время».

Ся остання дописка, очевидно, пізніша, психологічно не менш інтересна, як дописка кодексів волинської версії про анонімного автора, що так багато займала дослідників. Вона вказує, що й тодішній читач, як і нинішній, відчував, як сей титул не відповідає змістові всього літопису. Вислідуючи головні справи, висвітлені літописом, він проминав найважлишу, яка стоїть в центрі всього його оповідання — се християнізація Русі. Факт дійсно знаменний, і, не вважаючи на всі зусилля ак. Шахматова довести, що се був титул «Несторового зводу» останньої редакції 1118 року, я думаю, що ся аргументація не ослабляє значення сього факту. Він свідчить, що згаданий титул з'явивсь не над котроюсь з останніх редакцій, а над одною з перших, може, таки найпершою, яка не доводила свого оповідання до Володимирового охрещення, а говорила справді тільки, «відки пішла Руська земля» (очевидно, в тіснішій значенні — Київської Русі), «хто спершū почав у Києві княжити» і «як стала Руська земля» — як організувалась київська державна система. Се було оповідання, яке починалось історією

заснування Києва, говорило про перших історичних князів: Аскольда, Діра й Ігоря, предка нової династії, про його війни і про його смерть у деревлян, з котрої вив'язались київсько-деревлянські війни, що служили темою різних переказів, легенд і поетичних творів. Як далеко заходило се оповідання, чи кінчилось воно на сих деревлянських війнах по смерті Ігоря, чи доводило історію далі, до смерті Святослава або до останньої війни київського князя Ярополка з деревлянським князем Олегом, в зв'язку з історією ривалізації київської династії з родом Свенельда, держателя Деревської землі, і тепер ще трудно сказати, тому що в обох місцях, при подіях по смерті Ігоря і Святослава текст літопису підпав, очевидно, великим змінам. Свого часу Срезневський вказав на хронологічну табличку «Повісті» (під 852 р.), в якій єсть різниця в рахуванні років до смерті Святослава і після його смерті, і він вважав, що перший літописний цикл кінчився з смертю Святослава. Шахматов виставив таку гіпотезу, що перший літопис був списаний після заснування київської кафедри Ярославом в 1039 р., і доводив оповідання до сих фактів: заснування Ярославом нового Києва і побудування кафедри св. Софії на місці побіди над печенігами 1039 р.¹ Хоч ся гадка — зв'язати постання першого київського літопису з Ярославовими заходами коло освіти, культури, книжності — має в собі багато правдоподібного, я все-таки не вважаю обгрунтованою тезу, що перший київський літопис з'явивсь тоді і в такім складі, як думав Шахматов, — доведений до подій 1030-х рр.

Я думаю взагалі, що при всіх величезних заслугах Шахматова, положених ним коло аналізу сього літопису, його бажання за всяку ціну оборонити печерську традицію про Нестора — автора «Повісті врем. літ» — і варязовими теорію (переведену в «Повісті» тим же Нестором, як думав Шахматов) до певної міри затемнили питання і не дали можливості йому і тим, що йшли за ним, зробити правильні висновки з ним самим зроблених відкриттів і помічань.

¹ В літописі під 1039 р. стоїть звістка про посвячення церкви Богородиці (Десятинної), початої Володимиром. Шахматов поправляє се на церкву св. Софії, з огляду, що 4 жовтня, день посвячення св. Софії, припадав 1039 р. на неділю, і приймає, що тоді ж фундовано взагалі руську митрополію в Києві (звістку пізніших компіляцій: «церковь святую заложн камяну и устави митрополію» — він уважає автентичною запискою Новгородського зводу XI в.). По його гадці, запискою про сі події кінчився перший київський літопис, і тільки потім дописано сюди ще оповідання про похід на греків 1043 р. (Разысканія, с. 412 і дд.). Все се можливо, але, властиво, зостається вповні гіпотетичним, бо побудоване на самих припущеннях.

Мені думається, що стара гадка (висловлена Соловйовим і Костомаровим, підтримана Бестужевим-Рюїніним) про первісну «Повість временних літ», яка не доходила до охрещення Русі за Володимира, таки правильна. Думається далі, що перша київська повість, яка відкривалась історією заснування Києва трьома братами, мала дуже «руський», себто київський характер, що в ній ще не було варязької теорії, вона стояла на погляді, як літописна повість про Кирила і Мефодія, що «слов'янський язик і руський один». Вона ще дуже мало займалась північними, новгородськими справами, а всю увагу скупляла на боротьбі Києва з полудневими сусідами.

Але Ярославова доба відсвіжила претензії варязьких дружин на провідну ролю в Києві і суперництво з Києвом Новгородом як ключа до путі «з варяг в греки». Подібні події мали місце півстоліття перед тим, під час боротьби Володимира за Київ, але потім Володимир, обжившись в Києві і відправивши варязькі дружини, вернув Києву його гегемонію в Руській системі. Боротьба Ярослава з київським князем Святополком розворушила все се наново, і пізніші редакції кивського літопису, з їх комбінацією відомостей київських і новгородських, з їх теоріями варязького походження київської династії, руського імені і всього «роду Руського»,— вони носять на собі сліди сеї нової пертурбації, тим часом як первісна «Повість» чи її прототип (коли він не мав сього імені), хоч і написаний в часах Ярослава (се можливе вповні), скорше відавав настрої давніші, що міцно стояли на ґрунті старих київських традицій. В перших початках повісті київська династія, мабуть, виводилась безпосередньо від братів — фундаторів Києва, так, як бачимо се в варіанті, використанім Длугошом і в різних інших історичних компіляціях, а тільки потім сей зв'язок був перерваний пізнішими здогадами про варязький початок династії й перехід її з Новгороду, провідну ролю варягів в будові Руської держави, її християнізації і т. д. Все се були здогади, висунені во славу Новгороду як старого варязького гнізда і розсадника київським князів, з котрого прийшли не тільки Ярослав і Володимир, але, мовляв, також Ігор, Олег, Аскольд, Дір і т. д.¹

¹ Про суперництво київської і новгородської політичної системи, дві паралельні легенди — київську і новгородську — і перемогу новгородської в новіших редакціях «Повісті» писав я в останнім виданні І тому України-Руси, с. 381 і лд. і с. 420. Там же, на с. 383 і 586, про можливу безпосередню зв'язь Володимирової династії з Києм в прототипі «Повісті». Я звертаю увагу дослідників на сю пробу глянути через голови редакторів «Повісті» на ті поняття про початок київської держави, котрі могли бути перед варязькою теорією, розвиненою пізні-

Походження династії було тоді дуже неясною справою (се вказує, що писалось про се, в усякім разі, не раніше XI віку). Знали тільки Володимирового батька і діда; відносини Олега до династії були зовсім не звісні, в першій початку повісті його зовсім поминено в ряді київських князів, вставлено тільки потім, і перед тими різними пізнішими нахідками і вставками (походу Русі на Царгород за царя Михаїла, договорів Олега, Ігоря, Святослава й т. ін.), які внесли більше докладності і документальності в сю київську старовину, її події комбінувались, мабуть, дуже вільно і різноманітно, як то бачимо хоч би й на різних переказах про Кия, записаних в «Повісті» і поза нею.

Переведений останнім часом аналіз сей найстаршої «Повісті» виявив, що всі додатки книжного характеру (виключивши хіба деякі цитати з Біблії) з'явилися тут пізніше. Спочатку се була збірка київських переказів — повістей і пісень, скомбінованих і подекуди пояснених, інтерпретованих укладчиком, без років, без хронології, яка з'явилась тільки потім, так само як і короткі річні записки. Такий характер переказів мали оповідання про Кия та його братів і про походи київських князів на греків, пізніше пов'язані різними способами з Аскольдом, Діром, Олегом, Ігорем, Святославом, а була, видно й така версія, яка самого Кия водила в похід на греків. Оповідання про хозарів, їх владу над нашими племенами і пізнішу боротьбу з ними, може, й боротьбу з печенігами, хоч ці оповідання зв'язались потім з пізнішими князями. Перекази про війни з своїми, українськими племенами: уличами і особливо деревлянами. Подібно як оповідання про походи на греків, ці деревлянські війни мали паралельні перекази і поетичні твори, які зв'язувались то з тим, то з іншим князем; вони переходять довгою низкою через «Повість», перетерпівши, очевидно, глибокі зміни під руками редакторів: так випала історія війни Ігоря з уличами, що продовжувалась потім епізодом про Свинельдову дружину у деревлян, і так само пропало дещо таке, що зв'язувало сей епізод з історією Свинельдового сина, що був причиною останньої війни з деревлянами за Ярополка. Стара «Повість», очевидно, сильно утерпіла від

шими редакторами. Я вказав там теж (с. 587), що пізніші нахідки і вставки (вказані в тексті) тільки згодом відсунули так далеко від Володимирових часів в глибину віків київські початки, які до тих находек уявлялись київським книжникам значно пізнішими. Поки умови 909 і 911 р. не дали Олегові місця між київськими князями, поки не було дати для першого походу на Царгород, все те, що тепер вивповнює ціле півстоліття перед Ігорем, уявлялось, мабуть, як події середини або першої половини X в.

сих переробок і стратила свою початкову провідну ідею і з її становища переведену перспективу подій: її заступили нові історичні теорії.

З одної сторони, налягли тенденції тіснішого зв'язку з візантійською і християнською традицією, в стилі тих візантійських хронік світової історії, про котрі була мова вище. Безпосередньо з хроніки Амартоло чи якоїсь компіляції, яка зачерпнула звідти різний матеріал, взято історію людського розселення по світу, з котрим поставлено в зв'язок розселення слов'янське, і в паралелю етнографічним характеристикам грецьким дано етнографічний огляд східнослов'янських племен. В паралелю історіям про поширення християнства використано один з варіантів повісті про Кирила і Мефодія та утворено легенду про побут у Києві апостола Андрія як патрона християнської Русі. Зачерплено різні візантійські звістки про русько-візантійські відносини, про ті народи, які переходили через Україну, — про обрив і білих угрів-хозар, волоське розселення на Дунаї, «Велику Скитію», котра нібито означала наше чорноморське розселення. Віднайдено і вставлено, з відповідними змінами загальної історичної схеми, договори київських князів з Візантією і т. д. Історію Русі введено як інтегральну частину в склад світової історії так, як її представляли візантійські хроніки світу. По потопі три Ноеві сини ділять між собою землю; Афетові дістається «північна і західна сторона», від Мідії і Арменії до Британії і Варязького моря; до його коліна належить русь, ляхи, варяги, литва і чудь, волохи, римляне і німці. При змішанні язиків під час будови вавилонської вежі, коли Бог розділив усіх людей на 72 язика, слов'яни були в числі сих 72; згодом вони осіли на Дунаї, відти розселились по нинішнім слов'янським краю, діставши назви по новим місцям свого розселення. Між ними були поляни, у котрих три брати, Кий, Щек і Хорив, збудували город Київ. Різні народи: болгари, «білі угри», обри (авари), хозари — находили на них і підбивали їх собі. Київська династія відборонила Русь від сих сусідів, заснувала державу і своїми походами на Візантію зробила її ім'я голосним у світі: похід на Царгород за цісаря Михайла дав їй місце в історії («нача ся прозывать Руская земля»). Трактати Олега, Ігоря і Святослава з цісарями задокументували її пізніше буття. Володимир своїм охрещенням увів її в сім'ю культурних народів і уставив відносини до сусідніх християнських держав: Візантії, Угорщини, Чехії й Польщі.

З другого боку, зроблено ряд додатків, переробок і змін, щоб тісніше зв'язати київські перекази з новгородськими.

Київську традицію початків Русі підпорядковано новгородській, більш прийнятній династії і дружині, і в зв'язку з тим розвинено варязьку теорію, в ширшій розумінні — теорію провідної ролі варягів в політичній і культурній історії Русі. Так з'явилась у «Повісті» історія про покликання до Новгороду Рюрика, походи Аскольда і Діра і потім Ігоря на Київ і т. д. На сім місці я не буду ближче входити в розгляд сеї нової комбінації старих київських переказів з такими теоріями і переказами — зроблене се було мною досить детально в історії України-Руси.

Паралельно з тим ішло хронологічне розширення первісної повісті через додавання нових циклів. Серії коротких річних записок, котрими продовжувано більш зв'язле і прагматичне оповідання, крок за кроком заступлено більшими оповіданнями, які почасти займали їх місце, почасти вмщались серед них. Так ввійшла велика повість про Володимира, властиво, комплекс різних повістей і переказів про християнізацію Русі, в більш-менш переробленій, скомпільованій формі: оповідання про Ольгу, про варягів мучеників, похід Володимира на Корсунь, його охрещення. Шахматов бачив під тим болгарський підклад: повість про охрещення царя Бориса, приложену з деякими переробками до Володимира; але се болгарське записочення не potwierджується аналізом матеріалу. Навпаки, виясняються тісні зв'язки його з різними східнослов'янськими повістями про Володимира, звісними в пізніших рукописах XV, XVI, XVII в., а в основі своїй, очевидно, значно старшими — різними переходовими мотивами, зв'язаними з традицією X віку¹. Відносини сих повістей до літописного оповідання ще добре не вияснені, так само як і переважної більшості пізніших варіантів літописних оповідань передволодимирової доби².

Потім друга, поменша компілятивна стаття оповідає про події, зв'язані з смертю Володимира і боротьбою його синів. Вона в багатьом дуже близька до «сказання про Бориса і Гліба», багато черпає, очевидно, з поетичних творів на теми сих подій: про деякі мальовничі подробиці, які виявляють сліди сих творів, скажемо пізніше. Тут же завважимо, що по сій повісті відчувається справді прогалина, — закінчення літописного циклу, що може припадати на 1030-і рр.,

¹ Вони вичислені в останнім виданні I т. «Історії України-Руси», с. 575.

² До смерті Ольги оповідання пізніших компіляцій й переробок зібрав Гілляров, його збірка під заголовком «Преданія русской начальной лѣтописи», 1878, була випущена в 1890-х рр., але й потім зосталась без уваги.

часи організації нового кафедрального кліроса в Києві, тим часом як друга половина століття (після повісті про Яро-слава) виявляє тісні зв'язки з Печерським монастирем. Сюди належить повість про печерських подвижників, розбита в літописі на дві часті, під рр. 1051 і 1074, оповідання про віднайдення мощей Феодосія під 1091 і чимало поменших звісток.

Шахматов висловив здогад, що з початком сімдесятих років кафедральний літопис було доповнено в Печерським монастирі «великим Никоном», в котрім Приселков дода-чив відставленого від кафедри м. Іларіона. Постать борця за незалежність руської церкви — печерського літописця виходить дуже ефектна, може багато говорити фантазії, але ніяких реальних підстав вважати Никона письменни-ком ми не маємо, як я вже вказав вище, і зовсім неймовірно, аби його сучасник і великий прихильник Нестор ні слів-цем не згадав про се. Так само чистим здогадом являється гадка Шахматова, що новий цикл літопису утворився в Пе-черським монастирі коло 1095 р. завдяки ініціативі тодіш-нього ігумена Іоанна. Не силкуючись на подібні здогади, ми натомість краще приглянемося тому літературному ма-теріалові, який помітний в сій другій половині літопису (до складових частин першої ми ще повернемося, вишукуючи в ній останки старої поетичної творчості).

Після повісті про початок Печерського монастиря, вклю-ченої під р. 1054 і вище нами вже обговореної, звертає на себе увагу повість про повстання в Києві 1068 р.: підступне поневолення Всеслава, котрого се повстання визволило і посадило на київським столі, і погром князів половцями, що послужив приводом повстання. З приводу сього редак-тор літопису пускається в міркування про божі кари за грі-хи, використовуючи для сього популярне слово «О казнях божіх». В зв'язку з сим правдоподібно стоїть оповідання про небесні знаки, які попередили се нещастя, і до них до-точені різні дивні «знамення» з грецьких джерел. Весь комп-лекс звісток, цитат, рефлексій, очевидно, перетерпів різні редакторські зміни, але в побожних міркуваннях про силу хреста, котру образили князі, цілувавши Всеславові хрест і потім поневоливши його в свято Воздвиження Хреста, і воно принесло йому визволення, відчувається момент, в кот-рім се писалось: по гарячих слідах подій, без передчуття, що́ буде з тим київським князюванням Всеслава.

Я наводжу в приблизній реставрації сей словесний епі-зод, поетично оброблений в «Слові о полку Ігоревім», а в ХІХ в. з зворушенням читаний поколіннями романтиків на-шого старогб «народоправства» — історію першої історично

записаної української революції, з поставленням всенародно вибраного князя:

«Заратився Всеслав, син Брячиславів, полоцький і захопив Новгород¹. Ярославичі ж три — Ізяслав, Святослав, Всеволод, зібравши військо, пішли на Всеслава — серед великої зими. Прийшли під Мінськ, і міняне зачинилися в городі, а сі браття здобули Мінськ, вирубали мужів, жінок і дітей взяли «на щити» [поділили в полон] і пішли к Немизі. І Всеслав пішов проти, і зійшлися оба війська на Немизі, місяця марта в 3 день. І був великий сніг, і пішли напроти себе, і була січа зла. Впало багато, і подолав Ізяслав, Святослав і Всеволод, а Всеслав утік.

Потім же, місяця червня в 10 день, Ізяслав, Святослав і Всеволод цілували хрест Всеславові, кажучи: «Прийходь до нас, не зробимо тобі нічого злого!» Він же, покладаючись на цілування хреста, переїхав човном Дніпро. Ізяслав пішов у шатро наперед, а Всеслав ішов за ним, і тут узяли Всеслава, на Рші під Смоленськом, переступивши хрест. Ізяслав же привів Всеслава до Києва і всадили його до поруба, з двома синами.

В той же час² прийшло на Руську землю половців багато. Ізяслав, Святослав, Всеволод пішли проти них на Альгу. І була ніч, і пішли проти себе. За гріхи наші побідили половці і побігли князі руські — Ізяслав з Всеволодом до Києва, а Святослав до Чернігова. І люде київські прибігли до Києва і, вчинивши віче на торговищі (на Подолі), послали князеві сказати: «От половці розсипались по землі, дай нам, княже, оружје та коні, будемо ще битися з ними!» Ізяслав же сього не послухав. І почали люде говорити на воеводу, на Коснячка, і пішли з віча на гору і прийшли на двір Коснячків, а не знайшовши його, стали коло двору Брячиславового і сказали: «Ходім, висадім дружину з погребя». І розділились надвое: половина їх пішла до погребя, а половина пішла мостом: сі пішли на княжий двір. Ізяслав сидів на сінях з своєю дружиною, і вони [люде] почали споритись з князем: стояли долі, а князь дививсь через вікно. Дружина стояла коло князя, і сказав Ізяславові Туки Чудинів брат: «Бачиш, княже, люде розкричались! Пошли, щоб пильнували Всеслава». Коли він се говорив, прийшла й друга половина людей, відчинивши погріб. І сказала дружина князеві: «Се зле! Пішли до Всеслава: нехай облесно покличуть його до віконця, щоб пробити мечем». Але князь сього не послухав. Люде ж підняли крик і пішли до поруба Всеславового, а Ізяслав, побачивши се, з Всеволодом утік з двору. Люде ж вирубали Всеслава з поруба і поставили [вар.: прославили] його серед двора князя, і двір княжий розграбили: нечисленне множество золота і срібла, кунями і шкірою. Ізяслав утік до ляхів, а Всеслав сів у Києві в 15 день сентября.

Се так Бог показав силу хреста, бо Ізяслав, цілувавши хрест, ухопив його [Всеслава]. За се Бог навів поганих, а сього [Всеслава] явно визволив чесний хрест: бо в день Воздвиження Всеслава, зітхнувши, сказав: «О, хресте чесний! За те, що я вірив тобі, визволи мене з рову сього!» І Бог показав силу хреста в науку землі Руській, аби не переступали чесного хреста, цілувавши його. Бо велика сила хреста!

¹ Шахматов уважав сю записку запозиченою з Новгородського літопису. Щось подібне, однак, мусило бути в київській повісті. Іншими гадками Шахматова про первісний вигляд сього тексту (Разыскания, с. 168—9 і 606) користуюсь, оскільки вважаю їх умотивованими.

² Сі слова додаю замість «року 6576», очевидно, поставленого при хронологізації літопису.

Хрестом перемагаються сили бісовські. Хрестом Господь помагає князям в битвах. Хрестом захищені вірні люде побіждають супротивних супостатів. Хрестом рятуються скоро в напасті, хто з вірою його призиває. Нічого біси не бояться, крім хреста. Коли від бісів буває мана, познаменувати лице хрестом, і вони прогоняться».

Се слово з нагоди пригоди Всеслава в літописі перебите аж двома іншими додатками, включеними в літопис. Одно — се згадане слово о казнях божіих. Друге — записка про щасливий похід Святослава на половців, що стався після погрому на Альті. Шахматов добачав тут записку з Чернігівського літопису. Цілий літопис — се, може, й забачаго; чернігівська записка — се можливе, але вона могла бути зроблена і в якійсь монастирі чернігівської фундації в Києві.

Під р. 1071 читається повість про волхвів і волхвування, написана з нагоди появи «в та же времена» якогось ѡлхва в Києві та його пророкувань, що грецькі землі будуть мінати свої місця; вступна фраза «в та же времена» ясно показує його непричетність хронологічному літописному оповіданню¹. Головну його частину становить оповідання, записане зі слів воеводи Яна Вишатича про його диспут на Білім озері з волхвом, який викладав дуже інтересну дуалістичну космогонію, аналогічну з нашими легендами і піснями космологічного змісту.

Під р. 1072 записка про перенесення мощей Бориса і Гліба, зачерпнена з тих же вишгородських записок, які ми бачили вище при «казанні»².

Оповідання про смерть Ізяслава Ярославича, під р. 1078, переходить в апологію покійного князя від різних закидів («коли хто каже: «Киян посік тих, що висадили Всеслава з поруба»), похвала його братолюбю і міркування про чесноту братолюбія взагалі виглядає як відгомін якогось похоронного слова. Те ж саме трохи далі, під р. 1087, з нагоди смерті Ізяслава Ярославича Ярополка. Висловлено було досить правдоподібний здогад, що се уривок з слова, сказаного митрополитом на похороні убитого князя:

«Многы бѣды приемъ, без вини изгонимъ отъ братья своея, обидимъ и разграбленъ, наконецъ и смерть горку прия, — но вѣчнѣй жизни и покою сподобися. Таковъ бѣ быше блаженный князь Ярополкъ — кротокъ, смиренъ, братолюбивъ и нищелюбецъ, десятину дая отъ всихъ

¹ Шахматов висловив гадку, що се продовження оповідання про дивні пригоди і знаки, які віщували українські замішання 1068—9 рр., що стоїть в літописі під р. 1065.

² В сім місці Шахматов покладав край розширеної редакції, зробленої Никоном і доведеної до початків 1073 р. Підставою для нього послужило, що в сім місці (під 1074 р.) кінчиться подібність між «Повістю» і «Софійським Временником», пізнішою компіляцією, яка, по його гадці, використала старий київський літопис в старшій редакції.

скоть своихъ Святѣй Богородицѣ и отъ жита на вся лѣта. И моляше Бога всегда, глаголя: «Господи Боже мой, Ісусе Христе, приими молитву мою і дай ми смерть такову, якоже вдаль еси брату моему Борису и Глѣбови...»

Дуже интересна повість вставлена в літопис під р. 1093, слідом за запискою про смерть Всеволода і запанування в Києві Святополка¹. Вона дуже нагадує вишенаведену повість про київську революцію і поставлення в Києві Всеслава. Починається історією нападу на Київщину половців і конфлікту на сім ґрунті у Святополка і приведеної ним до Києва дружини з старими київськими боярами (на чолі їх Ян Вишатич, один з інформаторів літописців). Описує дуже докладно похід на половців і нещасливу битву під Трипіллям, з докладною датою, далі облогу половцями Торчеська, переходить в побожні міркування з сього приводу на тему божих кар, очевидно, повставлювані в первісне оповідання, яке дуже мальовничо описує тодішню біду, піддання міста половцям і гірку долю невільників. Се найстарший тип невільничої поезії, який звучить місцями як відгомін якоїсь невільницької псалми:

«Половцемъ же осѣдящимъ Торчський, противящемъ же ся Торкомъ и крѣпко борющимся ізъ города, убиваху многы отъ противныхъ. Половци же начаша налѣгати і отънимаху воду, и изнамагати начаша у городѣ люде жажою водною и гладомъ. И прислаша Торци къ Святополку глаголюще: «Аще не пришлещи брашна, предатися имамы». Святополкъ же пославъ и не бѣ лзѣ украстися в городѣ, множества ради ратныхъ. И стояша около города недѣль 9, и раздѣлишася надвое: єдини сташа у града, ратью борюще, а друзии поидоша Києву, и пустиша на воропѣ [на рабунок] межи Києвъ и Вышгородѣ. Святополкъ же выиде на Желяню и поидоша обои противу собѣ, и ступишася и укрѣпишася брань, и падаху язвєнии предѣ врагы нашими, и мнози погыбоша и быша мертви, паче неже у Треполя, Святополкъ же приде Києву самъ третий. И быша же си злая мѣсяца июля 23, наутрея же, в 24, у святоу мученику Бориса и Глѣба, бысть плачь великъ у городѣ, а не радость, грѣхъ ради нашихъ и неправды.

Половцѣ воеваша много и възвратишася к Торчєскому. Изнемогоша люди в градѣ отъ глада и предашася ратнымъ. Половцѣ же приємѣше градѣ, запалиша огнемъ и люди раздѣлиша, и ведоша я у вежѣ к сердобоямъ своїмъ и сродникамъ своимъ много роду крєстьянска. Стражающе, печални, мучими, зимоу оцѣпляєми, в алчи и в жажи и в бѣдѣ, опуснѣвши лица, почернѣвши телєсы, незнаємоу страноу, языкомъ исполинномъ², нази ходящи и боси, ноги имуше сбодєны тернѣємъ, со слєзами отвѣщаваху другъ къ другу глаголюще:

¹ Шахматов тут бачив закінчення третього літописного циклу, зробленого в Печерськім монастирі за ігумена Іоана, між р. 1093 і 1096 («Нєсторъ-лѣтописецъ», с. 33); її вступом уважав він ту передмову, про котру нижче.

² Серед дикого народу. Варіант.: «языкомъ испалєномъ», — з язиками, спалєними згаюю.

«Азь бѣхъ сего города», «А язъ сея веси». Тако съвоспрошахуся со слезами, родъ свой повѣдающе и въздыхающе, очи возводяще на небо к Вышнему, свѣдущему тайная».

Доволі складний комплекс різних творів, цитат, ремінісценцій згромадилось також під р. 1096. Насамперед маємо тут доволі заокруглену і суцільну повість про війну Мономаха і його синів Мстислава й Ізяслава з Олегом Гориславичом, ту саму, що дала привід до вже звісної нам «грамоти» Мономахової до Олега. Повість написана з становища Мономаховичів в Новгороді, може, новгородцем таки, як се дає зрозуміти її закінчення: «Мстиславъ же узворотися вѣспячь къ Суждалю, и оттуду приде Новгороду, въ городъ свой, молитвами преподобнаго епископа [новгородського] Никиты: се же бысть исходящу лѣту 6604, индикта 4, наполы» (в середині индикту, що починався з 1 вересня, тим часом як рік кінчився місяцем лютим, бо починався в марті, отже, діялось в місяці лютім).

Се оповідання розбите кількома київськими звістками про напади половців. Одна особливо інтерна тим, що вказує в авторі печерського монаха:

«Приидоша на манастирь Печерський, намъ сущимъ по къльямъ, почивающимъ по заутрени, и кликоша около манастиря, и поставиша 2 стѣга предъ ворота манастирскими. Намъ же бѣжашимъ задомъ манастиря, а другимъ възбѣгшимъ на полать [на хори церкви], безбожнии сынове Измаилеви высъкоша врата манастирю и устремилася по къльямъ, высъкающе двери, изношаху еже аще обрѣтаху у къльни».

До сього прилучені міркування про походження сих «синів Ізмаїлевих» від нечистих народів, про котрі оповідається в Откровенії Мефодія патарського, і оповідання новгородця Гюрата Роговича («яж слышахъ преже сих 4 лѣтъ, яже сказа ми Гурята Роговичъ новгородецъ») про північних угрів, в Печорськім краю, в сусідстві з самоїдею, і німу мінову торгівлю з ними:

«Молвять, не разумѣти языку ихъ, но кажють желѣзо и помавають рукою, просяще желѣза, и аще кто дасть имъ желѣзо: или ножъ, или сокиру, и они дають скорою противу». В них наш учений коментатор пізнав народи, загнані на край світа і «заклепані» в горі Олександром Македонським, описані в тім же «Откровенії Мефодія».

Продовження сього оповідання, очевидно, читається далі, під р. 1114, де оповідається зі слів ладожан (в Новгородськім краю) про різні дива, які діються на півночі, «за Югрою і за Самоедью»: як з одних тут спадають молоді вивірки, а з других — малі оленята. Се дає привід незвісному книжникові до екскурсів по аналогічні дива до візан-

тійської премудрості, зачерпненої безпосередньо з Амартола чи якоїсь компіляції.

Потім, під р. 1097, наступає славна повість Василя про осліплення Василька теребовельського і волинську війну, що виникла з сього приводу. Вона, очевидно, стратила свій початок, його місце заступила записка про княжий з'їзд на Любчу або скомбінована з нею якась фраза повісті. Інші короткі записки з сих років, 1098—1100, заціліли далі, тільки відсунені отсею вставленою повістю Василя, і се урятувало її від переробок, для скомбінування з сими записками. Завдяки тому маємо в досить чистій формі сю прегарну повість — одну з найкращих, які донесла нам наша традиція. Хоча автор Василь вважається духовною особою, і се можливо¹, але, в кожнім разі, він дуже помірковано стилізував своє оповідання «от писанія», і воно не порушено задержало безпосередність почувань, поглядів і мотивів своїх героїв, визначається простотою, силою і виразністю вислову і малюнка, підіймається до високого пафосу, до артистичної мальовничості місцями, але ніде не стає тривіальним і банальним. Найбільш сухе і збите оповідання при кінці: може бути, покорочене вже в літописі, а може, й самим автором договорене тільки як епілог розповіджених подій. Коли вважати текст повісті не поправленим редактором, то його вирази показують, що повість написана по смерті Давида, себто після р. 1112, але за життя Василька (що вмер р. 1124). Для характеристики її манери я наведу кілька уривків:

«Прийшов Святополк з Давидом до Києва, і раді були всі люде. Тільки диявол сумував про сю любов [заключену князями на Любчу]. І вліз сатана в серце деяких мужів, і почали говорити Давидові Ігоревичеві, а говорили так, що «Володимир зложився з Васильком на Святополка і на тебе». Давид же няв віру брехливим словам і почав намовлювати [Святополка] на Василька, так казав: «Хто вбив брата твого Ярополка? а тепер він замишляє на тебе і на мене і зложився з Володимиром! промишляй но про свою голову!» Святополк збентежився, говорив: «Чи се правда чи брехня?» — і не знав. І сказав Святополк Давидові: «Коли правду кажеш, нехай Бог ти буде свідком; коли ж з зазвисті говориш, нехай його Бог заступить». Узяв жаль Святополка

¹ Найбільш проречиста з сього погляду вказівка — се компліменти Мономаху за його любов і поблажливість до «чорноризецького чину»: автора дійсно можна вважати чорноризцем — монахом невисокого рангу; може бути, що був він справді монахом Видубицького монастиря, куди заїздив Василько в Києві, і се одмічено в повісті. Сей здогад я вважаю правдоподібним. Натомість гадку Шахматова, що повість була написана в Перемишлі (sic) на дворі Василька (котрий, одначе, був князем теребовельським), я вважаю зовсім безпідставною. Щоб се був духовник або двірський священик Василька, також властиво ніщо не показує. Він досить об'єктивно ставиться до Василька.

за брата і за себе, почав думати, чи се не правда? і став вірити Давидові. І підійшов Давид Святополка. І почали думати на Василька, а Василько сього не знав, ні Володимир.

І почав Давид говорити: «Коли не вхопимо Василька, то ні тобі не буде княження в Києві, ні мені в Володимирі». І послулав сього Святополк.

А Василько прийшов 4 ноября і перевізся на Видубичі, пішов поклонитись святому Михайлові в монастир, і вечеряв там, а товари свої [обоз] поставив на Рудниці. Як настав вечір, пішов до свого товару. Як настав ранок, прислав Святополк, переказуючи: «Не йди від моїх іменин» [на св. Михайла, 8 падолиста]. Василько ж відмовився, сказав: «Не могу ждати, може бути рать [війна] дома». І прислав Давид до нього: «Не ходи, брате, не противя братові старійшому, підемо [потім] оба». Та Василько не хотів так зробити, не слухав їх. І сказав Давид Святополкові: «Чи бачиш? не вважає на тебе, хоч тут в руках твоїх ходить. А як піде до своєї волості, побачиш сам, чи не забере городів твоїх Турова і Пінська, й інших твоїх городів. Тоді згадаєш мене! Але ти поклич його ще тепер і вхопи та дай мені».

І послулав його Святополк, і послав по Василька, переказав: «Коли не хочеш чекати моїх іменин, то прийди нині, привітайся зі мною та посидимо собі з Давидом разом». Василько й обіцяв прийти, не знаючи лєсті, яку на нього кував Давид.

Василько всім на коня і поїхав, і стрів його отрок його, і розповів йому тими словами: «Не ходи, княже! хочуть тебе вхопити!» Не послушав його той, помислив: «Як же хотіли б мене вхопити? Оногди цілували хреста, кажучи: «Коли хто на кого,—на того буде хрест і ми всі!» І подумавши так, перехрестивсь, кажучи: «Нехай буде воля Господня». І поїхав з малою дружиною на княж двір.

Вийшов проти нього Святополк, пішли в гридницю [вар.: истьбу], прийшов Давид і сіли. І почав Святополк говорити: «Зостанься на свято». І сказав Василько: «Не могу, брате, зостатись,—вже я й товарам казав іти наперед». Давид же сидів наче німий. І сказав Святополк: «Поснідай, брате!» І згодився Василько поснідати. І сказав Святополк: «Посидіть ви тут, я під, приготую». І пішов, а Давид з Васильком сіли. І почав Василько говорити до Давида, і не було в Давиді ні гласа ні послушання,—настрашився, і лєсть мав у серці. І посидівши трохи, Давид сказав: «А де брат?» Йому сказали: «Стоїть на сінях». І Давид устав, кажучи: «Я піду по нього, а ти, брате, посидь». І Давид устав і пішов. І як вийшов Давид, замкнули Василька, закувавши в дві окови, і приставили до нього на ніч сторожу, 5 ноября [день, мабуть, потім приписано).

Другого дня Святополк скликав бояр і киян і розповів їм, що йому оповів Давид: «Брата тобі вбив, і на тебе змовивсь з Володимиром, хоче тебе вбити і город твій зайняти». І бояре та люде сказали: «Тобі, княже, треба пильнувати своєї голови. Коли Давид сказав правду, нехай буде Василькові кара; коли Давид сказав неправду, нехай буде йому Бог месником, і він відповідає перед Богом». І довідались ігумени, і почали просити за Василька Святополка. Святополк же сказав їм: «То Давид!» Давид же, довідавшись, став підбивати його на осліплення: «Коли сього не зробиш, а пустиш його, то ні тобі княжити, ні мені!» Святополк же хотів пустити його, але Давид не хотів—боявся його.

І на ту ніч відвели його до Звенигорода—се малий городок коло Києва, верст з десять віддалі. Привезли його на возі, скованого, і, зсидивши з воза, завели до малої «істобки» [кімнатки].

І сидячи там, побачив Василько Торчина, що гострив ніж, і порозумів, що його хочуть осліпити, і скричав до Бога з великим плачем і

Стогоном великим. І тут ввійшли послані Святополком і Давидом! Сновид Ізечевич, Святополків конюх, і Дмитр, конюх Давидів, і почали стелити ковер, і постеливши, вхопили Василька і хотіли його кинути, і він боровся з ними сильно, і вони не могли його кинути. І ввійшли тоді інші, і кинули його, і зв'язали, і, знявши дошку з печі, положили йому на груди. І сіли по оба боки Сновид Ізечевич і Дмитр і не могли його утримати. І приступили ще інших два і зняли з печі другу дошку і сіли, і придавили його сильно, так що груди тріщали. І приступив Торчин, на ім'я Берендій, вівчар Святополків, держучи ніж, і хотів устроити ніж у око, і не трапив ока, а перерізав лице — єсть та рана на Васильку і донині. Потім устроїв йому ніж у зіницю, вийняв зіницю, потім у друге око увертів ніж, вийняв другу зіницю. Під той час [Василько] був як мертвий. І взяли його на ковер і положили на віз, як мертвого, і повезли до Володимира.

І переїхавши міст звижденський прийшли й стали з ним на торговиці. І стягнувши з нього криваву сорочку, дали випрати поладі. Попада, виправши, одягла на нього. Ті обідали, а попада почала над ним плакати, бо він був як мертвий. Збудив його той плач і сказав ві: «Де си ми? Ті ж йому сказали: «Над Здвижем у городі». Він попитав води, і ті йому дали. І напивсь води, і вступила душа, і спам'ятав і полапав сорочку і рече: «Чому съте зняли з мене? нехай би в сій сорочці смерть прийняв і став перед Богом у кривавій сорочці». Ті ж пообідали і пішли з ним возом скоро, хоч по трудній дорозі, бо тоді був місяць грудень, себто ноябр. І прийшли з ним до Володимира за 6 день. [Наступає оповідання про інтервенцію князів у сій справі, по сім:]

Як був Василько в Володимирі, вище згаданім місті, і наблизився великий міст, і я був там же в Володимирі, одної ночі прислав по мене князь Давид. І я прийшов до нього. Дружина сиділа коло нього, і він мене посадив і сказав: «От мовив Василько сеї ночі Вланові і Колчі — так сказав Василько: "Зачуваю, що Володимир і Святополк ідуть на Давида; нехай би Давид мене послухав, я б послав свого мужа до Володимира, щоб він вертався: напевно, якби йому сказати, то він не піде". Так от, Василю, посылаю тебе, — поїдь до Василька з отсими двома отроками і скажи йому так: «Якщо хочеш послати свого мужа до Володимира, і Володимир вернеться, то дам тобі котрий хочеш город: хоч Всеволж, хоч Шеполь, хоч Перемиль».

Я пішов до Василька і сповів йому всю мову Давидову. А він сказав: «Сього я не мовив: але, надіючись на Бога, пошлю до Володимира, аби не проливали крові за мене. Але сього мені дивно: дає мені свій город, — а мій Тереволь, моя волость — почекаю її ще й тепер!» Так воно й сталось — скоро дістав свою волость. Мені ж сказав: «Піди до Давида і скажи йому: «Пришли мені Кулмія, я його пошлю до Володимира». І не послухав його Давид, і послав мене знов, кажучи: «Нема Кулмія». І сказав мені Василько: «Посидь трохи!», і сказав слугі своєму вийти, і сів зо мною і зачав говорити:

«Се азъ слышу, оже мя хочеть Давыдъ давати ляхомъ. То се мало насытилъ крове моея, і се хочеть болше ся насытити, оже мя вдасть имъ. Азъ бо Ляхомъ много зла створихъ, и еще есмь хотѣлъ створити и мстити Руськую землю. Аще мя вдасть ляхомъ, не боюся смерти, но се повѣдаю ти по истинѣ, яко наведе на мя Богъ за мое узвышене¹. Яко приде мнѣ вѣсть, яко идутъ ко мнѣ Берендичи и Печенѣзи и Торци, и се рекохъ въ умъ своемъ: отже ми будутъ Берендичи, и Торци и Печенѣзи, и реку брату своему Володареви и Давыдови: дайта дружину свою молодѣющею, а сами пийта и веселитася! И по-

¹ Гордість, високі мислі.

мыслихъ на землю Лядскую: наступлю на зиму и на лѣто и возму землю Лядскую и мщу землю Русскую¹. И посемь хотѣлъ есмь перейти Болгары дунайскыя и посадити я у себѣ. По семь хотѣхъ проситися у Святополка и у Володимира на Половцѣ: и поиду, рѣхъ, на Половцѣ, да любо налѣзу себѣ славу любо главу слою слою за Русскую землю². А иное помышленье в сердци моемъ не было ни на Святополка ни на Давыда. И се кленуся Богомъ и его пришествиемъ, яко не помыслилъ есмь зла братѣи моеѣи ни в чемъже, но за мое узнесенье — оже пойдеша Берендичи ко мнѣ, и возвеселися сердце мое, и возвеличися умъ мой, и низложи мя Богъ и смири мя».

Далі йде оповідання про війну Володимира з Давидом, наслідником котрої Давид мусив пустити Василька, і той, вернувшись до своєї Тербовельської волості, разом з Володарем почав воювати Давида, а Святополк, діставши від Мономаха і Святославичів поручення відібрати — для себе — Давидову волость, з свого боку, повів компанію проти нього:

«Святополк же, прогнавши Давида, почав думати й на Володаря та на Василька, кажучи, що «се ж волость мого батька і брата!» І пішов на них. І Володар та Василько, почувши се, пішли напроти, узявши хрест, що той їм цілував на тім, що «я на Давида прийшов, а з вами хочу мати мир і любов», а переступив Святополк хрест, надіючись на множество війська. І зійшлися на полі Рожні. Як обі сторони ісполчилися, Василько взяв хрест, кажучи, що «ти його цілував, і спершу відібрав зір у очей моїх, а тепер відібрати хочеш і душу у мене, нехай уже буде між нами сей хрест чесний». І пішли оба на бій проти себе, і зійшлися полки, і багато людей побожних бачило хрест над Васильковими воями — високо піднесений. Була битва велика, і з обох полків упало багато. І побачив Святополк, що битва люта, і побіг до Володимира. Володар же і Василько, побідивши, стали тут, кажучи: «досить нам на межі своїй стати!» — і не пішли нікуди». (Проти сих замислів Святополка об'єдналися Ростиславичі з Давидом, і тим часом як Святополк спровадив на них угрів, Давид покликав в поміч половців).

«Ярослав, Святополків син, прийшов з уграми — король Коломан і два єпископи стали коло Перемишля над Вагром, а Володар зачинився в городі. Давид якраз прийшов від ляхів і посадив жінку свою у Володаря, а сам пішов до половців. І перестрів його Боняк, і Давид вернувся, і пішли на угрів. І йдучи, стали на нічліг, і як була північ, встав Боняк і від'їхав від раті і почав вити по-вовчому. І одвинувся йому вовк, і почало багато вовків вити. Боняк же, приїхавши, сказав Давидові: «Побіда нам на угрів!» І другого дня Боняк ісполчив військо свое і Давидове: було Давидових 100 сот, а Бонякових 300 сот. І поділив їх на три полки і пішов на угрів. І пустив вперед [«на воропѣ»] Алтунопу з 50, а Давида поставив під стягом, а сам розділився на два полки, по 50 на сторону. Угри ж ісполчилися відділками, бо угрів було числом 100 тисяч. Алтунопа пригонив до першого заступу і, стріливши, побіг від угрів. Угри подумали, що то Боняк від них тікає і погналі за ними. А Боняк погнався за ними, рубаячи їх в плечі. Алтунопа вер-

¹ «І подумав я на землю Лядську: наступлю я на неї на цілу зиму і літо і знищу землю Лядську, помшуюся за землю Русську».

² «Сказав я собі: піду на половців,— або собі слави добуду, або голову положу за Руську землю».

нувся знову і знов не допустив угрів до себе. І так кілька разів побивали їх. Боняк же розділивсь на три полки, і збили угрів у мяч, як сокіл галич збиває. І побігли угри, багато їх потонуло у Вагру, інші в Сяну, біжучи понад Сяном угору, спихали одні одних. Гонили по них два дні, рубаючи їх. Убили біскупа їх Купана і з бояр багатьох. Кажуть, що згинуло їх до 40 тисяч побитих».

Остання частина літопису, після закінчення Волинської війни, заповнена головню звістками про боротьбу з половцями, поведену князями, особливо Мономахом, після замирення Волинської війни. Тут маємо літературно оброблену повість про щасливий похід, запроєктований Мономахом всупереч опозиції Святополкової дружини — тої самої, котру вже осудило оповідання про половецьку біду 1093 р.:

«Вложив Бог добру гадку руським князям, Святополкові і Володимирові, і з'їхались порадитись [«думати»] на Долобську. І сів Святополк з своєю дружиною, а Володимир із своєю у одному шатрі. І почали радитись, і почала говорити Святополкова дружина: «Не час воювати на весну, погубимо [зруйнуємо] смердів [селян] і ріллю їх». І сказав Володимир: «Дивно мені, дружино, що ви жалуете коней, котрими хтось оре, а свого чому не розміркуєте, що смерд почне орати, а половчин над'їде, ударить смерда стрілою, а кобилю його забере, а на садибу його заїде, візьме жінку і діти, а все майно його забере, то коня його жалуєш, а його самого чому не жалуєш?» І не змогла Святополкова дружина на те йому відповісти. І сказав Святополк: «Брате, я от уже готов». І встав Святополк. І рече йому Володимир: «Се ти, брате, велике діло зробиш Руській землі». І послали до Давида і Олега, кажучи: «Ходіть на половців! будемо або живі або мертві».

Ся щаслива війна була, очевидно, з замилюванням оброблювана на різні способи сучасними книжниками і поетами. Нижче ми спинимось на прегарнім поетичнім фрагменті, використанім редактором галицької повісті про великий «мятеж» по смерті Романа. Тепер же одмітимо різні рефлексії сеї традиції в літописнім оповіданні про половецькі відносини. Бачимо се оповідання, насамперед, під рр. 1102—3: початок його, про небесні знаки, які провіщали війну з половцями і налякали людей, що не знали, чи ворожать сі знаки зле чи добро, читається під р. 1102, відділений різними записками про події осені — зими 1102—3 р. Потім настає оповідання про похід, закінчене короткими мовами, вложеними в уста Мономаха — улюбленого героя сеї русько-половецької епопеї. Під р. 1110 читаємо вступну частину другої редакції сеї ж повісті, приложеної до походу 1111 року: про огненний стовп, що вночі став над Печерським монастирем, і була при тім блискавиця і грім — в місяці лютім: се був «вид ангельський» — являвся ангел, який на другий рік повів руських князів на половців. Але самий похід не міститься в редакції літопису, перерваному на 1110 р. за-

пискою ігумена Сильвестра, він читається тільки в іяших редакціях: тут знов оповідається про нараду Мономаха з Святополком, опозицію дружини, розповідається похід 1111 р., з іншими подробицями, і в се вплітаються різні міркування про ролю ангелів в людських ділах, похвала ангелам, зложена з різних виписок з святоотецьких писань (Златоуста, Еліфанія Кіпрського, св. Іпполіта), і, нарешті, се кінчиться фіналом походу:

«Так от, божою помощю, молитвами св. Богородиці і святих ангелів вернулись руські князі додому, з славою великою серед своїх людей і серед людей дальших, скажім — греків, угрів, ляхів, чехів, аж і до Риму дійшла ся слава, на славу Богу, завсїди, нині і во вічні віки. Амінь».

Повість сеї другої редакції, приложеної до походу 1111 р., розтинається — коли порівняти тексти суздальської і волинської компіляції — редакторською запискою іг. Сильвестра, яка кидає одинокий, властиво, ясний промінь світла на історію старого літопису:

«Игумень Силвестръ святаго Михаила написахъ книги си Лѣтописецъ, надѣяся отъ Бога милость прияти, при князи Володимерь, княжащю ему въ Києвъ, а мнѣ в то время игуменящю у святаго Михаила, въ 6625, индикта 9 лѣта. А иже четъ книги сия, то буди ми въ молитвахъ».

Значення сеї записки пробувано зменшити, виказуючи, що літопис не має ніякого сліду, щоб його ведено в Видубицько-Михайлівській монастирі Сильвестра, тим часом як звістки про монастир Печерський дуже часті, якраз в сій кінцевій частині літопису. Тому ролю Сильвестра зводили до простого переписання, тим часом як дійсним укладчиком мав бути печерський монах Нестор чи якийсь інший. Шахматов останніми часами ще раз попробував довести, що редакція, закінчена 1110 роком, була зроблена Нестором, котрого ім'я й стояло в титулі: «Повѣсть врем. лѣтъ... Нестера черноризьца». Нестор, мовляв, проредагував літопис від початку до кінця, використав договори київських князів з Візантією, подавав виїмки з грецьких джерел (з Амартола і житія Василя Нового) і зв'язав, таким чином, нашу історію з світовою: перевів «послѣдовательно, но съ насиліемъ надѣ своимъ источникомъ варязьку теорію». Отже, мав право поставити своє ім'я на літопису, хоч сам був автором тільки його останньої частини.

Але я думаю, що ми таки не маємо права виключати Сильвестра з історії нашого літописання, зводити його «написання» на просте «списання» і zarazом допускати, що, будучи не більше як простим копістом Несторового твору, він

вимазав з заголовку його ім'я й ім'я його монастиря, про котрий літопис стільки говорив якраз в останній своїй частині. Нам невідомі відносини Сильвестра до Печерського монастиря, котрого він міг бути постриженцем, а навіть і ставши ігуменом в Видубичах, міг чути себе не більше як ігуменом одної з філій великої печерської метрополії. Але ніяк не можна уявляти собі старий Печерський монастир і маленький монастирець, заснований кн. Всеволодом при своїм дворі на Видубичах, немов якісь рівнорядні величини: сі маленькі монастирці, що групувались наоколо Печерського монастиря, жили інтересами й подіями великого монашого центру, міг ними жити й Сильвестр, так що печерські записки останніх десятиліть могли вийти і від нього. Бо як таки не бачу ніяких підстав надавати великого значення описаному варіантові заголовка «Повісті» волинського збірника, що міг бути простим впливом з пізнішої печерської традиції. Вона послідовно, протягом століть, розширяла авторство Нестора на все, так чи інакше зв'язане з Печерським монастирем, хоч єдиним певним, що вона знала про Нестора, — се було його авторство життя Феодосія, і тільки. З того могло урости потім Несторове авторство літописної повісті про печерських подвижників, з сього — традиція, що він «писав літопись» (сю традицію ми теж не можемо поки що прослідити далі назад поза редакції «Патерика» XV в.), і, нарешті, могла з сього повстати і глоса титулу «Повѣсти» про печерського чорноризця як списателя «Повісті».

Старий київський літопис був замкнений, таким чином, Сильвестром, видубицьким ігуменом, в 1116 р.

Чи стояла його запись дійсно там, де ми бачимо її тепер в Суздальській збірці, серед повісті про похід 1111 р., чи вона опинилась тут наслідком переробки старого київського літопису в сім місці — се для мене питання відкрите.

[Акад.] Шахматов припускав, що слідом, в 1118 р., в Переяславі, куди перейшов Сильвестр на владцтво, була переведена ще одна редакція сього літопису, доведеного до того ж 1118 р. Але се здогад, не підпертий сильними аргументами.

В одній з пізніших компіляцій, т. зв. Софійським Временнику, заховалась передмова до одної з редакцій літопису, котру давніше дослідники датували першими роками XIII в., а Шахматов нещодавно приложив до 1090-х рр. Ії автор заявляє намір довести оповідання до часів «Олександра (вар. Олексі) й Ісакія», що давніше толкували як Алексія й Ісака Ангелів, а Шахматов поставив здогад, що тут треба розуміти Алексія Комніна і його брата Ісака севастократо-

ра¹. Воно містить в собі таку інтересну апострофу до своєї публіки з дружини:

«Вас молю, стадо Христово, з любов'ю: «Прихиліть уха ваші і розважте, які то були старинні князі і мужі їх, як боронили Руську землю й інші краї підбивали! Ті князі не збирали великого майна, не накладали на людей неможливих вир та продаж, але яка була справедлива вира, ту брали й давали дружині на зброю. А дружина годувалася, воюючи інші краї, билась і казала: «Братіє, потягнім за своїм князем та за Руську землю» Не ждали, відказуючи: «Мало мені, княже, двох сот гривень!» Вони бо не вбирали своїх жінок в золоті обручі — ходити їх жони в срібних! І розмножили були землю руську. За нашу ж наситість навів на нас Бог поганих, і гроші наші, села наші, маєтки наші у них, — а ми ще від своїх злих учинків не відстаємо! Бо написано: неправдою забране багатство розвіється [і т. д.]»

Отже, на будуче, братіє моя улюблена, залишім свою неситість! Будьте задоволені тим, що вам призначене і не робіть нікому насильства: провітайте милостиною та гостинністю, страхом божим та правдивністю заробляйте собі спасення, аби й тут добре пожити і там вічному життю були причетними!»

Шахматов бачив тут відгомін незадоволень «молодшою» київською дружиною, про котрі говорять повісті з 1090-х рр. Але могло се писатись і при пізніших редакціях літопису, за тих Комненів (Олексій помер 1118 р.), — і пізніше.

Відгомони поетичної творчості: останки творів передвродимирової доби, заховані в літописі. Старий київський літопис дорогоцінний для нас також слідами поетичних творів, так чи інакше використаних його укладчиками. З огляду, що поза такими літописними фрагментами та ще згадками «Слова о полку Ігоревім» до нас з сих століть не заховалось ніяких писаних поетичних творів, — сі сліди й згадки набувають особливої вартості. Переглянувши літературний матеріал книжного походження, який міститься головню в другій половині літопису, ми звернемося тепер до перегляду слідів старої поетичної творчості, які містяться головню в її першій половині. Я нагадаю, що піввіку тому таку роботу, кінчаючи добою Володимира, проробив над нею Костомаров². З своїм прирожденним поетичним почуттям зробив він се настільки добре, що вказане ним здебільшого було прийняте пізнішими дослідниками і тепер можна його положити основою, доповнивши тільки новими спостереженнями. В ці-

¹ Предисловіє къ Начальному Киевскому своду и Несторова лѣтопись.— Извѣстія отд. рус. языка, 1908, I.

² Преданія Порвначальной Русской лѣтописи, въ соображеніяхъ съ русскими народными преданіями въ пѣсняхъ, сказкахъ и обычаяхъ (Вѣстникъ Европы за 1873, передр. в XIII т. Монографій). Перед тисю аналогічна стаття Сухомлинова «О преданіяхъ въ древней русской лѣтописи».— Основа, 1861, передр. в 85 т. Сборника Петерб. академіи.

лій силі лишається і його загальна, принагідно кинена замітка, котру я лише розвину, що нас не повинна дивувати бідність і фрагментарність, сухість і схематичність сих останків, бо літописець, змушений удаватись, за браком інших джерел, до пісень і оповідань, які з правовірного, аскетичного становища різко засуджувались як діло безбожне і бісівське, мусив старатись можливо очистити сей матеріал якраз з невідповідних для побожного оповідання поетичних форм, в які він був вложений поетами й оповідачами. Можна сказати, що укладчики літопису були в дуже клопотливим становищі, бажаючи можливо більше взяти від сеї поетичної традиції, яка консервувалась в близьких їм духом дружинних кругах і доволі добре відповідала їх власним національним, соціальним і політичним поглядам та симпатіям, а з другої сторони, як можна пильніше старались обскробати з того все, що мало «бісівську» марку, то значить носило на собі яскравіші прикмети поетичної форми і традиції. Тому в їх переповіданні тільки зрідка ми спостерігаємо якісь останки поетичної форми, якусь традиційну фразу. Здебільшого ж маємо сухий скелет оповідання, фабулу, умисно зведену до можливо тощої і непоетичної схеми, котру тільки по аналогії з темами, донесеними до нас усною традицією, можливо наново наповнити поетичним змістом. Розуміється, таке наповнення зостається все досить гіпотетичним.

З таким незвичайно сильно висушеним і спресованим букетом колись поетично закрашених або навіть поетично утворених оповідань чи пісень стрічаємось зараз на початку первісної «Повісті». Сей спресований вигляд їх був причиною, чому як пам'ятками поетичними ними взагалі досі не займались. Але хоч вони перейшли через книжницьку реторту, первісний поетичний зміст їх все ще слідний.

Автори повісті розрізняють тут кілька оповідань, які ходили про се в тодішнім Києві:

Кий княжив в роду своїм і ходив до Царгороду, де прийняв велику честь від царя.

Кий се був перевізник, що держав перевіз під Києвом.

Кий і його брати займалися звіроловством в великих лісах наоколо пізнішого Києва і поставили тут перший город.

Сестра їх була Либідь, і від неї дістала своє ім'я тутешня річка.

Ся остання тема особливо ясно вказує на поетичний характер сих київських переказів: річка могла дістати ім'я через те, що в ній утопилась чи в неї перемінилась ся сестра київських осадників, а не тому, що вона над нею жила, очевидно. Тут виразна тема поетичної саги, котрої сліди вказу-

вано в образі «білої Лебеді», доньки короля чернігівського або обивательки київської в інших варіантах ¹.

Переказ про обрив, приложений одним з редакторів літопису до аварів і аналізований свого часу Костомаровим, поруч ремінісценцій візантійських писань ² містить елементи з оповідань про велетнів, якими уявлялись сі обри, і про погибіль гордих народів («бяху бо Обри тѣломъ велици, умомъ горди, и потреби я Богъ»). При сім цитується сучасна приповідка: «Погибоша аки Обри».

Сліди дружинної поезії виступають в оповіданні про хозарську дань ³.

«Наидоша я [Полян] Козаре, съдяща на горахъ сихъ въ лѣсѣхъ и рѣша Козаре: «Ілатите намъ дань!» Здумавше же Поляне и вдаша отъ дыма мечь. И несоша Козарѣ ко князю своему. Князь же созва старѣйшины свои, и рече имъ: «Се нальзохомъ дань нову». Они же рѣша ему: «Отъкуду?» Онъ же рече: «Въ лѣсѣ на горахъ, надъ рѣкою Днѣпръскою». Они же рѣша: «Что суть вдали?» Онъ же показа имъ мечь. І рѣша старци козарстни: «Не добра дань, княже! Мы доискахомся оружьемъ одиноя стороны, решке саблями, а сихъ оружье обоюдоостро, рекше мечи! Си имуть имати и на насъ дань, и на инѣхъ странахъ...» ⁴ Якоже и бысть: володѣють бо Козары русьтти князи и до днешняго дня».

Розстріленим друком я відзначив вирази, які носять особливо ясний слід старого поетичного стилю.

Шахматов недавно висловив здогад, що се хозарський переказ, який Никон печерський, гіпотетичний автор літопису, приніс з своєї Тмуторокані. Але в дійсності тема оброблена виразно з київського становища, на славу київської дружини та її триумфів над степовиками: хозарська шабля репрезентує тут взагалі силу кочівників — печенігів, торків, половців, котрих поборює київський меч. В сім, очевидно, життєвість і тривкість сеї теми.

Історія Олега являється низкою поетичних мотивів, низаних на зього легендарного князя. Виступають вони здебільшого теж в дуже спресованім виді; досліди, які після старих праць Сухомлинова і Костомарова велись новішими дослідниками (Халанським, Міллером, Шамбінаго й ін.), розшифрували дещо з сих останків, але застається ще багато вдячної роботи. Зазначимо дещо з сих мотивів:

¹ Халанский, Къ історіи сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, с. 295; він посилається в тім на Потебню, що висловився про Либідь і Лебедь як два фонетичні варіанти.— Къ історіи звуковъ, II, с. 1.

² Про історичну сторону Історія, I, вид., 3, с. 181.

³ Приймаю під увагу все зроблене Шахматовим для реставрації первісного вигляду зього тексту (Разысканія, с. 540).

⁴ Тут подані аналогічні приклади книжного характеру, з Біблії.

Підступне убивство Аскольда і Діра новгородським ваязьким ватажком (прототип пізнішої історії Володимира і Ярополка); обстанова — удавання купців-земляків, засідка вояків в човнах — все подробиці якогось епічного твору.

Похід Олега на Царгород, хитрий спосіб приступу в кораблях, поставлених на колеса, що перестрашили греків.

Костомаров вказував паралелю в українській казці: «Казали мені їхати водою, плисти землю — поставив воза на човен і поплив, потім човно на віз і поставив вітрило — вітер сього воза й погнав». Паралелю в билинній репертуарі дає, очевидно, хитрий спосіб, котрим Вольга-Олег добивається до міцно замкненого міста та обеззброює його. Для неї знов цікава паралеля в оповіданні Геродота про те, як миші вирятували єгиптян, обеззброївши військо Сеннахаріба, погризши його воякам усі їх военні причандали. В нашій усній репертуарі я вказав паралелю в казці про Трьомсина, що теж, як Вольга, обертається в потребі звірем, птахом, рибою і до царського двору пролазить «комашкою».

Багата дань взята з греків — тут неясний мотив в рахунку дані, подиктовані Олегом грекам (в нім криється, очевидно, якое лукавство, котрим Олег перехитрив греків, але в переповідженні літописця воно пропало). Різні вередування Олега, котрими він підчеркував свій тріумф і багату здобич — шити вітрила з паволоки й кропину, вішати шити на царгородських воротах, «показующе побѣду» і т. д. Нарешті, прихід до Києва, «неся золото, и паволокы, и овощи, и вина, и всяко узорочье» — все се подробиці явно епічного складу.

«И прозваша Олега: вѣщій». Се звучить як вступ до другої серії оповідань, де сей «вѣщій» князь осоромлюється, стрічаючися з різними силами і чинниками, сильнішими від його хитрості. В літопису заховалась історія Олегової смерті від свого коня, котрої він не вмів утекти, не вважаючи на всякі способи обережності, прийняті ним:

«Бѣ бо вѣпршалъ вольховъ кудесникъ: «Отчего ми есть умрети?» И рече ему одинъ кудесникъ: «Княже, конь, егоже любииши и ѣздиши на немъ, отъ того ти умрети». Олегъ же примѣ въ умѣ си, рече: «Николи же всяду на конь, ни вижу его боле того». И повелѣ кормити и не водити его к нему. И пребывъ нѣсколько лѣтъ на дѣя его — дондеже и на Грѣкы иде. И пришедшю ему къ Киеву и пребысть 5 лѣта, и на 5 лѣто помяну конь свой, отъ него бяху рекъли вольсви умрети Ольгови. И призва старѣйшину конюхомъ, река: «Кде есть той, егоже бѣхъ поставилъ кормити и блюсти его?» Онъ же рече: «Умерлъ есть». Олегъ же посмѣяся и укори кудесника река: «То ты не право молвяти вольсви, но все то лжа есть: конь умерлъ, а я живъ». И повелѣ осѣдлати конь — «Аты вижю кости его». И приѣха на мѣсто, идеже бяху лежаше кости его голы и лобъ голъ... И слѣзь с

коня посмія ся река: «Отъ сего ли лѣба смѣртъ мнѣ взяти?» И вступи ногою на лобъ. И выникучи змѣя и уклону ѿ въ ногу, и с того разболѣвся умре».

Сухомлинов свого часу вказав дві близькі паралелі до сього оповідання, одну скандинавську, другу сербську. Ісландська сага оповідає, що Орварові Оддові напророчена була смерть від його коня Факса, і тому Одд убив Факса, закопав в глибокім рові і насипав могилу. Вернувшись потім, за триста літ, на се місце, він побачив на тім місці кінську голову і поворухав її списом. З голови вилізла ящірка і вкусила його в п'яту, і з нього він умер. Сербська казка оповідає про султана, що він діставши таке провіщання, велів відвести коня на пастівень і лишити його там,— аж той здох. Султан, гуляючи, надибав його голову і, глузуючи, штовхнув голову ногою. З голови вискочила змія і вкусила його, і султан з того помер. Українського оповідання такого ж близького досі не знайшлось.

В певнім ідейнім зв'язку з Ольговою сагою, очевидно, стоїть Боянова «припівка» про Всеслава (котрого постать, як побачимо, прийняла на себе різні атрибути Вольги-Олега) про неминучість долі: «Ни хытру ни горазду суда божія не минути».

Друга тема про «посрамлення» вішого Вольгі, найблисучішого репрезентанта дружини, в стрічі з іншим, так би сказати, земським елементом знаходимо тільки в билиннім обробленні. Се стріча Вольги з Микулою Селяниновичем. Не входячи в ближший розгляд сеї теми, зазначаємо поки що зв'язок між темами «Повісті» про Олега як того, що підбив Києву сусідні племена¹ і збагатив дружину багатою данню (відгомін в оповіданні про похід на Царгород) — і билинними оповіданнями про збирання дружини Вольгою Всеславичом та його походи «по дань» на різні городи, дані йому «князем Володимиром стольнокиївським»².

Згадка про Володимира — се маленький, але цінний натяк на те, як епічний матеріал, зв'язаний колись з Олегом, був потім притягнений Володимировим циклем. Нижче ми побачимо, як сам Олег опинився в ролі Володимирового вое-

¹ «Бъ Олегъ обладая Древляны, Поляны, Радимичи»...

² Була висловлена гадка (ше Безсоновим, при його виданні пісень, зібраних Рибниковим, т. I, с. XX), що на сім епізоді відбилась історія іншого, молодшого Олега X віку, сина Святославогого, тому Вольга в деяких варіантах і зветься Святославичем. Нижче я буду говорити про сей епізод і сей здогад, останніми часами підтриманий Шахматовим. Тут зазначу тільки, що сей перехід деяких мотивів з історії Олега Молодшого міг зв'язатися з епічним Вольгою тільки через ототожнення Олега Молодшого, Святославича, з старим, «віщим» Олегом.

води, і в зв'язку з сим різні мотиви з Олегового циклу розпустились в циклі Володимировім. Перед тим, в традиції книжній, різний матеріал сього циклу був розділюваний між Олегом і Ігорем, між Олегом і Ольгою, між Олегом і Святославом.

Особливо подібність імен Олега (Ольга) і Ольги мала вплив на перенесення різних звісток з Олега на Ольгу; про се я писав в своїй «Історії» (с. 447), раніше ще вказав на се Халанський. Олег і Ольга стали парою премудрих князів («Ольга же бѣ мудрѣйши всѣхъ челоувѣкъ» — в паралелю вішому Олегові), і відповідно до того різні теми зв'язувалися то з одним, то з другою. З огляду, що Олегів цикл був, очевидно, старший, частіше різні теми з нього потім були перенешувані на Ольгу. В різних пізніших переказах з літописним оповіданням про подорож Ольги до Царгороду комбінується тема про Олегів похід. Напр., Ольга запалює Царгород голубами, так як спалила Іскоростень. В інших облога деревського міста Кольця зв'язується то з Олегом, то з Ольгою. По всякій правдоподібності, дещо з історії помсти Ольги над деревлянами належить до «примучування» деревлян Олегом. Взагалі історія підбивання ним сусідніх племен і уставлення у них «даней і уроків» мусила бути повна епічних мотивів, які пропали для нас: дещо було перенесене на Ігоря, дещо на Ольгу. В пізніших редакціях «Повісті» дещо реституйовано, але вже зовсім мертвим книжним способом, що не дає ніякого поняття про зміст сього циклу.

Реконструкція сього циклу і вияснення його відносин, на один бік, до билинної традиції, на другий — до інших, неукраїнських циклів, се дуже інтересна тема, яка заслугує пильного пророблення. Вже Орест Міллер в своїй старій праці про билинний цикл вказав на аналогії історій Олега-Вольги й Helgi, героя Едди, допускаючи, що на первісну міфічну основу образу Вольги могла налягти «печатъ варязької дружини». Халанський, підтримуючи сю аналогію, вказав, з другого боку, на аналогії історії Олега-Вольги й оповідань про Олександра Вел. Все се варте дальшого поглиблення і докладнішої переоцінки.

Переходимо до оповідань, зв'язаних з Ігорем. В літописі вони відбилися доволі слабо, хоча різні редакції його дуже сильно вагались щодо оцінки ролі Олега й Ігоря в процесі збирання київської держави та розділу матеріалу між ними¹.

Похід Ігоря на греків являється одним з варіантів епіч-

¹ Про традиційну антитезу Олега й Ігоря див. в Історії, I, с. 445.

ної теми про багату дань, хитро взяту київським князем; вона, розуміється, дуже обезбарвлена книжним переказом, але епічний елемент все-таки ясно просвічує в ній. Насамперед у сім розголосі і переляку від походу:

«Се слышавше Корсунци послаша къ Романови ¹ глаголюще: «Се идуть Русь, покрыли суть море корабли».

Такоже и Болгаре послаша вѣсть глаголюще: «Идуть Русь, и Печенѣгы наяди суть к собѣ».

Се слышавъ царь посла к Игореви лутьшин бояры моля и глаголя: «Не ходи, но возьми дань, юже ималь Олегъ, и еще придамъ къ той дани».

Такоже и Печенѣгомъ послаша паволоки и золото много».

Потім літописець переказує фінал, правоподібно, значно скоротивши подробиці походу. Ігор, дійшовши до Дунаю, скликає дружину на нараду над грецькими пропозиціями:

«Ркоша же дружина Игорева: «Да аще сице глаголетъ царь, то что хошемъ боле того — не бившиися имати злато и сребро и паволокы?»

Еда кто вѣсть, кто одолѣеть, мы ли они ли, или с моремъ кто свѣтень? Се бо не по земли ходимъ, но по глубинѣ морьстий, и обча смерть всѣмъ».

Ігор приймає се рішення, відсилає печенігів воювати болгар і вертає додому, «вземъ у Грѣкъ злато и паволокы на вся воя».

Але найбільше історія Ігоря була оплетена епічними творами, які мали своєю темою боротьбу полян і деревлян. Без сумніву, ця тема була взагалі дуже багата мотивами, оброблювалась в різних часах, з різного становища, втягала в себе різні інші теми і комбінувалась з ними. В літописі zostались деякі останки сього циклу, дуже деформовані. Багато було, очевидно, викинено при останніх редакціях і переробках «Повісті временних літ». Шахматов присвятив чимало уваги сьому циклові, пробуючи на основі деяких пізніших варіантів (м. ін. у Длугоша) реконструювати в головних рисах основну тему, потім покрити новішими варіантами ². Деякі гадки його справедливі, де в чім вони односторонні і настільки довільні, що можуть бути інтересні лиш як дотепні можливості. Я не можу тут заглиблюватись в розгляд сих здогадів, говорив про них на іншій місці; тут завважу, що в літописній традиції ми маємо дійсно два паралельних епічних, дружинних цикли. В однім боротьба київської дружини з Деревською землею, котра закінчилась погромом її під час київської усобиці по смерті Святослава, коли поліг останній деревський князь (з київської ж таки династії) і Деревська земля стала простою волостю

¹ Ім'я імператора — очевидний додаток редактора.

² Окрім «Разысканій» (розд. XIV), ще стаття «Мстиславъ Лютый въ русской поэзии» (Сборникъ харьков. ист.-фил. общ., т. XVIII, 1909). Про сю гіпотезу див. мою Історію України-Руси, I, с. 433.

Києва. В другім — емуляція, суперництво київської Ігорової династії з родиною Свенельда, одного з найвизначніших київських воевод. До нас дійшло кілька епізодів з сих двох паралельних циклів, які переплітались між собою тому, що Свенельд держав Деревську землю з руки київського князя, і він і його сім'я не завсіди ясним, але, очевидно, дуже сильним способом були вмішані в київсько-деревські усобиці. Різні редактори «Повісті», очевидно, налягали то на одні, то на другі епізоди, робили зміни, доповнення, пропуски, препарували і розмішували епічний матеріал своїми політичними і морально-дидактичними міркуваннями і в результаті подали нам дуже мізерні уривки, в дуже гіркім стані.

Як вихідний епізод з циклу війн київської дружини з «окольніми» племенами в первісній чи в одній з найстарших редакцій «Повісті временних літ» розповідалась історія війни Ігоря з деревлянами і уличами. Війна з деревлянами пізнішими редакторами була перенесена на Олега чи пропущена тому, що перед тим сказалося про війну його з деревлянами. Війна з уличами через якийсь недогляд була упущена пізнішими редакторами і зосталася в новгородськім варіанті¹:

«Воював Ігор на деревлян і уличів, і не піддавався йому один гóрод іменем Пересічен, сидів Ігор коло нього три роки і заледво взяв його. Сиділи уличі по Дніпру нижче, а по сім перейшли межі Бог і Дністер і сіли там. І прилучив Ігор уличів, і наложив на них дань, і дав її Свенельдові. І деревську дань дав йому ж».

Не може бути сумніву, що в усній традиції ці війни з деревлянами і уличами, зведені літописцем до сухої, лаконічної фрази, існували як епічна повість, прозаїчна чи співана або рецитована, одним словом, ритмована. Фраза про трилітнє «сидження» Ігоря під Пересіченом зовсім виразно вказує на епічну тему своєрідної троянської війни, правдоподібно прикрашену різними подробицями, подібними до тих, які в нашій традиції зв'язалися з облогою Коростеня і Корсуня.

Другий епізод відкривається наріканням дружини з приводу передачі Свенельдові деревської дані:

«И рѣша дружина Игореви: «Се даль еси единому мужеви мно́го; отроци Свѣнелѣжи изодѣлися суть ору́жьемъ и порты, а мы нази. Да поиди, княже, съ нами въ дань, да и ты добудеши и мы!» И послуша ихъ Игорь».

И приспѣ осень, и нача мыслить на Деревляны, хотя примыслити болшую дань. [Тут повторення, наслідком переробок тексту].

Иде въ Деревы въ дань и примысляше къ пѣрвой дани, а насиляше имъ, и мужи его».

¹ Пор. реконструкційні уваги Шахматова.— Разыск., с. 102.

Шахматов виставив здогад, що в первіснім тексті тут було оповідання, як Свенельдів син Мстислав, прозваний Лютим, інакше Мстиша, інакше Лют, виступив проти Ігоря й його дружини в інтересах своєї дружини, котрій був віддав сю дань Ігор. Разом з деревлянами він погромив Ігоря й його дружину, і сам Ігор наложив головою. Се опирається, одначе, тільки на деякій подібності імен Свенельдового сина Мстиші (про котрого літопис нічого не говорить, крім голої згадки, що був такий) й імені деревського князя в Длугошевій «Хроніці». Він називається тут не Мал, як в літопису, а Nyszkina, або Myszkupa, і Шахматов пропонував се вважати варіантом літописного Мстиші. Се не так легко (див. деякі мої міркування в «Історії»); але що тут міг бути якийсь конфлікт з Свенельдовою дружиною і що він був темою епічного оброблення, се зовсім можливо. Він, одначе, пропав в літописнім тексті. Тільки углиблюється тема хапчивості Ігоря, котрого так розлакомила його дружина:

«И возмя дань, и поиде въ свой городъ. Идуцю же ему въспясть, размысли и рече дружинъ своей: «Идете вы съ данью домови, а язъ възвращюся и похожо еше». И пусти дружину свою домови, с маломъ же дружини въвзратися, желая болшая имъня: Слышавше же Древляне, яко опять идеть, съдумавше Древляне съ княземъ своимъ Маломъ, и ркоша: «Аще ся въвадитъ волкъ въ овцъ, то относятъ по единой все стадо, аще не убьютъ его. Тако и сей: аще не убьемъ его, то вси ны погубить». И послаша къ нему глаголюще: «Почто идеши опять? Поималъ еси всю дань!» И не послуша ихъ Игорьъ. И шедше изъ города Искоростъня Древляне убиша Игоря и дружину его».

Се доволі рідка в нашій літописній традиції нота: оправдання повстання «примучених» проти київського князя-насилника і його дружини. Ми, правдоподібно, завдячуємо його якомусь творові про захланного київського князя, зложеному в інтересах Свенельжого роду, покривдженого династією і представленого в нім оборонцем покривдженої деревлянської людності від княжої захланності. Таким духом дружинного протесту проти нездар-князів, як ми побачимо, перейнята билинна традиція. В літописній він проривається особливо при конфліктах різних дружинних груп, як ми бачили вище при огляді літописного оповідання 1093 р.

В оповіданнях, переказаних літописом в зв'язку з смертю Ігоря, сі фрагменти протидинастичного твору переплітаються переказами вповні лояльного характеру, які цілком ігнорують вини Ігоря, а величають помсту його вдови Ольги і погром, заданий нею деревлянам. Деревляни, як іншіми разами печеніги, представляються дурнями, котрих вчать розуму «смысленні» київські князі і мужі. Деревляне триумфують:

«Се князя рускаго убихомъ, поимемъ княгиню его Олгу за князь свой Малъ, и Святослава, и створимъ ему якоже хоцемъ».

Ольга намовляє їх послів повеличатися перед киянами, жадати, аби їх несли перед княгинею в човнах. Кияне покірно виконують сі капризи:

Ркоша же кияне: «Намъ неволя! Князь нашъ убитъ, а княгиня наша хоцеть за вашъ князь!» И понесоша я въ лодыи. Они же сидяху въ перегбъхъ и въ великихъ сустугахъ гордящесея».

Ольга задоволяє амбіцію своїх київських підданців, немилосердно використовуючи глупоту і довірливість сих глухих поліщуків, справляючи їм криваві поминки по чоловіку. Літописне оповідання в різних редакціях збирає і накладає одне на одне кілька таких оповідань:

Ольга закопала живцем деревських послів, що приходили її сватати.

Вона спалила живцем найкращих старшин їх, пославши митися до лазні.

Перебила на поминальнім пиру силу деревлян, коли вони повпивались.

Спалила підступом місто Іскоростень, виманивши у нього голубів і горобців як дань і потім пустивши з запаленою сірою.

Сухомлинов вказав свого часу паралельні мотиви в скандинавських сагах: про Стіра ісландця, як він спалив в гарячій лазні небезпечних женихів його доньки, і про Ярославового зятя Гаральда, що спалив місто в Сицилії, наловивши птахів, що гніздилися в нім, і пустивши їх з огнем до міста. Він же завважив оповідання чеської хроніки Даліміля, що татари здобули Київ «голубами». Деякі балканські паралелі вказав Халанський. Коробка недавніми часами опублікував переказ з-під Іскоростеня про спалення сього міста Ольгою, але настільки близький до літописного оповідання, що се викликає підозріння щодо його народності (див. «Історія», I, с. 449). Загалом в нашій усній традиції досі не викрито мотивів, близьких до сих літописних оповідань, хоч трудно сумніватися в тім, що вони в ній були.

Під сими оповіданнями про Ольжину помсту і деревську недотепність загубилась тема про конфлікт Ігоря з Свенельдовою родиною, котрою була уведена ся деревська історія в літопис. З нею пропали, мабуть, і подробиці смерті Ігоря (я вище вказав, що тут могли загубитись і сліди закінчення першої редакції «Повісті»). Обезкровлений, обезбарвлений фінал сеї історії, мабуть, виступає потім в короткій звістці про смерть Свенельдича Люта, уведений до літопису одним

з пізніших редакторів (див. нижче), але кінець кінцем її розвій для нас затратився.

Старий мотив про те, як київські князі вміли натягати греків на багаті дарунки і дані прохоплюється в побожнім оповіданні про Ольжине охрещення. Візантійський цісар сватає Ольгу й дає їй багаті дарунки («дары многы: золото и сребро, паволокы, сосуды разноличныя»). Ольга дари бере, але сватання збуває різними хитрими викрутами (очевидно, се вже під руками книжників вони набирають тої канонічної казуїстики, з котрою виступають у літописі: в усній традиції сі викрути мусили мати інший характер). За дари обіцяє віддарувати його українськими «сирівцями» («челядь, и воскъ, и скору, и воя многы в помощь»). Але коли розлакомлений цісар присилає по те все своїх послів, Ольга відправляє їх з нічим: каже цісареві прийти за тим усім самому до Києва та постояти на Почайні стільки, скільки вона простояла в царгородському порті.

В літописнім оповіданні про Святослава ще ясно брентя ноти величавої дружинної епопеї, на жаль, сильно обезбарвленої книжним переповідженням. Місцями тільки виступають фрагменти неткнені чи менше рушені його рукою:

«Кънязю Святославу възрастьшю и възмужьшю, нача воя съвокупляти многы и храбры.

Въ бо и самъ хоробръ и легокъ, хотя аки пардусъ.

Войны многы творяще, а възъ по собъ не вожаше.

Ни котла [имяше] ни мясь варя,

Ни по тонку изръзавъ конину,

или звѣрину,

или говядину —

не углехъ испекъ ядыше.

Ни шатра имяше.

Но подъкладъ постлавъ, и сѣдло въ головахъ,

[Тако почиваше]

И посылаша къ странамъ глаголя: «Хочю на вы ити».

В ламаних скобках додаю, що приблизно могло бути з огляду на загальний характер ритму, а в круглих те, що додано, мабуть, літописцем для пояснення:

«Прииде Святославъ Переяславцю и затворишася Болгаре въ городъ.

И изльзоша Болгаре на съчю противу Святославу, и бысть съча велика, и одоляху Болгаре.

И рече Святославъ воємъ своимъ: «Уже намъ сѣдъ пастя! Потягнѣмъ мужскы, братие и дружино!»

И къ вечеру одолѣ Святославъ, и възя градъ копьемъ, и рече: «Се городъ мой!»

И посла къ Грекомъ, глаголя: «Хощю на вы ити, и възяти градъ вашъ, яко и сий».

И рѣша Греци: «Мы не дужи противу вамъ стата, но возми дань на насъ [на себе] — и на дружину свою.

Повѣжете ны, колько васъ, да вдамы по числу на главы». И рече имъ Святославъ: «Есть насъ 20 тысящъ». И пререче 10 тысящъ — бѣ бо Руси 10 тысящъ только. И пристройша Греци 100 тысящъ на Святослава, и не даша дани. И поиде Святославъ на Греки, и изидоша противу Руси. Видѣвше Русь, убояша ся зѣло множества вои. И рече Святославъ: «Уже намъ нѣкамо ся дѣти, волею и неволею стати противу!

Да не посрамимъ землѣ Русьскыѣ, но ляжемы костыми. Мъртвый бо срама не имамъ, Аще ли побѣгнемъ, срамъ имамъ! Не имамъ побѣжати, но станемъ крѣпко, [Станите крѣпко вси], азъ же предъ вами поиду, Аще моя глава ляжетъ, то промыслите собою!» И рѣша вои: «Идеже глава твоя, ту и своя главы сложимъ!» И исполчиша ся Русь и Греци противу, и бысть съча велика, И сразиста ся полка, и оступиша Греци Русь, И одолѣ Святославъ, и бѣжаша Греци. И поиде Святославъ къ граду, воюя и грады розбивая (иже стоятъ пусти и до днешняго дне) И посла царь, глаголя сице: «Не ходи къ граду, възьми дань на насъ, еже хощеша». (За маломъ бо бѣ не дошелъ Цареграда). И даша ему дань. Имашеть же и за убиенныя глаголя яко: «Родъ его возьметъ». Възя же и дары многы и возвратися въ Переяславецъ съ похва- лою великою».

Се один з варіантів уже звісної нам теми про багату дань, узяту з греків.

На тему Святославової мови до дружини маємо інтересний варіант в одній редакції т. зв. «Моленія Данила»: «Яко рече Святослав, син Ольжинь, идя на Царьградъ съ малою дружиною: «Не вѣдомо ны есть, братие, ити: граду ли отъ насъ плѣнену быти, или будетъ намъ отъ града погибнути. Аще Богъ по нас, то кто на ны?» (вар.: «Якоже Богъ повелитъ, тако и будетъ»). Остання фраза може і книжного походження, але цілий фрагмент може бути відгомонам якоїсь старої епічної традиції.

Щодо епізоду, який читається в теперішнім літописнім оповіданні, про те, як цар випробував вдячу Святослава, посилаючи йому різні дарунки, то ми знаємо його як самостійну епічну тему, котра приходить між іншими і в наших величальних піснях. Шахматов вважає се за «вставку» котрогось з пізніших редакторів; в дійсності се сполучення мотивів могло походити і від першого укладчика, але пробу вдачі Святослава, мабуть, треба вважати за самостійну тему, прилучену до основного епосу про Святославові походи. Паралелю маємо в оповіданні про Олега, котрого греки хочуть спокусити на їжу і вино, що виносять йому на знак покори з Царгороду, але мудрий Олег не приймає його, «бѣ

бо устроено съ отравою». Лицарський Святослав так само не спокушається на багаті дарунки і переконує греків в неминучості покори:

Съзва царь въ палату бояры своя и рече имъ: «Что створимъ, яко не можемъ стати противу ему?» И ркоша ему бояре: «Посли къ нему дары, искусимъ ѿ, любезнивъ ли есть злату или паволокамъ?» Послаша къ нему злато и паволокы, и мужа мудра,— рѣша ему: «Глядай взора его, и лица его, и смысла его». Онъ же вземъ дары и прииде къ Святославу. И повѣдаша Святославу, яко придоша Греци съ поклономъ, и рече: «Въведите я съмо». И придоша и поклонишася ему, и положиша предъ нимъ злато и паволокы. И рече Святославъ, прочъ зря, отрокомъ своимъ: «Схороните!» Они же придоша ко царю, и съзва царь бояре. Рѣша же посланни, яко «Придохомъ к нему и вдахомъ дары, и не возръ на ня, и повель схоронити». И рече единъ: «Искусн ѿ еще, пошли ему оружье». Они же послушаша его и послаша ему мечъ и ино оружье. И принесоша ему мечъ, онъ же примъ, нача хвалити и любити и цѣловати царя. Придоша опять ко царю и повѣдаша ему вся бывшая. И рѣша бояре: «Лють сей мужъ хоцеть быти, яко имѣнья не брежеть, а оружье емлетъ. Имися по дань!»

Інший епос про Святослава, навпаки, ставиться до його военных подвиговъ більш критично. Коли перший величає Святослава з становища мандрівного дружинного лицарства, сей другий осуджує його діло з становища інтересів землі. Святославова охота до авантур, до багатих чужих країв, і занедбування своєї батьківщини не подобається тим кругам, де складався сей другий. Сама собою приходить на думку аналогія з засудом хапчивості Ігоря в його відносинах до деревлян, зазначеним вище, і насувається питання: чи не з того ж джерела, зв'язаного з конкуренцією Свенельдового роду з Ігоревим, виходить і ся критика ¹.

Поки Святослав воює в Болгарії, прийшли на Русь печеніги і обступили Київ, так що з великою бідою вдалось устояти против них:

«И послаша Кияне къ Святославу глаголюше: «Ты, княже, чужей земли ищешь и блюдешь, а своєю ся лишивъ. Мало насъ не възяша Печенѣзи, и матеръ твою и дѣтй твоихъ. Аще не поидеши ни оборониши насъ, да пакы ны возьмутъ. Аще ти не жаль отчины своєю, ни матере стары сущи, и дѣтй своихъ?»

Святослав послухав сього докору, прибув до Києва і відігнав печенігів, але ся очевидна гроза, яка насувалась на Русь від степу, не зробила його більш дбалим про свою вітчину. «Жалував» біди, яка сталась від печенігів, але таки сам лишитися і стерегти Києва не хотів:

¹ Я вказав на різницю сих двох оцінок в Історії, I, с. 459. Шахматов здогадувався, що перша, більш панегірична, походить з болгарського джерела, друга — більш холодна і критична — з місцевого, руського. Я вказав там на повну неправдоподібність такого болгарського джерела.

«Рече Святославъ къ матери своей и къ боярамъ своимъ: «Не лю-бо мы естъ Киевѣ быти, хошю жити Переяслави на Дунаи, яко то естъ среда земли моеѣ, яко ту вся благая сходятся: отъ Грекъъ злато, паволокы, вина, оwoшеве разноличныя, ис Чехъ же изъ Угоръ сребро и ко-мони, изъ Руси же скоро и воскъ, медъ и челядь».

Ледве вдається його намовити, щоб зівастся поховати матір, що разболілась смертельно. Ледве поховавши, роздав волості синам і пішов назад до Болгарії. Розгромивши болгар і греків, рішається іти на Русь тільки на те, щоб звідти привести більше дружини для забезпечення своїх нових позицій:

«Видѣвъ же мало дружини своєю, рече въ собѣ: «Єда како прельстивше избиють дружину мою и мене». Бѣша бо мнози погibli на полку. И рече: «Понду въ Русь, приведу боле дружины». И поиде въ лодняхъ».

Пізніший редактор літопису, котрому впали до рук умови київських князів з Візантією і треба було вставити і умотивувати умову Святослава з Цімісхієм, вкладає йому в уста розважніші міркування: Святослав уважає, що по тім як греки згодились йому давати дань, сим можна й задовольнитись і зістатись на Русі, «коли ж [цар] не буде давати дані правильно, то, зібравши більше війська, знову підемо з Русі на Царгород». Але се розминається з характеристикою епічної традиції, в котрій Святослав, як і Ігор, гине жертвою захланності:

«Послаша Переяславѣци къ Печенѣгомъ глаголюще: «Се идеть въ Святославъ въ Русь, вземъ имѣние много у Грекъ и полонѣи бещисленѣ, съ маломъ дружины». Слышавше же Печенѣзи заступиша пороги. И рече ему воевода отень Свѣнгельдъ: «Поиди, княже, на конихъ около, стоять бо Печенѣзи в порозѣхъ». И не послуша его и поиде въ лодьяхъ. И приде Святославъ къ порогамъ, и не бѣ лѣзѣ проити порогъ. И ста зимовати в Бѣлобережьи. И не бѣ у нихъ брашна уже, и бѣ гладъ великъ, яко по полугривнѣ голова коняча. И зимова Святославъ ту. Веснѣ уже приснѣвъши, поиде Святославъ въ пороги. И нападе на нь Куря, князь печенѣжский. И убиша Святослава, възьяша главу его, и въ лѣбѣ его съдѣлаша чашю, оковавъше лобъ его, и пияху в немъ».

Пізніші історичні збірники розвивають сю тему — чи на підставі якоїсь писаної традиції, нам досі не звісної, чи влучно потрапляють в тон старого епосу. На чаші, зробленій з черепа Святославого, зроблено напис: «чюжихъ ища, своя погуби». Чашу переходять донині в скарбі князів печенізьких, і молоді п'ють з неї на весіллях, в коморі, примовляючи: «Який сей чоловік був, котрого се череп, такий нехай буде і той, що родиться від нас».

І так знов тут виступає антитеза мудрого Свенельда, який таки урятував свою дружину, промкнувши на конях

до Києва, і нерозважного, захланного Святослава, який пожалував кинути свої багажі, забрані від греків і болгар багатства, і марно згинув з своєю дружиною, зоставивши тільки славу сліпої хоробрості і авантюричності. Вона дає нам ключ, відки йде ся критика Святославової діяльності і взагалі критичне освітлення політики київської династії.

В сю історію входить епізод з іншого епічного циклу — русько-печенізьких відносин, хронологічно перший в тім роді. Мотив — малолітній богатир. Як ми знаємо, він незвичайно популярний в усній поезії і в літописній традиції представлений цілим рядом фрагментів. Сей перший епізод в літописі приложений до часів Святославової війни в Болгарії, але се зв'язок доволі механічний, правдоподібно, зроблений самим літописцем. Справедливо завважено, що печеніги в сім епізоді сподіваються приходу князя з-за Дніпра, зі сходу, а не від полудня, з Болгарії: коли за Дніпром дружина почала трубіти, печеніги думають, що се йде князь. Чи в епосі розумівся Святослав, чи взагалі князь, се теж може бути всяко.

Тема оповідання — перехитрення дурних печенігів, які застудили Київ в дуже трудній хвилі, зовсім безборонним, але випустили з рук. В оповіданні сполучаються два мотиви, окремі і самостійні — хитрощі хлопця, який пробився через печенізьке військо, і хитрощі воеводи, який умів удати наближення княжого війська і змусити сим страхом орду до відступу. Наслідком сполучення різних мотивів вишли деякі непослідовності в фразеології, які стараюся усунути:

«Оступиша Печенъзи градъ вѣ силѣ велицѣ, бещисльно множество около града. И не быше лъзѣ из града вылѣзти, ни вѣсти послати. Изнемогаху людѣе глады и водою — не быше лъзѣ коня напоити на Лыбеди Печенъгы [через печенігів]. Собравшеса людѣе оная страны Днѣпра в лодьяхъ, об ону страну стояху, и не бѣ лъзѣ внити вѣ Киевъ ни единому ихъ, ни из града к онѣм. И вѣстужиша людѣе вѣ градъ и рѣша: «Нѣсть ли кого, иже бы могъ на одну страну донти и рещи имъ: «Аще не подступите заутра, предати ся имама Печенъгомъ». И рече единъ отрокъ: «Азъ преиду». И рѣша: «Иди». Онъ же изиде изъ града с уздою и ристаше сквозѣ Печенъгы и глаголя: «Не видѣли коня никтоже?» Бѣ во умѣя печенъжскы и мняхуть ѣ своего. И яко приближися к рѣцѣ, свергъ порты сунуся вѣ Днѣпрѣ, и побреде. Видѣвши же Печенъзи устремшася на нь стрѣляюще его и не могоша ему ничтоже створити. Они же видѣвше с оная страны и приѣхаша в лодыи противу ему и взяша ѣ в лодью ѣ привезоша ѣ къ дружинѣ. И рече имъ: «Аще не подступите заутра къ городу, предати ся хотять людѣе Печенъгомъ».

Наступає друге оповідання, логічно досить слабо зв'язане з попереднім. Героєм виступає воевода задніпрянського війська Претич, який думає не про те, як би визволити від

голоду і згаги обложеною людністю, а тільки — вирятувати княжу родину:

«Рече же воевода их Претичь: "Подступимъ завтра в лодяхъ и попадше княгиню и княжичъ, умчимъ на сю страну. Аще ли сего не створимъ, погубити ны иматъ Святославъ". Яко бысть завтра, всѣдше въ лодыи противу свѣту и вѣструбиша вельми. И людье въ градъ кликнуша. Печенѣзи же мнѣша князя пришедша, побѣгоша разно отъ града. И изиде Ольга со унуки и с людми к лодьямъ.

Видѣвъ же се князь печенѣжский, вѣвратися единъ къ воеводѣ Претичю и рече: "Кто се приде?" И рече ему: "Людье оная страны". И рече князь печенѣжский: "А ты князь ли еси?" Онъ же рече: "Азъ есмь мужъ его, и пришель есмь въ сторожѣхъ, и по мнѣ идетъ полкъ со княземъ, бес числа множество". Се же рече грозя имъ. Рече же князь печенѣжский ко Претичю: "Буди ми другъ". Онъ же рече: "Тако створю". И подаста руку межю собою. И вѣдасть печенѣжский князь Претичю конь, саблю, стрѣлы. Онъ же дасть ему бронѣ, шить, мечъ. И отступиша Печенѣзи отъ града".

Далі останки Свенельдової епопеї переплітаються з епічною традицією про усобицю Святославичів. Кілька окремих тем виступають зовсім виразно, але розмежувати їх нелегко; під руками книжників-редакторів вони стратили занадто багато і звелись не раз до голих схем.

Свенельдова епопея відчувається в сих епізодах:

Свенельдич Лют на ловах стрівся з Святославичом Олегом, князем деревським, і довідавшись, що се Свенельдич, Олег убив його. Свенельд, що став першим воеводою Ярополка по смерті його батька, бажаючи відомститися за смерть сина, намовляв Ярополка на Олега: йти на нього походом і забрати його волость. Ярополк справді пішов походом на Деревську землю. В битві під Вручим Олега погромлено, і сам він згинув, упавши з мосту в рів, серед стиску, який стався на мості¹. Коли Ярополк довідався про се, він велів розшукати бодай трупа його. Зрана і до полудня

¹ Ся катастрофа на мості дала привід зв'язати з сим епізодом билнну історію про Вольгу, котрого дружина, «силушка великая», погинула на «поддѣльныхъ мосточкахъ», пороблених мужиками гуршівськими, як він пішов добувати від них «получку»: «мосточки всѣ надломилися», і «сила вся въ рѣченькѣ подвалялася» (Пѣсни, собр. Рыбниковымъ, I, ч. 4). Безсонов, видаючи сю билнну, висловив здогад, що тут мова про Олега Святославича, і город Гуршівець (вар. Гурчевець, Куржевецъ і т. д.) — се літописний Вручий (Овруч). Далше пішли, розвиваючи сю гіпотезу, Квашнін-Самарін і Шахматов: городи, отримані Вольгою від Володимира: Гурчевець, Оріховець і Крестьяновець — вони толкували як Вручий, Корчеськ і Коростень і підтримували гадку про зв'язок билнного оповідання з історією Олега Святославича. Я, можливо, ще повернуся до сього здогаду, тут тільки зазначу ідейний зв'язок сього епізоду з епосом про деревлян і Свенельда в мотиві про відпор, який ставиться людністю княжій дружині при зборі дані,—я вказував на се в своїх раніших працях.

витягали трупи з рову, і нарешті, на самім споді, знайшли тіло Олега, винесли й положили на коврі. І прийшов Ярополк, плакавсь над ним, і сказав Свенельдові: «Бачиш, сього хотів ти?»

В старшій версії літопису історії про смерть Люта нема, ініціатором походу на Олега, нічим не мотивованого, являється злий геній Ярополка, воевода Блуд, він підбиває його на Олега, а потім зраджує для Володимира. Очевидно, пізніший редактор, щоб умотивувати війну з Олегом, використав Свенельдову епопею, яка продовжувала сим епізодом історію старої ворожнечі двох династій. Але кінець її для нас пропав. Дослідники, старші і новіші, досить дотепно пробували її зв'язати з історією Володимира і його перемоги над Ярополком: Малуша, мати Володимира, і Добриня, її брат і опікун, за поміччю різних кон'юктур і поправок літописного тексту робилися дітьми Мала, князя деревського, або Мстиші Свенельдовича, і Володимир, Свенельдів внук по матері, в останнім рахунку, убиваючи Ярополка, убійника Олегового, ставав ніби месником покривдженої Деревської землі і Свенельдової династії. Але все се занадто гіпотетичне¹.

Поетичні твори Володимирового циклу. Війна Ярополка з Олегом в кожному разі служить прелюдією першого Володимирового виступу. Вона накликає на Ярополка похід Володимира: він злякавсь, що за Олегом прийде черга і на нього, тому задалегідь вибрався за море: шукати варязької помочі на Ярополка. Як в дійсності, з історичного становища, треба розуміти сей конфлікт, про се я говорив на іншій місці і тут не вважаю потрібним повторяти. Зовсім справедливо помічено було, що на представлення сеї уособиці Святославичів вплинула пізніша і свіжіша в пам'яті літописців уособиця Володимировичів: побивання братів Святополком, роля Ярослава новгородського як конкурента київського «збирача земель» і т. д. Се відчувається в характеристиках і стилізації. Чорною фігурою того епосу, про котрий хочу говорити, виступає фігура Блуда, як в пізнішій уособиці вся чорнота зібрана на Святополку. Епос, очевидно, мав завданням змалювати постать такого злого дорадника-погубителя, одного з таких, «котрі, прийнявши від князя або господина честь або дари, мислять на голову і пагубу свого князя», як се пояснює літописець в своїм коментарі до своїх витягів з сього епосу (коментар сей, розуміється, упускаю):

¹ З старшої літератури статті Прозоровського і Срезневського в «Заянских Петерб. акад.», т. V, з новішої — згадані праці Шахматова (с. 135). Про сі згоди в Історії, I, с. 469—470.

„Приде Володимерь Къеву съ вои многы, и не може Ярополкъ стати противу. И затворися в Къевъ с людьми своими и съ Блудомъ. Володимерь же посла къ Блуду съ лъстью глаголя: „Поприй ми! аще убию брата своего, имѣти ты хощу в отца мѣсто, и многу честь возмеши отъ мене. Не азъ бо почаяхъ братию бити, но онъ, азъ же того убоявся придохъ на нь». И рече Блудъ къ посломъ Володимеремъ: „Азъ буду тобѣ в сердце и в приязньство». Сълаше къ Володимерю часто, веля пристряпати къ граду бранию, а самъ мысля убити Ярополка. Гражаны же не бѣ лъзѣ убити его. Блудъ же не възмогъ, како бы убити ѿ, замысли лестню, веля ему не излазити на брань изъ града. Лъстяче же рече Блудъ Ярополку: «Кыяне слютъся къ Володимеру глаголюще: „Приступай къ граду, яко предамы ти Ярополка!“ Побѣгни за грады!“ И послуша его Ярополкъ, избѣгъ предъ нимъ затворися въ градъ Родъни на устьи Ръси. А Володимерь вниде въ Къевъ и осѣде Ярополка въ Родъни. И бѣ гладъ великъ въ немъ, и есть притча до сего дня: „Бѣда акы в Родъни“.

И рече Блудъ Ярополку: «Видиши ли, колько вой у брата твоего? Нама ихъ не пребороти! Твори миръ съ братомъ твоимъ». Лъстя подъ нимъ се рече. И рече Ярополкъ: «Такъ буди! И посла Блудъ къ Володимеру сице глаголя, яко «Сбытѣся мысль твоя, яко приведу къ тобѣ Ярополка и пристрой убити ѿ». Володимерь же то слышавъ въшедъ въ дворъ теремный отень, сѣде тутъ съ дружиною своею. И рече Блудъ Ярополку: «Понди къ брату твоему и рци ему: „Что ти ни вдаси, то азъ приму!“ И поиде Ярополкъ. Рече же ему Варяжко: «Не ходи, княже! убиють тя! побѣгни въ Печенѣги и приведеши вои». И не послуша его. И прииде Ярополкъ къ Володимеру. Яко полѣзе въ двери, подѣяста ѿ два Варяга мечема подъ пазусъ, Блудъ же затвори дверь и не да по немъ ити. И тако убиень бысть Ярополкъ.

Варяжко же видѣвъ, яко убиень Ярополкъ, бѣжа съ двора въ Печенѣги и много воева на Володимера съ Печенѣгы. И едва приводи ѿ заходивъ къ нему ротъ».

Літописне переповідження сього епосу «про лъстивого Блуда і вірного Варяжька», в багатьом аналогічного до пізнішої історії убивства Бориса і його вірного отрока Георгія, в теперішнім викладі перебите іншою епічною історією чи, властиво, фрагментом з великого і цікавого циклу «Володимирових сватань», а саме історією його війни за полоцьку княжну Рогнідъ. Се пізніша вставка, яка зовсім механічно перериває розвій оповідання. В цілості повість читається в суздальськiм збiрнику під р. 1128, з нагоди конфлікту Мстислава Вел. (Мономаховича) з полоцькими князями:

«О сихъ же Всеславичехъ сице есть, яко сказаша вѣдушии: Яко Рогволоду держашю и владѣшю и княжашю Полотъскую землю, и Володимеру сущю Новѣгородъ, дѣтську сущю еще и погану, и бѣ у него уй его Добрыня воевода, хороборъ и наряденъ муж. И съ посла к Роговолоду и проси у него дщере за Володимера. Онъ же рече дѣщери своей: «Хоцеши ли за Володимера?» Она же рече: «Не хочу розути робичича, но Ярополка хощу». Слышавъ же Володимерь разгнѣвася о той рѣчи, оже рече: «Не хощу я за робичича». Пожалися Добрыня и исполнися ярости. И поемъше вои идоста на Полтескъ и побѣдиста Роговолда. Рогъволодъ же вбѣже в городъ. И приступивъше к городу и взяша городъ, и самого [князя Роговолода] яша и жену его и дщерь его. И Добрыня поноси ему и дщери его — на-

рекъ ей робичича. И повелъ Володимеру быти с нею предъ отцемъ ея и матерью. Потомъ отца ея уби, а саму поя женъ и нарекоша ей имя Горислава. И роди Изяслава [батька полоцької династії].

Поя же лаки [Володимир] ины жены многа и нача ей негодовати. Нѣколи же ему пришедшо к ней и усунувшо, хотъ [Рогнідь Володимира] зарѣзати ножемъ. И ключися ему убудитися, и я ю за руку. Она же рече: «Сжалилася бяхъ, зане отца моего уби, и землю его полони, мене дѣля, и се нынѣ не любиши мене и съ младенцемъ симъ». И повелъ ей устроитися во всю тварь цѣсарьскую, якоже в день посяга [подружа] ея, и сѣсти на постели свѣтль в храминѣ, да пришедъ потнеть ю. Она же тако створи и давши мечъ сынови своему Изяславу в руку нагъ и рече: «Яко видеть ти отецъ, рци выступи: "Отче! еда един мнишися ходя?" Володимеръ же рече: «А хто тя мнѣль сдѣ?» И повергъ мечъ свой и созва боляры и повѣда имъ. Они же рекоша: «Уже не убий ея, дѣтяти, дѣля сего, не въздвигни отчину ея и дай ей с сыномъ своимъ». Володимеръ же устрои городъ и да има, и нарече имя городу тому Изяславль.

И оттоль мечъ взимають Роговоложи внуци противу Ярославлимъ внукомъ».

Як бачимо, се одна з найкращих, найбільш повних і суцільних епічних парафраз. Розуміється, форма страчена і колористика також, але тема віддана досить повно, включно до сього закінчення, яке пояснює завдання сього епосу — об'яснити традиційну ворожнечу династії Ярослава Київського й Изяслава Полоцького (до речі, пояснення, яке не дуже рахується з княжою генеалогією, бо Ярослав був таким же сином Рогніди і внуком Роговолода, як і Изяслав полоцький). Сей мотив зв'язувано з завзятою боротьбою з полоцькими князями, поведеною Мстиславом Великим в 1120-х рр., оповідання вписано до літопису під 1128 р., очевидно, в зв'язку з сею боротьбою, але воно, розуміється, старше, про се свідчить уже те, що початок його, в коротшім викладі, але з буквральними подібностями, ввійшов уже до оповідання про усобицю Святославичів, в одній з останніх редакцій «Повісті временних літ», себто не пізніше другого десятиліття XII в. Вступ оповідання інтерпретовано як поклик на поетів-співців (відушії — грецькі «аойди»: співці-поети, буквально те саме, що «відуші»), хоча більше в такім розумінні се слово не приходить. З-поміж билинних варіантів найбільше подібності вказувано в билині про добування Володимирові жінки Добринею і Дунаєм: в деяких варіантах її Добриня ще грає головну ролю, в інших його відсунув на другий план Дунай, ставши взагалі центральною фігурою билини, так що сама Володимирова женьця відійшла назад перед трагічною долею Дуная. Через се взагалі сей билинний варіант має тільки дуже загальні подібності з епопеею Горислави. З німецького епосу вказувано на подібності сватання різних варварських королів в Кудруні, в Тідрек-сазі, в Нібелунгах і т. зв. поемах лом-

бардського циклу, однак ці подібності більше належать до ролі свата, ніж самого жениха, що являється центральною фігурою в історії Горислави¹. В варіантах, переказаних літописом, постать Володимира в усіх циклі легенд, з ним зв'язаних, все-таки домінує доволі виразно; поруч нього впливова і активна фігура Добрини, його пістунга і дорадника, грає другорядну ролю. Пізніше ця постать, очевидно, розщеплюється, роля Добрини ділиться між різними «хоробрими», а Володимир стає все більш пасивною і декоративною фігурою. Про це будемо говорити далі, в огляді билинної традиції.

Інші історії з циклу Володимирових сватань в літописі не заховали такої свіжості. В тій формі, як ми тепер читаємо їх в «Повісті врем. літ», перед нами дуже збитий і стертий, а при тім дуже складний комплекс різних епічних мотивів, фрагментів і простих ремінісценцій. Очевидно, книжники і редактори літопису кілька разів переробили його, і тепер тяжко визнатися в тім, як виглядав сей матеріал сам по собі.

Новіші дослідники багато працювали над ним, почавши особливо від тисячоліття охрещення 988 р., щоб витиснути звідси найбільше фактичних подробиць. Новішими часами дав нову притоку сим студіям ак. Шахматов своєю пробою реставрації в первіснім виді того, що він назвав «Корсунською легендою»². Він приймав при тім, що редактори літопису компіювали і комбіювали, маючи вже книжне оброблення традиційного епічного і легендарного матеріалу, так що сей матеріал пройшов принаймні двічі через книжну реторту, дуже багато при тім стративши і в змісті і в характері. Над сим ще, дійсно, буде багато праці. Не входячи в подробиці, я зазначу тільки головніші теми сього к н и ж н о г о циклу легенд про Володимира:

Незвичайне заласса Володимира до жінок. В літописі заховались тільки деякі сухі тези, препаровані книжником. Вчисляючи кілька жінок і синів Володимира, він завважає:

«Бъ Володимеръ побъженъ похотью женьскою, и быша ему водимья [жінки] — наложницьъ бѣ у него 300 Вышегородѣ, а 300 Бѣльгородѣ, а 200 на Берестовѣ в селци еже зовуть Берестовое: и бѣ несуть блуда, приводя к собѣ мужьскыя жены и дѣвиць растляя».

Може бути, що сюди ж належить і історія про те, як він забрав Ярополкову жінку, хоч, вважаючи на різні подро-

¹ Кирпичниковъ. Поэмы ломбардскаго цикла, 1874; Халанскій, Велікорусскія былины кievскаго цикла, 1885; Лобода, Русскія былины о сватовствѣ, 1904.

² Корсунская легенда, в II т. «Сборника на честь Ламанскаго», 1904; інша література і критичні замітки до неї в Іст. Укр., I, 3 вид.

биці, її скорше можна зв'язати з історією Святополкових злодійств, як дідично обтяженого злочинця.

Похід Володимира по грецьку царівну. Його вступною прелюдією стає облога Корсуня. Але згодом ся облога сама стає центром епосу, до певної міри чимсь паралельним до облоги Пересічна. Володимир обступає місто й заповідає грекам, що буде стояти хоч би й три роки, греки не слухають і борються, хоча й знемагають. Володимир велить сипати великий вал під містом, щоб перейти мури,— греки ночами крадуть насипану землю й виносять до міста. В поміч приходить корсунський піп Анастас, який поучує Володимира перейняти воду, що йде до міста рурою. Володимир велить перекопати руру, і тоді «людье изнемогаша водною жажею и предашася».

Київські книжники розробили сей варіант в зв'язку з історією охрещення Володимира, і в такій формі ми маємо його в літописі. Володимир обіцяє охреститись, коли йому вдасться здобути місто за поміччю Анастаса; ставить церкву на тій землі, яку сипали корсуняне, крадучи з його валу; Анастас потім стає на чолі київської церкви, заснованої Володимиром.

Інший варіант, більш свобідний від сих побожних рук, захований в різних пізніших збірниках, оповідає сю корсунську історію як епізод Володимирових сватань, зв'язуючи її з «блудною ненаситністю» Володимира (котра кінець кінцем, божим судом, під рукою книжника, приводить Володимира до правдивої віри). «Володимир був блудник», мав стільки і стільки жінок, стільки і стільки сот підложниць — те, що бачили ми вище. «І послав воеводу свого Олега («князя Олега» — очевидно, пізніший додаток) до корсунського князя просити за себе доньку його. Князь же корсунський дуже з того посміявся, «що сей поганий робить». Володимир збирає військо, бере Корсунь в облогу і стоїть під ним шість місяців. Варяженин іменем Жберн пускає з міста стрілу до варязького полку Володимира, щоб сю стрілу донесено до Володимира, а на ній написано: «Княже Володимире! Приятель твій Жберн пише тобі: Хоч будеш стояти з усім військом під городом рік і два і три, не візьмеш Корсуня, бо корабельники приходять земляною дорогою з питтям і стравою до городу». Володимир закопав сю дорогу і по трьох місяцях город мусив піддатись. «Князя Корсунського з княгинєю взяв, а дочку їх узяв до себе до шатра, а князя з княгинєю прив'язав до шатериної сохи і з їх донькою перед ними беззаконство сотворив». (Паралель до історії Рогніди). «І по трьох днях велів князя і княгиню вбити, а доньку їх

дав за боярина Жберна, з великим маетком, і в Корсуні його ж поставив намісником».

По сім наступає нова історія: «І не розпустив від себе полків, а послав воевод своїх Ольга та Жберна до Царгороду, до царя Константина і Василя просити за себе їх сестру Анну». «Коли,— рече,— не дасте її за мене, вчиню вашому городові те, що й Корсуневі». (Пор. оповідання про Святослава). Царі збирають «вселенський собор» і ставлять Володимирові, як в літописі, умовою охрещення. Володимир годиться і посилає «скорі послы». Царівна Анна приїздить до Корсуня, але Володимир зостається у власті своєї пристрасті. Перед самим охрещенням він хоче «вмалъ нѣчто беззаконіе сотворити» (вар.: «хотя безвѣріе сотворити»), очевидно, щось в стилі історій про Рогнідь і доньку «корсунського князя». Але тут мішається божа сила — «нападе на него струпие». Володимир настрашивсь, охрестивсь сам, охрестив військо, струпи з нього спали «аки рыбія чешуя», і він стає новим чоловіком ¹.

Як бачимо, під впливом спеціально корсунської легенди, культивованої в київських кругах (мабуть, передусім духовними, виведеними з Корсуня, і їх потомством, що дідично займали різні місця при церкві Богородиці, де були зложені корсунські святощі) ², корсунський епізод розростається. В різних варіантах він стає самоціллю, самостійною цілістю в ланцюгу Володимирових сватань. Поруч нього сходить на другий план, блідне і забувається інший, без сумніву, колись центральний і кульмінаційний епізод походу за царівною на сам Царгород. З одного боку, коштом його розрісся корсунський епізод, з другого боку, заслонила його пізніша легенда Мономахова.

Літописці відкинули сей похід на Царгород як вигадку нереальну. Поза літописом теж досі не стрілось скільки-небудь суцільного тексту, тільки різні натяки, які виступають з-поза Мономахової легенди. В Історії України я вказав на них, ширше не буду спинятись тут. Завважу, що ті спільні,

¹ Найновіші тексти з збірника XVII в. (купця Плігіна, тепер Академії Наук) видав Шахматов в праці «Корсунская легенда о крещении Владимира» (Сборникъ, посв. Ламанскому, II, 1908), з ним ще один короткий варіант. Перед тим Жданов і Халанський звернули увагу на коротку парафразу його в Володимировім житті, виданім Соболевським з одного збірника XV в.— Ждановъ, Рус. былевой эпостъ, с. 192; Халанский, Экскурсы въ область древ. рукописей.— Записки харків. університету, 1902.

² Шахматов справедливо вказав на рязанську традицію про десять поколінь Евстафія Корсунського, що були священиками при церкві Миколи Зарайського, де був поставлений образ Богородиці, привезений сим Евстафієм. Так могло бути і в київській церкві Богородиці.

загальні мотиви походу на Царгород за добичею і дівчиною, котрі в літописній традиції в їх добичній часті зв'язано з старим Олегом, але в усних варіантах (в колядках) вказують на Царгород як на таке місце, звідки особливо почесно дістати дань і д і в ч и н у,— вони по всякій імовірності зв'язувались в старій традиції також і з Володимиром. Це був, очевидно, найвищий, кульмінаційний епізод його сватань. Відти він діставав, чи, скорше, йому діставали, і царівну, і цісарські регалії, мабуть, і всякі християнські дорогоцінності.

Старий Олег, перше ніж дістав в літописі свій княжий ранг і місце в хронології, довго плавав в ролі виконавця цього походу без конкретніших означень: то як самостійний ініціатор цього походу, на свою славу і честь, то як воевода якогось князя. В старшій редакції «Повісті временних літ» він воеводою Ігоря, в згаданій редакції «Корсунської легенди» воеводою Володимира.

Халанський висловив здогад, що дещо з Олегової діяльності в ролі Володимирового воеводи перейшло потім на Eligias-a (вар.: Elegast, Elygas, Ylias, Yljas й ін.), руського князя з «Гартена» (Ногартена — Новгород), героя німецької поеми про Ортніта (першої пол. XII в.). Він виступає тут в ролі, аналогічній з роллю Добрині при Володимирі, з одної сторони, з Олеговою роллю — з другої. Eligas, вуй, найближчий міністр і помічник ломбардського короля Ортніта, разом з волхвом Альберіхом (котрого Халанський зв'язував з Вольгою-Волхвом) він помагає Ортнітові дістати доньку ерусалимського короля з кріпкого міста Судерса, котрий вони здобувають різними хитрощами і відвагою. Тідрек-сага, розроблюючи тему про короля «Гертніда» новгородського (Holmgard — Новгород), називає Ylias-a, на впаки, його сином, братом Володимира, «короля грецького», тільки не від жінки, а від підложниці. Він виступає тут як намісник Володимира в Греції, «ярл грецький»¹. Ся інтересна тема, безсумнівно, зв'язана з нашим старим епосом і висунена старим дослідником германського епосу К. Міленгофом, що ще в 1860-х рр. накликав слов'янських спеціалістів до розслідування зв'язків німецької героїчної саги з нашою традицією,— чекає ближчого розслідування ще й досі.

З другого боку, новішими дослідниками, А. М. Лободою між ін., як я вже згадав, вказаний був очевидний зв'язок

¹ Халанський, Къ исторіи поэтичскихъ сказаній объ Олеть Вѣщемъ.— Ж. Мин. Н. П., 1902, VIII, і в Archiv für slav. Philologie, т. XXV, його стаття Hias von Reußen und Hja Mуготес, з критичними замітками Ягича.

наших літописно-житійних записок про Володимирові сватання з билиною, особливо про Володимирового свата Дуная. Коли додати до сього зв'язки сеї теми з величально-коляндними темами про похід і здобування дівчини з чужої землі-міста (Царгороду й ін.),— підчеркувані Костомаровим, Потебнею, Антоновичем, Драгомановим й іншими дослідниками нашої старої поезії, се дасть нам поняття про незвичайний, різносторонній інтерес сеї теми, що одними своїми варіантами входить до історії нашої книжної традиції, другими — до традиції усної та зв'язує наш епос з західноєвропейським, з одної сторони, з північнослов'янським — з другої.

Поza циклом Володимирових сватань маємо в літописній історії його походів ще кілька поетичних відгомонів:

«Иде Володимер на Радимичи. Бъ у него воевода Волчий Хвостъ, и посла Володимеръ предъ собою Волчия Хвоста. И срѣте я на рѣцѣ Пишанѣ и побѣди Радимичи Волчий Хвостъ. Тѣмъ и Русь корятся Радимичамъ глаголюще: "Пишанѣци вольчья хвоста бѣгають"».

«Воевода Волчий Хвостъ» виступає також в старім варіанті Любецької битви 1016 р. як воевода Святополків.

Костомаров в цитованій праці цитує веснянку з Старобільського повіту:

Пишано, Пишанино
По березі ходило.
Ішов вовк мимо дівок,
Усім дівкам шапку зняв,
А парубкам хвіст підняв.

Але з іменем пишан ся веснянка, здається, більше нікому не траплялась.

Далі, в оповіданні про війну Володимира з болгарами:

«Иде Володимеръ на Болгары съ Добрынею, съ уемъ своимъ, въ лодьяхъ, а Торькы берегомъ приведе на конихъ. И побѣди Болгары. И рече Добрыня Володимеру: "Съглядахъ колодникъ, у суть вси въ сапозѣхъ, симъ дани намъ не даяти, поидемъ искать лапотники!" И створи миръ Володимеръ съ Болгары, и ротъ заходиша межю собѣ, и рѣша Болгаре: "Толи не будетъ межю нами мира, оли камень почнетъ плавати, а хмель грязнути"».

Елементи історичного епосу очевидні. Шахматов був висловив гадку, що як Добрыня взагалі був героєм спеціально північним, новгородським, то й се пісня новгородська, взята до «Повісті» з новгородського літопису. До сього питання про Добрыню ми ще повернемось.

Славні Володимирові пири, що стали потім центральним моментом билинного епосу, в літописі лишили деякі сліди, але сильно закрашені вже церковним елементом:

«Придоша Печенъзи к Василеву и Володимеръ с маломъ дружины изыде противу. И съступившимся и не могъ стерпѣти противу, подѣбъгъ ста подъ мостомъ, одва укрься противныхъ. И тогда обѣщася поставити церковь Василевъ святаго Преображенья, бѣ бо въ тѣ день Преображенье господне, егда си бысть съча. Избывъ же Володимеръ сего, постави церковь и створи праздникъ великъ, варя 300 варъ меду и съзываете боляры своя и посадники и старѣйшины по всѣмъ градомъ и люди многы, и роздая убогымъ 300 гривень. Праздновавъ князь дний 8 и възвращаеться Къеву на Успенье святыя Богородица и ту пакы сотворяше праздникъ великъ, съзвая бещисленное множество народа.

Слыша бо единою евангелие чтемо... повелѣ всякому потребу, питье и яденье и отъ скотницъ кунами. Устрои же и се: рекъ, яко "немощнии и болнии не могут долѣзти двора моего", повелѣ пристроити кола [вози] и въскладше хлѣбы, мяса, рыбы, овощъ розноличный, медъ в бочелкахъ, а въ другихъ квась, возити по городу въпрашающимъ имъ: "Кде болний или нищъ, не могы ходити?" — тѣмъ роздаваху на потребу.

Се же пакы творяше людемъ своимъ: по вся недѣля устави на дворѣ въ гридницѣ пирь творити, и приходити боляромъ, и гридемъ, и соцьскимъ, и десяцьскимъ, и нарочитымъ мужемъ, при князи и безъ князя. Бываше множество отъ мяса, отъ скота и отъ звѣрины, быше по изобилью отъ всего. Егда же подпѣхуться, начинахуть роптати на князь глаголюще: "Зло есть нашимъ головамъ, — да намъ ясти деревяными лжицами, а не серебряными". Се слышавъ Владимиръ повелѣ исковати лжицъ серебряны ясти дружинѣ, рекъ сице, яко: "Сребромъ и златомъ не имамъ налѣзти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мой у отецъ мой донскася дружиною злата и сребра"».

В сій останній частині дружинно-епічний стиль виступає досить яскраво, тим часом як в першій традиції про Володимирову милостиню і його гомеричні пири (сі 300 вар меду, очевидно, належать епічній традиції) вже явно спрепаровані в релігійно-дидактичній дусі.

Краще заховались дві інші епічні теми — про переяславського кожем'яку і про білгородський кисіль:

«Печенъзи придоша по оной странѣ отъ Сулы, Володимеръ же поиде противу нихъ, и срѣте я на Трубежи на сей сторонѣ, кде нынѣ Переяславль. И ста Володимеръ на сей сторонѣ, а Печенъзи на оной, и не смяху си на одну сторону, ни они на сю.

И приѣха князь печенъжскый к рѣцѣ, возва Володимера и рече ему: «Выпусти ты свой мужъ, а я свой, да ся борета,— да аще твой ударить моимъ, да не воюемъ за три лѣта, аще ли нашъ мужъ ударить, да воюемъ три лѣта». И разидостася разню.

Володимеръ же приде въ товары и посла бирчи по товаромъ глаголя: «Нѣту ли такого мужа, иже бы си ялъ з Печенъжиномъ?» И не обрѣтесе никдѣ же. Заутра приѣхаша Печенъзи и свой мужъ приведоша, а у нашихъ не бысть. И поча тужити Володимеръ, сля по всѣмъ воемъ.

И приде единъ старъ мужъ ко князю и рече ему: «Княже, есть у мене одинъ сынъ дома, менший: я с четверми есмь вышелъ, а онъ дома. Отъ дѣтства его нѣсть кто имъ ударилъ. Единою бо ми сварящу, оному же мьнущу усние [кожу], разгнѣвався на мя, преторже чере-

вни руками». Князь же се слышавъ радъ бысть и посла по нь борзо, и приведоша ѥ ко князю. И князь повѣда ему вся. Сей же рече: «Княже, не вѣдѣ, могу ли со нь. Да искусятъ мя! Нѣту ли быка велика и сильна?» И налѣзоша великъ и силенъ. И повелѣ роздражнити быка. Возложиша на нь желѣза горяча и быка пустиша. И побѣже быкъ мимо ѥ, и похвати быка рукою за бокъ, и выня кожу с мяся, елико ему рука зая. И рече ему Володимерь: «Можешися съ нимъ бороти».

И наутрия придоша Печенѣзи, почаша звати: «Нѣсть ли мужа? Се нашъ dospѣлъ!» Володимерь же повелѣ тои ноци облещися въ оружие. И приступиша ту обои. Выпустиша Печенѣзи мужъ свой. Бѣ бо превеликъ зѣло и страшень. И выступи мужъ Володимерь, и узрѣ Печенѣжинъ и посмѣяся: бѣ бо середній тѣломъ. И размѣривши межи обѣма полкома, пустиша я к собѣ. И ястася и почастася крѣпко держати. И удави Печенѣжина в руку до смерти и удари имъ о землю. И кликнуша, и Печенѣзи побѣгоша. И Русь погнаша по нихъ съкущи и прогнаша ихъ.

Володимерь же радъ бывъ заложи городъ на бродѣ томъ и нарече ѥ Переяславль, зане перея славу отрокъ тѣ. Володимерь же великимъ мужемъ створи того и отця его. Володимерь же възвратися въ Кыевъ с побѣдою и съ славою великою».

Давно вказано на споріднення сього епосу з казкою про Кирила Кожем'яку, що розривав зпересердя по дванадцять шкір в руках і на заклик князя виступив на боротьбу з змієм, щоб визволити Київ від ганебної підвладності йому (див. т. 1, с. 311). З другого боку, явний паралелізм сього епосу з пізнішою піснею Бояна про поєдинок Мстислава з Редедою.

Друге оповідання — теж з печенізького циклу, про обдурених печенігів:

«Володимеру шедшу к Новугороду по верхние вои на Печенѣги, увѣдаша Печенѣзи, яко князя нѣту, придоша и стаха около Бѣлагорода. И не дадаху вылѣзти из города, и бысть гладъ великъ в городѣ. И не лѣзъ Володимеру помочи, и не бѣ лѣзъ понти ему, еще бо ся бяхуть не собрали к нему вои, Печенѣгъ же бѣ множество много.

И удолжиша остояче градъ¹, и бѣ гладъ великъ, и створиша вѣче в градѣ люди и рѣша: «Се хочемъ помрети отъ глада² и отъ князя помочи нѣтъ. Да лучше ли вы умрети? Вдадимся Печенѣгомъ — да кого ли оживять кого ли утвертвлять! Уже помираемъ отъ глада!» И тако совѣтъ створиша.

Бѣ же единъ старецъ не былъ на вѣчѣ томъ и вѣпроша: «Что ради вѣче было?» И повѣдаша ему, яка утро хотятъся люди предати Печенѣгомъ. Се же слышавъ, посла по старѣйшины градскыя и рече имъ: «Слашахъ, яко хочете предатися Печенѣгомъ?» Они же рѣша: «Не стерпятъ людѣе голода». И рече имъ: «Послушайте мене, не предадитеся за три дни и азъ что вы велю, сотворите». Они же ради обѣшашася послушати. И рече имъ: «Сберите аче и по горсти овса или пшениць или отрубъ». Они же шедше ради снискаху. И повелѣ женамъ створити цѣжь³, в немже варять кисель. И повелѣ ископати колодязъ и вставити тамо кадъ, и налѣяти цѣжа кадъ. И повелѣ ископати другий колодязъ и вставити тамо кадъ, и повелѣ искати меду. Они же шедше взяша меду лукно, бѣ бо погребено в княжи медуши. И повелѣ росытити велми и влѣяти в кадъ в друзѣмъ колодязи.

Утро же повелѣ послати до Печенѣгы. Горожане же рѣша шедше к Печенѣгомъ: «Поиимѣте к собѣ тали [заложників] наша, а вы по-

¹ Довго стояли коло міста.

² Прийдеться пропасти з голоду.

³ Мука, зароблена водою.

идѣте, десять мужь, въ градъ, да видите, что ся дѣеть в градѣ на-шемъ». Печеньзи же ради бывше, мняще, яко предатися хотять, пояша у ннхъ тали, а сами избраша лучшии мужи и послаша в градъ, да розглядають, что ся дѣеть в градѣ. И придоша в градъ, и рекоша лю-дие: «Почто губите себе? Коли можете перестояти насъ? Аще стоите за 10 лѣтъ, что можете сотворити намъ? Имѣемъ бо кормлю отъ землѣ, аще ли не вѣруете, да узрите своими очима!» И приведоша я къ кла-дезю, идѣже цѣжь, и почерпоша ведром и льяша в ладкы [горнята], и варяша предъ ними. И яко сваряша кисель и поимша придоша с ни-ми к другому кладезю и почерпоша сыты, и почаша ясти сами первое, потомъ Печеньзи. И удившася. И рекоша: «Не имуть вѣры наши князи, аще не ядятъ сами!» И людье нальяха корчагу цѣжа и сыты отъ ко-лодязя и вдаша Печеньгомъ. Они же шедше повѣдаше вся бывшая. И варяша кисель и яша князи печеньжстии и подившася. И поемше тали своя и онѣхъ пустивше вѣсташа отъ града и в свояси идоша».

Справедливо вказано аналогічний мотив в оповіданні Геродота про облогу Мілета лідійцями: Тразібул, тиран мі-летський, велів знести все, що було хліба в місті, на майдан і засісти за пир саме в той час, коли мали прийти лідійські послы; коли лідійці довідались, що в Мілеті не тільки нема голоду, а навпаки, мілетяне пирують, вони запропонували перемир'я і залишили облогу (I, 21).

Інші відгомони поетичної творчості XI віку. Як можна бачити з наведеної вибірки, списателі старого літопису вклю-чили силу поетичного матеріалу, дуже різноманітного, хоч і дуже обезбарвленого ними, до тої перед'ярославової части-ни, для котрої у них не було більш історичних джерел. По-чинаючи від часів Ярослава, коли літопис списувався по свіжих слідах подій, в поетичних творах не було вже такої потреби, і вони використовувались в розмірах далеко мен-ших, як декоративний засіб.

Такі декоративні елементи стрічаємо вже в оповіданні про усобиці по смерті Володимира. Дещо тут іде на рахунок «Сказанія про Бориса і Гліба» чи його джерела, коли його вважати також джерелом літопису (див. вище): дещо, очевидно, в усякім разі, незалежне від нього. Тут виразно виступають елементи якогось епосу новгородського і ки-ївського. Шахматов, наново обгрунтовуючи стару традицію про надання новгородцям хартії привілеій за їх поміч в боротьбі за Київ, постарався вилучити сі новгородські еле-менти, які, по його гадці, не йдуть далі першого запануван-ня Ярослава в Києві, після Любецької битви, в 1016 р., а потім іде оповідання київське. Ся проба розділу варта ува-ги і перевірки, бо ті елементи переказу, які висувають великі заслуги новгородців для Ярослава, ідуть потім і в історії другої війни Ярослава з Святополком. Явну поетичну за-краску має оповідання про битву з поляками під Волинем

і ще більше — про битву «Летьську» (на р. Альті) — особливо в ширшій тексті, як він читається в службі Борису і Глібу:

«И поидоша противу себе, и покрыша поле Летьское обои отъ множества вой.

Бъ же пятокъ тогда, восходящю солнцю и приспѣ о тотъ чинъ Святополкъ с Печенѣгы, и съступишася обои.

И бысть съча зла, яко же не была в Руси.

И за руки емлюче съчахуся, яко по удольемъ крови тещи.

И сосупиша ся трижды и омеркоша бьющеся.

* И бысть громъ великъ и тутенъ, и дождь валикъ, и молньямъ блистанья.

* Егда же облистаху молния, бльщаху ся оружие в рукахъ ихъ.

И къ вечеру одолѣ Ярославъ, и Святополкъ бѣжа».

Означене звійдкою читається тільки в службі Борису і Глібу (по тексту Іваничських міней). Воно нагадує літописне оповідання про Листвинську битву, що стоїть уже під знаком Боянових «замишленій». Відносини сих двох текстів — про битву Летьську і Листвинську — не ясні, і власне з огляду на те, що тут входить в гру Боянова традиція, питання се досить інтересне.

Як відомо, «Слово о полку Ігоревім», характеризуючи манеру і репертуар Бояна, каже, що він «пѣснь пояше старому Ярославу, храброму Мъстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълкы касожьскими, красному Романови Святъславличу». Були звісні, значить, якісь пісні Боянові про Ярослава і його брата Мстислава, спеціально про його поєдинок з Редедю. Літописне оповідання про сей поєдинок сухе; Боянове оповідання, зовсім можливо, лежить під ним, але очевидно — цілком обезбарвлене:

Мъстиславу сущю Тьмуторокани, поиде на Касогы. Слышавъ же се князь касожьскій Редедя, изиде противу тому. И ставшема обѣма полкома противу себѣ, рече Редедя к Мъстиславу: «Что ради губивѣ дружину межю собою? Но снидевѣся сама бороть. Да аще одолѣши ты, то возьмеши имѣние мое, и жену мою, і дѣти моѣ, и землю мою. Аще ли азъ одолѣю, то възьму твое все». И рече Мъстиславъ: «Тако буди». И съхастася, и рече Редедя къ Мъстиславу: «Не оружиемъ ся биевѣ, но борьбою!» И яста ся бороти крѣпко. И надолзѣ борощемся нма, нача изнамагати Мъстиславъ. Бѣ бо великъ и силенъ Редедя. И рече Мъстиславъ: «О пречистая Богородице, помози ми! Аще одолѣю сему, съзижю церковь во имя твое!» И се рекъ, удари имь о землю. И вынзе ножъ и зарѣза Редедю. И шедъ в землю его взя все имѣние его, и жену его и дѣти его, и дань възложи на Касогы. И пришедъ Тьмутороканю, заложил церковь святыя Богородица, и създа ю, яже стоятъ и до сего дня Тьмуторокани».

Есть тут певні епічні подібності до Летьської битви, і ще більше — до історії переяславського поединку отрока з печенігом; але нічого з тих Боянових замишленій, котрі до-

волі яскраво схарактеризував автор «Слова о полку Ігоревім».

Більше колоритності в оповіданні про Листвинську битву (я беру ширші варіанти):

«Посла Ярославъ за море по Варягы, и приде Якунь с Варягы. И бѣ Якунь съ лѣпъ, и луда бѣ у него золотомъ истѣкана. И приде къ Ярославу, и иде Ярославъ съ Якуномъ на Мьстислава. Мьстиславъ же слышавъ изиде противу има к Листвену.

Мьстиславъ же с вечера исполчивъ дружину и постави Сѣверъ [сіверян] въ чело противу Варягомъ, а самъ ста с дружиною своєю по крилома.

И бѣше осень. И бывши нощи рябиной, бысть тьма и громъ шибае, молонья, и дождь. И рече Мьстиславъ дружинѣ своєї: "Поидемъ на ня, то ны естъ корысть!" И повде Мьстиславъ и Ярославъ противу ему.

К съступиса чело. Сѣверъ съ Варягы, и трудишася Варягы съкуше Сѣверъ. И посемъ наступи Мьстиславъ с дружиною своєю и нача съчи Варягы.

И бѣ гроза велика, и съча силна и страшна:

Яко посвѣтяши молни, тако свѣтящеся оружія.

Єлико же молния освѣщаше, толико меча видяху.

И тако другъ друга убиваше.

И бѣ гроза велика

И съча зла и силна.

Видѣвъ же Ярославъ, яко побѣжаемъ естъ, побѣже съ Якуномъ княземъ варяжъскимъ, и Якунь ту отбѣже луды златое.

Мьстиславъ же о свѣтъ заутра видѣвъ лежашъ исѣчены свои Сѣверъ и Варягы Ярославли, и рече:

"Кто сему не радъ?

се лежить Сѣверянинъ, а се Варягъ,

а дружина своя цѣла!"»

Я умисно вирізнив, короткими рядками, сі місця, де найбільше чується поетичний стиль і ритм. Дає себе відчувати або якийсь покорочення (дуже стисле), або комбінування кількох епосів; воно виявляється і в різних повтореннях в опису сеї «рябиної» («горобиної») ночі, що становить найсильніше місце сього уривку. Один епос міг займатись отсим «ліпим» (гарним) Якуном в золотоканім лудані, що втеряв його, тікаючи, в битві¹. Він потім, в оповіданнях «Патерика», виступає як сеньйор боярської київської родини, з котрої походили добродії Печерського монастиря Симон Варяг і його внук Георгій тисяцький: предком її називається «князь Африканъ, братъ Якуна [с] лѣпого, иже отбѣже златы луды, біяся полком по Ярославу с лютымъ

¹ Замітки до сих текстів в Історії, II, 1 вид., с. 19—20; Шахматовъ, Разысканія, с. 223; Голубовскій, Служба св. мученикамъ Борису и Глѣбу въ Иваничской минеѣ.—Чтенія київські, т. XIV. Шахматов і тут пробує відділити текст новгородський від київського. Поправка «съ лѣпъ» замість «слѣпъ», запропонована Ламбіним, прийнята при виданні Лаврент. літопису, ним мовчки відкинена.

Мьстиславомь»: його діти, вигнані з батьківщини Якуном, прийшли потім до Києва.

Другий епос займається особливо Мстиславом і величає його незвичайне прив'язання до дружини, засвідчене таким цікавим способом в сій битві. Сей мотив повторюється в по-смертній похвалі йому, яка теж може належати до тої ж епічної традиції, зв'язаної з іменем Бояна:

«Бъ же Мьстиславъ дебелъ тълomъ, черьномъ лицемъ, великома очима, храбръ на рати, милостивъ, и любляше дружину по велику, имѣния не щадяше, ни пития ни ядения броняше».

Аналогічну фразу ми не раз потім стрічаємо в княжих характеристиках XII в., і дуже правдоподібно, що вона епічного походження.

В літописних звістках про Романа Святославича є тільки одна поетична фраза, що лунає як відгомін пісні, може, дійсно Боянної — в оповіданні про його останній похід і смерть:

И суть кости его до сего лѣта тамо лежаче,
сына Святославля и внука Ярославля.

Тема про чудодія Всеслава, оброблена також Бояном,— з його іменем «Слово» спеціально зв'язує мораль сеї історії («тому вѣшей Боянъ и прѣвое припѣвку смыслении рече: ни хытру ни горазду, ни птцю горазду суда божія не минути»),— лишила сорозмірно мало сліду в літописі. В руках її укладчиків, як ми бачили, була якась побожна повість, яка гарно оповідала історію його конфлікту з київськими князями з релігійно-морального становища, і вона позбавляла його потреби запозичатися у поетів. Тільки на початку, записуючи початок панування Всеслава (під р. 1044), котрийсь з редакторів зробив маленький екскурс в сферу поетичної традиції:

«В се же лѣто умре Брячиславъ, сынъ Изяславль, внукъ Володимерь, отецъ Всеславль, и Всеславъ, сынъ его, съде на столъ его. Єгоже роди мати отъ вѣлхванья. Матери бо родивши его, бысть ему язвено на главъ его, рекоша бо волсви матери его: «се язвено навяжи нанъ, да носить е до живота своего».— Єже носить Всеславъ и до сего дня на собѣ. Сего ради немилостивъ естъ на кровъпролитѣ».

Як бачимо, записка внесена до літопису ще за життя Всеслава (щоправда, княжив він безконечно довго, до р. 1101, і тим, можливо, скріпив переконання про своє незвичайне походження). Але постилізована вона доволі неясно, так, як би звивала докупи дві епічні теми. Одна — про надприродне уродження Всеслава, з чим могли зв'язуватися

його надприродні здібності, описані Бояном чи іншим поетом, котрого твір використаний в «Слові» і ще більше — в героїчних поемах, відгомін котрих зостав у билинах про Вольгу-Волхва Всеславовича. Друга — про чари, зроблені над Всеславом уже після уродження: у дитини була на голові «сорочка» і волхви веліли зав'язати її як магічну пов'язку, котру Всеслав носив усе життя — і через те був «немилостив на кровпролиття».

Чи єсть тут щось від Боянної поеми, не знати, і ні про чім того не видно виразно, навіть коли не дошукуватися спеціальних подібностей саме з піснею про Всеслава в «Слові о полку Ігоревім», котру вважають (декотрі) ексцерптом з Боянної поеми чи екскурсом в сферу його мотивів.

Нарешті, з засланням Олега «за море Царгороду», що сталося з початком київського володіння Всеволода (коло р. 1080), з деякою правдоподібністю зв'язується процитована «Словом о полку Ігоревім» Боянова припівка:

Тяжко ти головѣ кромѣ плечю!..

Се правдоподібно настільки, що досить добре замикає круг Боянових тем, перечислених «Словом»: Ярослав, Мстислав, Всеслав, Роман і Олег, приблизно п'ятдесятилітній круг подій — від поединку Мстислава з Редедєю до заслання Олега, те, що може держати в живій пам'яті одно покоління. Вважаю бо відкиненою наукою теорію про Бояна як абстрактне ім'я поета взагалі: Гомера, як думав колись Вєземський, якогось болгарського поета, як здогадувався Вє. Міллер, чи загалом поета-оповідача, від «баяти», складати байки, як думали інші. Ім'я се дійсно може бути епітетом тільки, що означав автора пісень, але в устах автора «Слова», чи його редактора, воно було-таки іменем, очевидно, з котрим у нього зв'язувався образ конкретного поета, з конкретним репертуаром, котрий він вичислив в «Слові» і характеризував його манеру.

Наведені ним цитати і взірці Боянових словес, в зв'язку з сею характеристикою його нахилу «розіткатися мислею по древу, сірим вовком по землі, сизим орлом під облаки», вибираючи з безконечного багатства тем («стада лебедей») щось конкретне в славу того чи іншого князя, дають нам поняття про його манеру:

Не буря соколы занесе через поля широкая —
Галичи стада бѣжать къ Дону великому

Комони ржуть за Сулою,
Звенить слава въ Киевѣ...

А коли вважати взірцем його стилю і фрагменти про Все-
слава:

На седьмом вѣцѣ Трояни
Врѣже Всеславъ жребій
О дѣвицю себѣ любу... —

аж до:

Тому въ Полотскѣ позвониша
Заутренюю рано у Святѣя Софеи в колоколы,
А онъ въ Кѣевѣ звонъ слыша,

та ще й ремінісценції Олегових часів (хоч се менш обгрун-
товане):

Сѣяшеться и ростяшеть усобицами,
Погибашеть жизнь Дажь-Божа внука... —

де дійсно є характеристичні подібності, в образах битви на Немізі і загальної руїни за Олегових часів, то се в сумі дає доволі змістовне поняття про Боянові замишленія. Широкий стиль, вибір образів з безконечного світового простору, кохання в традиційних поетичних фразах (*loci communes*) старої української творчості, перевага таких зверхніх поетичних тем над конкретним історичним змістом і доволі свобідне його трактування (тому приклад дає хронологічне переставлення подій в фрагменті про Всеслава). Так представляється манера, котрій автор «Слова» хоче протиставити більш реальний і історичний свій виклад «по былинамъ», реальним фактам сучасності, а не по гарним, але дуже «стилізованим» Бояновим замишленіям.

Порівнюючи ті вказівки, які дає «Слово», з слідами поетичного оброблення вказаних ним тем в літописі, бачимо справді деякі аналогії. Образ Листвинської битви дійсно має подібну зафарбу, як опис битви на Немізі в пісні про Всеслава. Загалом же, очевидно, літописці, використовуючи Боянові пісні, старались якнайпильніше вибрати з них конкретний історичний зміст, а обчистити з декоративних замишленій. А що того змісту, тих «билин», вживаючи виразу «Слова», в Боянових піснях було небагато, а все лежало головню в поетичнім «замишленію», то ж так мало знаходимо ми дійсно Боянового в тих переповіданнях літопису, котрі, йдучи за вказівками «Слова», ми з значною правдоподібністю можемо вважати за парафрази його пісень, тільки безмірно сухі і далекі.

Церковна поезія. Говорячи про поезію сього століття, випадало б сказати дещо про поезію церковну. Століття поширення візантійських культурних впливів в слов'янських землях були епохою високого розвитку візантійської цер-

ковної поезії, яка займала одне з перших місць в літературній творчості тої доби. З поширенням візантійської церковності в землях балканських, а потім східнослов'янських церковна поезія культивувалась тут в формах церковнослов'янських та мала величезний вплив на вироблення місцевої поетичної, літературної манери взагалі. Я вище зазначив потребу пильнішого студіювання сих впливів, досі мало досліджених і легковажених. Без відповідного їх освітлення образ старої поетичної творчості все буде неясний. Мусимо пам'ятати, що кожна письменна людина тих часів пройшла церковну науку і стояла під впливами її літературних форм, зокрема церковної, біблійної і візантійської поезії. Приклад нашого Кобзаря XIX в., котрий, при всій своїй ненависті до «візантійства» і церковності, так глибоко пересаж біблійними впливами, що несвідомо для себе починає говорити біблійним стилем, як тільки почуває потребу піднести тон своєї мови, може бути ілюстрацією всієї нашої старійшої і новішої братії, яка починала свою освіту від «блажен муж», і часто свою власну поетичну творчість починала від переспівів і наслідувань творів біблійних і церковних.

В попереднім був названий один з перших авторів слов'янських стихотворів, ученик і наступник в літературній праці св. Мефодія, Константин, єпископ словенський. У нас серед першої письменницької плеяди Печерського монастиря згадується, як сучасник Нестора, Григорій «творець канонів»¹, правдоподібно не перший з «творців» того роду, — тільки що і з його творів досі нічого напевно не відомо. Митр. Іоанна, котрого іменем надписується Служба Борису і Глібу, уважають першим митрополитом того імені, сучасником Ярослава, тому, напр., митр. Макарій вважав сю службу «найстаршим літературним твором Київської Русі»². Служба ся, звісна в кількох копіях XII в., дійсно має прикмети великої старини, хоча теж, можливо, не була най-

¹ Повість Поликарпа так вичисляє визначніших отців печерських, які виганяли бісів з вишезгаданого Никити, що необережно заглибився в студії Старого Завіту (див. вище): «Никонъ игумень, Іоаннъ иже бысть по немъ игумень, Пуминъ постникъ, Матфѣй прозорливецъ, Исакѣй святый (див. вище), Агальтъ лѣцель, Григорий чудотворецъ, Никола иже бысть послѣже епископъ Тьмутороканю, Нестеръ иже написа лѣтописецъ, Григорий творецъ кануномъ, Фектисть иже бысть епископъ Чернигову, Онисифоръ прозорливецъ». — Патерик, вид. Абрамовича, с. 201.

² Історія Русской церкви, I, с. 103. Ся «служба» — стихири і канон звісні в кількох рукописах XII в., в однім вони мають напис: «творение Іоанна митрополита русьскаго». Кілька разів публіковано виривки з них: з новгородського «обиходу церковного», списаного за «єпископа Аркадія» (1156—1163), і з служебної мінеї москов. синод. друкарні, теж

старшим твором в тім роді. Але, як найстарший досі відомий взірець старої нашої гімнології, він, в кожному разі, варт того, щоб навести з нього кілька взірців:

«Кыми похвальными вѣнцы вѣнчаемъ пѣваема,
раздѣлая телесема и совокупленая душею
вѣрнымъ людемъ теплая заступника,
земля русьскыя удобренне,
всая вселенныя наслаженне,
мужеумнымъ смысломя бѣсовскую державу разрушьшая,
Христовымъ подобиемъ — подающаго миръ и велию милость.

Кыми пѣсньными добротами украсимъ пѣваема
Романа силу имущаго на страсти доблестыма
и Давида купно ревнителя,
оба свѣтлы присно сияючи и озаряючи свѣтомъ
добродѣтели благочестивыя вся,
Христовы увѣдѣвша заповѣди божественныя
прославистася славно всѣмъ — подающаго намъ миръ и
велию милость.

Придѣте новохрещени русии собори
и видѣмъ, како без вины судъ приемлетъ мученикъ, Борисъ —
завистию братьею копиемъ тѣло его прободоша
и крови пролитие сотвориша
отъ наваженія дияволя.
Глѣбый же отъ того же брата Святополка ножемъ зарѣзанъ бысть
и межю двѣма колодами сокровень.
Но сия вѣнчаастася, а онъ бес памяти погыбе,
сия же Христа Бога молита о спасеніи душъ нашихъ.

Придѣте вси вѣрнии собори русьстии
да похвалимъ добра князя Бориса и Глѣба,
яко отчею любовию даръ воспримша,
и коликы воя земля Русьскыя въ руку держаща
не противляшася брату —
оноя славы взирающа,
тѣмъ же увязоста вѣнцемъ
отъ Христа Бога и Спаса душамъ нашимъ».

Дуже старим твором нашої гімнології являється також служба св. Феодосієві, вписана в мінеї XIII—XIV в.¹, включена також до «Патерика» 1406 р.² Вона анонімна, але хто зна, чи не належить її вважати твором згаданого Григорія печерського. Навожу з неї останню пісню канона, з згаданої мінеї (москов. синод. друкарні), справляючи деякі місця на основі «Патерика»:

«Память твоя днесъ намъ яко солнце восия, преподобне, цѣлююще рану твою яко божественный кивоть, вѣрно въспѣвающе твое успенье с вышними силами, Феодосье!»

XII в. Я беру нижче наведені виривки з вид. Срезневського в «Извѣстіях акад. наукъ», X, с. 501 і дд. і з «Исторіі рус. церкви» Голубінського, I, 2, с. 429 і дд.

¹ Надруковано у Голубінського, Ист. рус. церкви, 1, 2, с. 434.

² Вид. Абрамовича, с. 138 (в ширшій формі).

Радуйся, граде Русьскыи, примъ скровище некрадомо! Отъ Бога
або помощника велика блаженнаго и заступника теплаго, божествена-
го Феодосья ты въсприять, с лики мнишьскими нынѣ веселяся.

Събрася торжество нынѣ в память твою въспѣти Господа, тобѣ
подавашаго добляя труды, яже ты претерпѣ [въ] тѣмъ и молися ему
избавити ся стаду твоему от соблазнѣ вражьихъ, еже ты стяжа мудре
молитвами твоими».

ТВОРЧИСТЬ XII—XIII вв. «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Пам'яті Омеляна Огоновського

Поява «Слова» і студії над ним. Від першого київського розцвіту, переходячи до золотого віку старого нашого письменства, я вважаю найбільш доцільним почати від тої центральної пам'ятки, що золотить усю сю добу — від «Слова о полку Ігоревім». Роблю се не з огляду на високі літературні прикмети, які так підносять його над усіма іншими пам'ятками, а з інших мотивів: тому що не стоїть воно в ланцюгу аналогічних дохованих до нас пам'яток, а навпаки, заховавшись само одно, щасливим випадком, в сорозмірній чистоті і повноті, кидає світло на різні фрагменти, сліди і натяки аналогічних явищ, зв'язує їх в суцільний образ і незвичайно багато дає для зрозуміння літературного розвитку сеї доби. Вище вже ми користувались ним не раз, щоб орієнтуватись в історії творчості попередніх часів, і не раз воно ще нам послужить для подібних цілей. Дотеперішньому дослідові вже вдалось витягнути з сеї скарбниці нашої старої поезії дуже багато, і ще удасться, без сумніву, теж багато. Бо досліди над «Словом», неважаючи на свою сорозмірну інтенсивність, далеко ще не доведені до краю і не сказали всього, що можуть сказати.

Ті обставини, в яких «Слово» з'явилося і зникло, ті форми, в яких приходиться ним користуватися сучасникові, роблять се, що наука тільки дуже поволі доходила і доходить до тих вислідів, котрі вона може з нього взяти.

«Слово» стало відоме в 1790-х роках. Граф Олексій Мусін-Пушкін, московський аристократ невеликих здібностей, але з нахилами до меценатства і просвіщенних інтересів, різносторонній аматор і колекціонер, ставши в 1791 р. обер-прокурором святійшого синоду, себто фактичним всемогучим начальником всеросійської церкви, покористувався сею своєю владою, щоб через різних, як він їх називає, «комісіонерів» нагромадити з монастирських, церковних і кафедральних сховків різну цінну старину, особливо книжну. По недавній реформах Катерини — скасуванню маси

монастирів, скороченню їх персоналу і переведенню на державне утримання — се був час особливо для того придатний, можна було гребти лопатою, і графові справді вдалося нагребти незвичайно багато цінних речей, які потім фатально погинули з невеликими виїмками в його колекції, що згоріла в Москві під час пожежі 1812 р. Між сими пам'ятками був великий фоліал, під числом 323, що починався хронографом і тому носив се ім'я. По пізнішим поясненням графа, він купив його, в числі інших книг, через свого «комісіонера» від архимандрита Іоїля, що був ігуменом Спасо-Преображенського монастиря в Ярославі, а після того як його повернено на єпископську резиденцію, жив при тій резиденції. Тому що в останніх часах був він в недостатках, то й продав, мовляв, графському комісіонерові «всі свої руські книги», в числі яких був і сей хронограф № 323¹.

При сій okazji М.-Пушкін атестує сього Іоїля як «мужа сь просвѣщеніємъ и любителя словесности», але поза тим ніяких відомостей про сього просвіщенного мужа ніхто не мав, і ходили чутки, що М.-Пушкін всю сю історію оповів, аби закрити дійсні способи, котрими він, будши обер-прокурором, збирав церковну старовину, і що дійсно рукопис походив з псковського монастиря св. Пантелеймона.

Дістав її М.-Пушкін, по його словам, десь р. 1795 і два роки пізніше подав першу звістку про «Слово», що містилося в сім збірнику, в гамбурьськім часопису *Spectateur du Nord*, за місяць жовтень 1797, на свідоцтво існування в старій Русі великих постів, як Боян і автор «Слова», «що може бути поставлене поруч найкращих місць „Осіяна“» — тодішнього ідеалу романтичної поезії. Хто завважив сей «фрагмент поеми — «пісні Ігорових вояків», як вона названа в сій статті, та дав їй таку високу, як на той час, оцінку, зістається невідомим. Але граф, очевидно, старавсь заінтересувати нею «сфери», і копія «Слова» була зараз же зроблена для цариці, як тільки його навчились читати (що пішло не зразу, як оповідав потім сам М.-Пушкін).

Одначе в Петербурзі, де тоді жив М.-Пушкін, ся нахідка загально не викликала великого інтересу, і Шлецер, тоді найбільший авторитет у всім, що доторкало старої Русі, поставився з сумнівом до неї. В Москві, де М.-Пушкін мав широкі знайомості, і перенісся туди, залишивши посаду обер-прокурора, їй пощастило більше: директор московського архіву міністерства заграничних справ Малинов-

¹ Лист М.-Пушкіна Калайдовичу, з останнього дня 1813 р., в відповідь на його запитання про рукопис.

ський, історик московської дипломатії по своїй спеціальності, постарав собі копію «Слова», як тільки воно стало відомим, і з своїм товаришем по архіву Бантишем-Каменським (батьком історика України) намовив М.-Пушкіна до негайного видання сеї пам'ятки, взявши на себе її оброблення. В 1800 р. вийшло перше видання її з російським перекладом поруч тексту і з поясненнями в нотках, з короткою передмовою, де подано зміст і опис рукопису, дуже побіжно¹. Все се було ділом Малиновського, який і хотів виступити видавцем «Слова», але М.-Пушкін не схотів йому відступити сеї честі і в передмові назвав видавцем себе, хоч участь його в сім ділі була мінімальна.

Опублікування сього твору викликало прихильний відзив Шлецера, який публічно відрікся своїх сумнівів щодо його автентичності (в *Göttingen. gel. Anzeigen* за 1801 р.). Розбудило взагалі чималий історично-літературний інтерес, але фатальним чином — ніхто з більш компетентних і авторитетних тодішніх учених не зайнявся оригіналом, хоч би для того, щоб перевірити вірність видання, сконтролювати неясні вирази і т. д. Було загальне переконання, що твір видано добре, так свідчив, напр., Карамзін, порівнявши друкований текст з оригіналом. Але се тільки свідчить, як побіжно інтересувались оригіналом тодішні учені, навіть ті, які зацікавились ним.

Чи був се випадковий брак інтересу, чи, може, не легко було й знайомитися з рукописом, замкненим в приватнім палаці високого аристократа, може, й властитель не дуже радо уділяв її, сподіваючись щось ще від себе зробити з тим матеріалом, як то часто буває з такими посідачами. Досить, що оригінал майже нікому не був відомий докладніше, і се виявилось слідом, коли довідались, що дорогоцінний збірник згорів під час московської пожежі 1812 р. в домі М.-Пушкіна на Разгуляї.

Зараз залунали притишені перед тим підозріння про фальсифікацію або пізніше походження пам'ятки. Конкурент М.-Пушкіна в просвіщенім аматорстві гр. Румянцев відважно ширив чутку про сфальсифікування пам'ятки, і його підтримували, хоч і не так рішуче, деякі учені авторитети (як звісний Євг. Болховітінов). Оливи до огню підливали дійсні фальсифікати, нібито копії «Слова» (на пер-

¹ «Ироническая пѣснь о походѣ на Половцевъ удѣльнаго князя Новгорода Съверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія, съ пероложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе». Передруковано Владимировим, Древняя русская литература, 1900.

гамені!) на борсі сфабриковані «сих діл майстрами» в рахунку на се заінтересування (один купив сам Малиновський і якийсь час дуже з ним носився!). Тим часом оборонці автентичності «Слова», кинувшись по авторитетні свідoctва людей, які знали оригінал, переконувалися, що, властиво, ніхто серйозно не обзнайомився з ним. Не було більше копій (гень потім віднайшли ту копію, зроблену для цариці Катерини). Ніхто не міг сказати нічого певного про час рукопису, котрий в передмові видання 1800 р. схарактеризовано голим словом, що він «по своєму почерку весьма древний». На усильні допити Калайдовича, що зайнявся особливо гаряче реабілітацією автентичності слова, М.-Пушкін міг кінець кінцем відповісти тільки такими загальними поясненнями, що рукопис був писаний «на гладкім (лощенім) папері», «доволі чистим письмом», «по письму і паперу треба покласти на кінець XIV або початок XV в.». Тим часом Карамзін на підставі своїх вражень заявляв, що раніше як на кінець XV в. його не можна класти. Малиновський, що найбільше мав діла з рукописом, характеризував його тільки як «півуствав, що переходив в скоропись», і схилявся до його означення XV віком. Деякі самовидці вважали письмо ще пізнішим, XVII в., і добавали в нім подібність до почерку митр. Дмитра Тупталенка, котрого рукописи зберігалися в бібліотеці того же ростовсько-ярославського митрополичого дому (спостереження друкаря Селівановського, доволі обізнаного з рукописами).

Автентичність «Слова» все-таки доведено доволі скоро і поставлено поза всякими закидами. Калайдович уже в 1818 р. міг вказати на приписку Апостола з 1307 р. (моск. Синод. бібліотеки), де копіст прочитував свобідно, але настільки характеристичну фразу з «Слова» («при сихъ князехъ съяшется и ростяше усобицами, гыняше жизнь наша, въ князѣхъ которы и вѣци скоротиша ся человѣкомъ»), що не було сумніву, яке місце його мав він в пам'яті. З того часу ся фраза зайняла своє місце в апараті «Слова». Наш земляк, професор московського університету Тимковський, звернув увагу на стилістичні подібності в «Слові Адама ко Лазарю» і в «Задонщині» — парафразі «Слова», приложеній до великої битви на Дону з татарами 1380 р. Карамзін вказав на споріднення стилю «Слова» з Галицьким літописом. Замітки проти автентичності «Слова», піднесені в 1830-х рр. т. зв. «скептиками» (Каченовський, Надеждін, Строев, Сеньковський й ін.), які в різних формах, здебільшого побіжно і принагідно, відогрівали старі гадки Румянцева і Болховітінова, що «Слово» було написане в XVI—

XVII в. або сфабриковане в XVIII в., були без великого заходу збиті і більше не поновлялись¹.

Натомість з загальним розвоєм слов'янської філології і поглибленням студій над самим «Словом» все ясніше виступали дефекти друкованого тексту «Слова» і сумніви щодо його традиції. Явно було, що та форма, в якій мало його нове покоління філологів і істориків, дуже слабо відповідала автентичній формі «Слова», так, як воно було написане чи записане в XII в. Що в тім належало М.-Пушкіну, Малиновському і товаришам, які з таким трудом розбирали текст збірника № 323, що переписувачам сього збірника, що, нарешті, тій першій руці, яка списувала чи писала «Слово», як далеко можна йти в поправлюванні того всього і в яким напрямі йти, чога триматись — от трудне питання, яке повстало перед дослідниками, почавши від перших коментарів «Слова». З них перша праця, Тимковського, згинула, так що першим серйозним розбором «Слова» були публікації його небожа Максимовича, 1836—7 рр., потім велика монографія Дубенського, надрукована в 1844. Дефекти традиції при сій інтерпретації виступали все ясніше. Від дрібних поправок до поодиноких слів дослідники переходять до більш послідовних емендацій (виправлень), до глибш обгрунтованих теорій реконструкції «Слова» як твору XII віку. Але тільки віднайдення копії «Слова», спорядженої для цариці (опублікував її вперше Пекарський в 1864 р.), дало твердшу підставу для оцінки редакційної роботи Малиновського і комп. і для міркування про вигляд тексту «Слова» в рукописі № 323 — його докладність чи недокладність. Трудна і складна робота в сім напрямі, ґрунтовно розпочата московським професором Тихонравовим

¹ Досить несподівано ще раз залунав відгомін сих старих підозрінь в поважній праці німецького історика культури. В 1860-х рр. Моріц Кар'єр в своїй книзі *Die Kunst im Zusammenhang der Entwicklung und die Ideale der Menschheit*, оглядаючи старинну поезію слов'ян, пірніс глибоку відмінність билинного стилю від стилю «Слова», котре здавалось йому чимсь надуманим, позбавленим всякого реального переживання (*Die Schilderung ist ohne alle Anschaulichkeit, ohne Charakterzeichnung, man sieht dass nicht das Erlebte sondern willkürlich Ersonnènes berichtet wird; man folgt nur mit Mühe dem unklaren, hin- und herspringenden Erzähler, dessen Prosa blos vereinzelte Anklänge an die echte slavische Naturpoesie hat und dessen Erfindungen ohne Zusammenhang mit der Mythe und Heldensage sind* (III, 1868, ст. 29). Для нього не було сумніву, що «Слово» — се імітація Осіяна, і він посилавсь у тім на Фр. Боденштедта, котрому, як старим скептикам, мова слова здавалась мішаниною елементів різних мов і різних віків.

в його скромнім, але дуже ціннім виданні «„Слово о полку Игоревѣ“ для учащихся» 1866 р., поновлялась потім різними дослідниками,— але вона не доведена і досі до результатів скільки-небудь закінчених.

Отже, що можемо сказати про традицію «Слова»? Воно досі звісне тільки в єдиній старій копії «Хронографа № 323». Се був, як я вже сказав, великий фоліал, в кілька сот карт, писаний на папері, мабуть, кількома руками, письмом західним, «білоруським» себто, або українським, або білоруським в нинішнім розумінні, пізнім полууставом, що переходив уже в скоропись, ніяк не старше XVI в.

Збірник був незвичайно цікавий своїм змістом, просто унікат в сім роді. Розпочинався він хронографом, затитулованим «Гранографъ, рекше начало племенемъ царскихъ родовъ отъ многихъ лѣтописецъ»: титул характеристичний, бо цю форму «Гранографъ» (замість «хронографъ») носить друга редакція хронографа, яка з'явилась не раніше кінця XVI в., а закінчена була в 1617 р. За тим ішла друга аналогічна стаття — «Временникъ еже нарицается лѣтописаніе русскихъ князей и земли рускыя». Далі «Сказаніе о Индіи богатой»; «Синагрипъ царь Адоровъ и Наливскія страны» (повість про мудрого Акіра); «Слово о плъку Игоревѣ, Игоря Святъславля внука Ольгова», «Дѣяніе прежнихъ временъ храбрыхъ человекъ о бръзости и о силѣ и о храбрости». Нарешті, остання переробка поеми про Діогена, одна з версій «Девгенієвого діянія», затитуловане тут як «сказаніе о Филипатѣ и о Максимѣ и о храбрости ихъ». В такому порядку і з такими назвами вичисляє сі статті передмови першого видання «Слова».

В сій справі немало конфузу наробив був своїми пізнішими поясненнями М.-Пушкін, всупереч сій передмові заявивши, що «Слово» містилося «в кінці» збірника: се поставило в сумнів, наскільки точно був вчислений порядок статей в його передмові. Як я вже сказав, копії з сих статей не було списано, одиноке, що від них зістало, се кілька виписок, зроблених з «Акіра» і «Девгенієвого діянія» Карамзіним, що видрукував їх в примітках своєї «Історії»¹.

Тим часом збірник дуже інтересний своїм добором. Все тут, як бачимо, виключно література світська, історично-героїчного і романтичного характеру, пам'ятки взагалі рідкі, так що, напр., після втрати сього рукопису дуже не скоро, аж в 1850-х рр. знайшовся другий текст «Девгенієвого діянія». Очевидно, копія «Слова» засталась унікатом з тої ж причини своєї світськості, як і сі твори. З другого боку, ком-

¹ Тому III прим. 272.

панія, в котрій «Слово» виступало в сій збірці, кидала ін-тересне світло на його характер і походження: само собою насувала гадку трактувати його як книжний твір, в зв'язку з аналогічними героїчними творами, принесеними в пере-кладах. Але ся ідея виринула і знайшла відповідний вислів в науковій літературі тільки значно пізніше.

Першим рухом, як ми вже бачили, було — поставити «Слово» в ряді модних романтичних творів, вінцем котрих був тоді Макферсонів «Оссіан». Фатальний се був комплі-мент новій пам'ятці, котру її видавці самі ставили в однім ряді з такою підробкою, як був сей псевдостаринний шкот-ський епос Макферсона або пізніший Ганчина «Краледвор-ський рукопис», «Гусла» Меріме і т. д. Але, розуміється, тоді не підозрівали всеї двозначності такої характеристики, і в передмові до видання 1800 р. знов повторено, що «въ семъ оставшемся намъ отъ минувшихъ вѣковъ сочи-неніи видѣнъ духъ Оссіановъ, слѣдовательно, и наши древніе герои имѣли своихъ бардовъ, воспѣвавшихъ имъ хвалу». Автор першої «наукової» дисертації про «Слово», написа-ної «по приказанію отдѣленія словесныхъ наукъ для полу-ченія степени магистра» (1808), Мик. Грамматін в ряді своїх писань потім углубляв сю аналогію «Слова» з «Оссі-аном», аналізував подібності і різниці. А деякі «скептики» й доводили, що «Слово» сфабриковане на взірець «Оссіана» якимсь добродієм, який думав по-французьки, складаючи сю поему. Натомість більш реальна ідея, кинена кількома дослідниками, про потребу проаналізувати «Слово» в зв'яз-ку з скандинавським героїчним епосом, не була розвинена. Найметкіший тодішній російський скандинавіст Сеньков-ський злобно висміював «Слово» як фабрикат «якого-не-будь карпаторуса» (натяк на західні українізви його мо-ви) і не хотів трактувати як автентичну пам'ятку. (Варто одмітити, що проти інвектив Сеньковського в обороні автентичності «Слова» виступав його антагоніст поет Пушкін, аргументами не ерудиції, а поетичної інтуїції доказуючи, що ніхто з можливих фабрикатів, «не мав би стільки пое-зії, скільки міститься в плані, опису битви й утечі»).

Зате скоро приложено до аналізу «Слова» нові ідеї на-родності, пересажені на східнослов'янський ґрунт і особ-ливо живо прийняті серед українців. Вираз їм дав Макси-мович, котрий в ряді праць розвинув тезу, вже перед ним зазначену Калайдовичем і Полевим, про українську стихію в «Слові». Калайдович ще в 1812 р. поставив в московськїм філологічнім товаристві питання про мову «Слова» і п'ять літ пізніше відповів на неї власною ж розвідкою, де дово-длив, що мова «Слова» книжна, яка розвивалась під впли-

вом грецької літературної мови, аналогічна з іншими староруськими пам'ятками, але «образъ выражения пѣсни и самыя слова — *кресить, болонье, смага, година, неизвѣстныя* великоросіянамъ и теперь употребляемыя въ Малороссіи, показываютъ, что сочинитель принадлежалъ къ нынѣшней Малороссіи».

З інших слов'янських мов найбільше подібності Калайдовичеві вбачалось у польській. Ся замітка, підхоплена деякими іншими, також мало обзнайомленими з українською мовою дослідниками, спиралась на деяких чисто українських словах і виразах, які звучали для них як польські: *комоні, яруга, мужаймѣся* і т. ін. Але тезу про український характер мови «Слова» розвинув потім Полевой в своїй «Історіи Русскаго народа» (1830) і «Очеркахъ русской литературы» (1839). Для нього се мова «юга русскаго, коимъ говорили въ XII вѣкѣ въ Кіевѣ и Черниговѣ», свобідна від надмірного церковного впливу, який помічається в літописах, і від пізніших польських впливів,— українська мова, «доведена до тої степені краси, котрої сягає вона в нинішній народній пісні».

Сі от тези удокументував і ілюстрував аналогіями з українським пісенним і лінгвістичним матеріалом Максимович. Спочатку в своїх викладах, котрими він розпочав свою діяльність як перший професор руської словесності в новозаснованім київськiм університеті, зробив він їх центром «Слова» як найяскравішу пам'ятку старої літератури і потім подав їх зміст в трьох статтях, надрукованих в 1836—7 р., а паралельно видав текст «Слова» в своїй редакції. З боку мови і поетичного стилю він перевів тут доволі детальне порівняння «Слова» з українськими піснями, але поставив завдання досліду над ним ширше вважаючи потрібним порівняння з пісенним матеріалом не тільки українським, але і слов'янським взагалі. Те, що проробив він над українським матеріалом, мало послужити для того взірцем; зроблене ним було зроблене дуже добре як на свій час, і його студії zostались найбільше цінною річчю в сій старій латературі «Слова». Сам Максимович продовжував їх потім ціле життя, хоч не дав більш суцільної студії, і слідами його йшли інші дослідники — українські, великоруські, чеські, висвітлюючи зв'язки «Слова» з поезією східно-, полуднево- і західнослов'янською. На жаль, тільки для сього залюбки живivano таких фальсифікатів, як «Краледворський рукопис», підроблені болгарські пісні Верковича, й українські фальшовані пісні відігравали тут чималу роль, поки критика 1870-х рр.— Костомарова, Антоновича, Драгоманова й ін.— не викинула їх з ужитку, так що' по

тих старших працяг здалося б проробити таку роботу наново, використовуючи новіший матеріал і відсуваючи старий непевний. Все ж таки сю сторону «Слова» висвітлено вже тоді досить ґрунтовно¹.

З того ж становища «народності», але з іншої сторони, в'яснюючи міфологічний світогляд «Слова», підійшов до нього заслужений московський філолог Хв. Буслаєв в ряді статей, друкованих головню в 1850-х рр. Підносячи значення «Слова» як образа не церковного світогляду старого громадянства, він прикладав до нього міфологічні теорії ґрімівської школи і сим зазначив нову стадію в інтерпретації сеї пам'ятки. Погляди його були прийняті і розвинені рядом інших дослідників, як Ор. Міллер, Тихонравов, почасти і Потебня, і при деяких перебільшеннях сього міфологічного напрямку сі праці внесли все-таки багато цінного в розуміння «Слова», його символики і виражених в ньому настроїв.

Книжна сторона «Слова», піднесена, як я зазначив, уже першими дослідниками, які зайнялись «Словом», хоч не забувалась, одначе менше розроблялася в сих десятиліттях. В 1840-х роках вона стала предметом інтересної, при всій побіжності своїй, полеміки між Максимовичем і Погодіним. Погодін в своїй статті про «Слово» (1845) трактував його як пізнішу запись і сим пояснив, чому взагалі так мало до нас дійшло таких творів: коли прийшли татари, було не до списування таких пісень, особливо на полудні; та й духовенство до них ставилось неприхильно, а крім духовенства — хто міг би їх записувати? На се Максимович відозвався, що «Слово» не було ні імпровізацією, ні твором для співання, — воно було написане відразу самим поетом як літературний твір, так, як Лермонтов написав на «старинний спосіб» свою пісню про купця Калашнікова. Поет жив в часах розцвіту усної поезії, його твір повний всеї щирості

¹ Завдяки працям Максимовича якийсь час було загальноприйнято між істориками літератури, як великоруськими так і інших народностей, трактувати «Слово» як пам'ятку яскраво українську, зрозумілу тільки на ґрунті українського характеру і української поезії. В таким напрямі висловлювався найбільший російський критик Белінський (стаття 1841 р. з приводу видання «Слова» Сахаровим). Буслаєв в студії про епічні вирази українські, 1850, теж не бачив чогось ліпшого, як повторити, в більш систематичній формі, помічення, зроблені Максимовичем. А різні рецензенти, з приводу української парафрази Максимовича (1857), серйозно доводили, що російські переклади не можуть віддати краси «Слова» — се можливе тільки в перекладі українським (рецензії, вчислені в праці Смірнова. — Фил. Зап. 1876, с. 117—8). Тоді ще українська стихія «Слова» не оцінювалась як політичний «козир» (агуд), котрий належало тим чи іншим способом вирвати з українських рук, як щиро висловлялися потім деякі великоруські учені.

і безпосередності народної творчості, але він чоловік письменний, літерат в тісній значенні слова.

Сю тезу зручно розвинув потім звісний свого часу кийвський педагог М. Тулов, в підручнику словесності (1853), ще більше підчеркуючи книжний характер «Слова». По його гадці, се не пісня і не стихотвір, а прозаїчний твір, котрому надають поетичну закраску елементи народної поезії, получені в нім з книжним риторизмом. Такий характер мають риторичні питання («Что ми шумить?»), риторичні рефлексії («Кая рана дорога?»). План «Слова» має дуже штучний характер, його періоди вироблені дуже пильно, мають всі прикмети дуже тонкої й виробленої риторики, такої ж, яку бачимо, напр., в писаннях Кирила Турівського. Сама мова об'єднує елементи народні з книжками, церковнослов'янськими; в такій формі, з такою мовою «Слово» не могло бути прийняте в народний репертуар і передаватися співом, як пісні зложені народною мовою.

До крайності довів сей погляд Вяземський в своїх студіях, які почали виходити тоді ж (1851—3), але звернули увагу значно пізніше, видані разом великою книгою в 1875 році. Він бачив в «Слові» впливи не тільки візантійсько-болгарської письменності, але й класичної грецької літератури; його писав чоловік вишколений на Гомері й Евріпіді, який вкладав античні образи в слов'янські форми. Його Боян, Велесів внук,— се Гомер, потомок Аполлона. Діва-Обида з лебединими крилами — троянська Гелена. Автор стоїть під впливом троянських традицій (въци Трояни), троянських генеалогій, гомерівських образів і символів.

На ці погляди реагували Буслаєв, Лавровський й Л. Майков, підчеркуючи народний характер сеї поезії. Бояна і автора «Слова» вони представляють собі співцями, які хоч і обертаються серед княжої дружини і живуть на княжих дворах, але стоять вповні на ґрунті народної традиції. Популярний російський педагог Стоюнін в своїм підручнику словесності канонізував сей погляд. Боян і автор «Слова» були дружинні поети, zarazом виразники народного світогляду, неписьменні люди, котрі не могли самі записати своїх творів. Коли б се були люди письменні, книжні, вони б мали церковнорелігійне виховання, котре б знищило той суцільний, народний міфологічний світогляд. Боян творив гуслями, а не пером, і «Слово о полку» було записане чужим пером, а не авторим.

Проти сих поглядів різко й гаряче виступив Всев. Міллер, тоді ще молодий московський учений, який пізніше став одним з найбільших дослідників старого епосу, але вже сею першою книгою про «Слово» зробив собі ім'я. Вона

носила доволі невиразну назву — «Взглядъ на Слово о полку Игоревѣ», зате повний змісту був епіграф з «Слова»: «Дѣвици поють на Дунаи, вьются голоси черезъ море до Кіева» (1877). Міллер заговорив про київські відгомони візантійсько-болгарської книжності, що відбилися на «Слові». Він стояв більше-менше на позиції Тулова, але оперував більшим матеріалом і робив свої виводи різче і рішучіше. Автором «Слова» для нього була людина книжна, літерат XII в., знайомий з духовними і світськими творами, що перейшли до нашої словесності з Візантії через Болгарію. Сей автор, визначаючись незвичайним талантом і високим почуттям краси, задумав прославити похід близького йому князя Ігоря на половців. Невже ж сей автор, син свого часу, вихований на чужоземних, візантійських творах в руськім одязі, працюючи в сих часах, коли вся наша молода література складалася з перекладів і наслідувань, зберіг себе свобідним від усяких впливів, від усяких ремінісценцій прочитаних книг? Міллер бере «Девгенієво діянїє», один з творів, що містився поруч «Слова» в збірнику № 323, розбирає його паралельно з «Словом», вказує різні аналогії і подібності не для того, щоб довести його залежність якраз від сього візантійського твору, а взагалі — від візантійської книжності. Далі шукає за впливами «болгарських басень», проти котрих повставали колишні христоробіці, взагалі за впливами болгарської книжності, і старається довести, що вся міфологія «Слова» не стільки відбивала в собі народний світогляд Київської Русі XII в., скільки літературну манеру болгарську, принесену на Русь в болгарських оригінальних і перекладних творах X віку. «Імена божеств служать авторові за епітети-прикраси, і з ними не зв'язані ніякі міфічні представлення». Троян, Див, Дунай — все се атрибути болгарської творчості. Боян — болгарський персонаж і т. д.

В сім не було багато нового; різні зближення, піднесені Міллером, робились уже перед тим. На тісне споріднення «Слова» з перекладними «воїнськими повістями», як їх назвав Міллер, вказував Тихонравов, і потім Барсов в своїх студіях над «Словом». Але та односторонність, з котрою Міллер підносив тільки сю сторону, почасти ігноруючи, почасти заперечуючи своенародні елементи «Слова», — зв'язки з місцевою народною поезією, з місцевою героїчною традицією, — зробила сильне враження і викликала ряд поважних праць, які мали на меті внести різні корективи до крайностей сеї теорії книжного запозичення. Се зараз же зробив Веселовський. Він же і цілий ряд інших учених переглянули і доповнили новим матеріалом старі помічення над зв'язками «Слова» з народною східнослов'янською поезією.

За сей час прибуло багато не тільки українського, але й білоруського та великоруського матеріалу, і в нім багато архаїчного, що виявляло дуже тісне споріднення з «Словом». Особливо сильне враження зробили північновеликоруські голосіння, видані незадовго перед ними Е. Барсовим, їх образи і форма давали дуже багато яскравих аналогій. Праця Потебні, найважлиша з сих післяміллеровських публікацій¹, при всім признанні книжного характера «Слова» (див. нижче) ще раз підчеркнула народнопоетичний підклад його. Сей погляд на «Слово» як твір книжний, але опертий на світській традиції і глибоко перейнятий елементами народної поезії від сього часу, можна сказати, був зафіксований безповоротно. Його розвинув в своїй великій, найбільшій розміром, хоч невисокій науковістю, і недокінченій праці той же Барсов², розвиваючи далі тезу про тісний зв'язок «Слова» з місцевою дружинною традицією. Така ж позиція київського дослідника «Слова» проф. Владимирова (1894—1900) і т. д.

Поруч з таким виясненням змісту йшла далі праця над усталенням тексту. Вихідною точкою послужила згадана праця Тихонравова — її палеографічний метод: міркування про те, як могла виглядати транскрипція «Слова» в збірнику № 323. Після нього таку нову палеографічну ревізію питання зробив Козловський, стараючись відгадати лігатури і скорочення сього письма (1890). На підставі сих помічень і зіставлень «Слова» з лексичним матеріалом старих пам'яток робились редакції тексту. Серед них і досі шановне місце займає праця проф. Огоновського (1876) завдяки тверезій обережності філологічному тактові. Але скільки-небудь признаної рецензії тексту не маємо й досі.

Зміст «Слова». Наукова праця над «Словом», що велась силами учених майже цілого слов'янського світу протягом століття, дає дуже гарний образ щирої духовної кооперації, об'єднаної єдиною любов'ю словесної краси. Ні одна інша слов'янська пам'ятка не може похвалитись такою великою і гарною літературою, такими многосторонніми, глибокими працями. І все-таки в результаті більш ніж ціловікової праці «Слово» являється в значній мірі збором загадок, котрі все ще не можна рішити певно і твердо. Його краса б'є нам в очі в сій попсованій формі. Але способи розв'язання трудних місць і суперечних питань, зв'язаних з текстом, настільки різняться, що для того, аби могли ближче аналі-

¹ Слово о Полку Игоревѣ. Текстъ и примѣчанія, 1878.

² Слово о полку Игоревѣ какъ художественный памятникъ Киевской дружиной Руси, 3 томи, 1887—90.

зувати його, треба, насамперед, для себе самого установити вигляд і розуміння сього тексту. Через те при аналізі не можна обійтись без подання чи цілого тексту чи більших уривків його. І я подаю тому переклад цілого тексту, пропускаючи тільки деякі місця, особливо трудні, для котрих не знаходжу доброї розв'язки і не знаходжу в них матеріалу для літературного аналізу. Стримуюсь від ближчого розбору всіх трудностей і суперечностей, бо се перетворило б сей розділ в коментарій тексту, обмежуюсь тільки потрібними для орієнтування в змісті.

Для переглядності поділюю текст на часті: вважаю старий поділ Максимовича на 14 частей — заспів, дванадцять пісень і закінчення — досить влучним, тільки не всюди годжусь з ним щодо переходових фраз (як се й зазначено далі в примітках). Далекий я, одначе, від гадки надати тим «Слову» плановість і гармонійність викладу. Таку замітку один з старих рецензентів зробив уже Максимовичеві, що він своїм «поділом на пісні хотів надати «Слову» ту зовнішню суцільність, котрої в нім нема і не може бути». Дійсно, чи вважатимемо «Слово» книжним твором, відразу написаним його автором, чи дивитимемось на нього як на запис первісно співа ної пісні (про се далі), в кожному разі для мене нема сумніву, що текст його маємо в дуже хаотичному і фрагментаричному стані, і се не завдання історика літератури вигладжувати всі ті сліди деформації, прогалини, суперечності, які дають вказівки для аналізу пам'ятки. Діло поета-перекладчика з поетичного матеріалу «Слова» витворити щось суцільно естетичне. Діло історика літератури — вибрати все, що ілюструє не тільки стару творчість, але й її долю — ті не раз доволі грубі операції, які вона переходила. Тому і сей поділ на пісні, між іншим, зовсім не має мети надати творові вигляд суцільності і рівноваги, а улегшує орієнтацію в дуже таки хаотичному матеріалі сього твору, по котрому (се більш щастя як нещастя для історика літератури!) не пройшли зручні руки редакторів і переробщиків.

Заспів.

«Чи не добре б було нам, браття, почати на старий спосіб сумну повість про Ігорів похід, Ігоря Святославича? Але почати сю пісню таки подіями нинішнього часу, а не Бояновими замислами!

Бо як віщий Боян кому хотів пісню утворити, то він розтікався мислею по древу, сірим вовком по землі, сизим орлом під хмарами.

Як згадав, скажім, давніші усобиці, то пускав немов десять соколів на стадо лебедів: котру перший сокіл досягав, та перша й пісню співала: чи то старому Ярославові, чи то хороброму Мстиславові, що зарізав Редедю перед військом касозьким, чи то красному Романові Святославичу.

Боян же, браття, то не десять соколів на стадо лебедів пускав, а свої віщі персти на живі струни покладав — і ті самі князем славу рокотали! ¹»

I. Заходи до походу.

«Почнімо ж, браття, сю повість від старого Володимира і до нинішнього Ігоря, що стягнув ум силою своєю і загострив серце своє відвагою, наповнився воєнного духу і повів свої хоробрі полки на землю Половецьку за землю Руську².

Глянув Ігор на ясне сонце і побачив все своє військо покрите п'ятьмою від нього. І сказав Ігор дружині своїй: "Братіє і дружино! лучче нам порубаним бути, ніж полоненим бути!³ Всядьмо, браття, на свої борзі коні, щоб побачити синього Дону!⁴"

Зап'яла князеві ум охота спробувати Дону великого, і жадоба ся заступила⁴ перед ним знамено⁵. "Хочу я,— рече,— зломити спис на краю поля Половецького, з вами разом, Русичі! Хочу або голову свою положити, або напитись шоломом Дону!"

Гей, Бояне, соловію старих часів, якби то ти оспівав сі полки! Скавав бись, соловію, по мисленному древу, літав бя съ умом [попр. «орлом»] по-під хмари, в'ючи славу наоколо сього часу, біжучи слідом Трояновим через поля на гори!

Заспівати було б тобі пісню⁶ Ігореві того [Олега]⁷ внукові:

"Не буря занесла соколів через поля широкіі —

галки стадами летять ік Донові великому!"

Чи так заспівати було б, Бояне, Велесів унуче:

"Коні ржуть за Сулою. Дзвенить слава в Києві...⁸".

¹ Сей останній уступ деякі вважають глосою, додатком.

² Тут звичайно приймається прогалина, щось упущене, що подавало короткий погляд на події «від старого Володимира». Сюди, напр., рахували урок про Володимирові тріумфи над половцями, захований Галицьким літописом в похвалі Романові Галицькому (див. нижче). Інші допускали, що звідси щось попало між дальші часті «Слова», напр., оповідання про усобиці за часів Олега Гориславича. Дальша фраза, де про Ігоря говориться як про «того» (Олегового) внука, справді натякає, що про Олега вже була мова перед тим. Ще інше, зовсім можливе толкування, що весь сей уступ: «Почнімо — Руську» — треба вважати глосою, паралельним текстом, який відділяв «заспів» від властивого оповідання. А можна й просто допускати якесь попусування в фразі «от старого Володимира».

Тільки, у всякім разі, я вважаю сей уступ не закінченням заспіву, як приймав Максимович, а початком «повісті», першої пісні «Слова».

³ Ся дилема інтерпретаторам здавалась дивною на сім місці; вони підозрювали, що вона попала сюди з дальшого. Але її можна розуміти так: краща офензива, похід, з безпекою смерті на полі, ніж полон від якого-небудь несподіваного половецького нападу на Україні.

⁴ В розумінні: заслонила.

⁵ Себто затміння, як сонце мінілось.

⁶ Бояною манерою, Бояновим замишленням.

⁷ Се слово, «Олега», «для ясності» було додане в першім виданні; але «внукові» може належати і до Ігоря і до Бояна, «Велесового внука».

⁸ Я вважаю правдоподібношоу гадку, що тут кінчається заспів в

Труби трублять в Новгороді, стоять стяги в Путивлі. Ігор жде милого брата Всеволода. І рече йому Буй-тур Всеволод:

„Один ти мені брат, один світ світлий, ти, Ігоре! оба ми єсьмо Святославичі! Сідлай, брате, свої борзі коні, а мої вже готові, осідлані, коло Курська напереді!

А Куряне мої — кмети відомі: під трубами повиті, під шоломами виколисані, з кінця списа вигодувані. Путі їм відомі, яруги їм знаємі. Луки у них напружені, тули відчинені, шаблі вигострені.

Самі скачуть як ті сірі вовки в полі, шукаючи собі честі, а князеві слави”.

II. Військо в поході. Зловіщі знаки й остороги не в силі його стримати.

„Ігор вступив в золоте стременю і поїхав чистим полем.

Сонце йому тьмою путь заступало. Ніч стогнала, грозячи йому, і побудила птаство. Його голос збив звірину в стаях [леговищах]. Днів кличе горі древа: велить слухати землі незнаемій, Волзі і Поморію, Посулюю¹ і Сурожу і Корсуневі, і тобі Тмутороканський болване!²

А Половці небитими дорогами побігли к Донові великому. Скриплять теліги їх опівночі, наче лебеді розпужені.

К Донові й Ігор військо веде. Птаство по дубині пильнує біди його. Вовки грозою лякають. Орли клекотом на кості звірів зуть. Лисиці брешуть на червоні щити.

Ей, Руська земле, ти вже за горою!³”

III. Щаслива битва — хвилевий успіх.

«Довго ніч меркне. Зоря світ зап'яла⁴. Мла поля покрила. Соловій спів заснув. Говір галичій збудився.

Русичі велике поле перегородили червоними щитами, шукаючи собі честі, а князеві слави!

З зараня в п'яток потоптали вони погані полки половецькі і, розсипавшись стрілами по полю, похапали красних дівчат половецьких, а з ними золото, паволоки і дорогі оксамити.

А ортмами⁵, опанчами та кожухами стали мости мостити по болотах та грузьких місцях — усяким узороччям половецьким.

Червоний стяг, біла хоругов, червоний бунчук, срібне ратище — хороброму Святославичеві.

Дрімає в полі Ольгове хоробре гніздо. Далеко залетіло.

стилі Бояна, і далі автор вже від себе продовжує оповідання про виступ Ігорового війська. Інші й даліше вважають композицією для прикладу в боянівським стилі.

¹ Се «Посуліє» тут не на місці, не до речі дописано, або було тут щось інше.

² Розуміють як ідол, якусь голосну статую в Тмуторокані, старім Боспорі кімерійським; див. замітки Меліоранського.— Изв. 1902 і дд.

³ Дальший опис ночі прилучають сюди ж, але я його виділяю і прилучаю до дальшого. Руська земля за горою — почуття війська, яке відірвалось від краю, заглибившись в степи, серед зловіщих знаків — прегарний кінцевий акорд пісні.

⁴ В розум.: затримала. Гарний образ також: світ-зоря пропала. (В першій вид.: «Заря свѣтъ запала»).

⁵ «Орьтмами» — слово добре не вяснене і досі. Меліоранський толкує його з турецького як «покривало», «попона».

Не на обиду родилось воно — ні соколові, ні кречетові, ані тобі, чорний вороне, поганий Половчине!

Гза біжить [тікає] сірим вовком. Кончак слід йому править [слідкує] к Донові великому».

IV. Погром війська. Грізна ніч провіщає його. Пригноблений настрій в війську. Образ Всеволода як вираз відваги, що перемагає се пригноблення.

«Другого дня вельми рано криваві зорі світ заповідають. Чорні тучі з моря йдуть — хочуть закрити чотири сонця¹, і в них дрижать сині блискавиці.

Бути громові великому. Йти дощеві стрілами від Дону великого. Тут ся списам поламати, тут ся шаблям потручати о шоломи половецькі, на тій ріці, на Қаялі, у Дону великого.

Ей, Руськая земле, ти вже за горою!

От вітри, Стрибожі внуки, віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігореві. Земля дуднить. Ріки мутно течуть, порохи поля покривають. Стяги гомонять.

Половці йдуть від Дону й від моря, і від усіх сторін оступили хоробрі руські полки. Бісові діти криком поля перегородили, а хоробрі Русичі перегородили їх червоними щитами².

Яр-тур Всеволоде! Стоїш напереді, прищеш на воїв стрілами, гримиш о шоломи мечами харалужними³.

Куди ти, Туре, поскочиш, своїм золотим шоломом посвічуючи, там уже лежать погані голови половецькі, порубані шаблями гартовними шоломи аварські — тобою, Яр-туре Всеволоде!

Які рани страшні йому, браття, коли він забув і почесть і життя, і град Чернігів, і отецький золотий стіл, і своєї милої дружини, красної Глібівни звичаї й обичаї!»

V. Опись бою перебувається, може, — щоб ослабити її напруження, сумною ремінісценцією давніших усобиць. (Можливо — се уривок-парафраза з Боянових пісень) ⁴.

«Були віки Троянові, минули літа Ярославів. Були війни Олегові, Ольга Святославича.

Той Олег мечем коромолу ковав і стріли сіяв по землі. Ступав в золоте стремено в граді Тмуторокані, а вже чув звін його [стремена] давній великий Ярославів син Всеволод. А Володимир з раннього ранку уха затикував у Чернігові⁵.

¹ Чотирьох князів — учасників походу.

² Орда наповнила степ своїм криком, руське військо виставило проти нього свої щити, о котрі той розбивається.

³ Татарська назва доброї сталі.

⁴ Деякі (як Потєбня) вважають се глосєю. Ідея сього відступу чи вставки та ж, що нижче, в VI пісні: роз'єднання руських сил, яке дало поганим перемогу (провідний мотив поеми).

⁵ Образ такий: Всеволод, позбавивши молодших князів (в тім Олега) їх батьківщини, не мав спокою в Києві — і з ним Руська земля. Ще тільки в Тмуторокані Олег збравсь у похід, а вже Всеволод, що займав його батьківщину, полошився, а син його Володимир боявсь навіть слухати того звону, що йшов з Тмуторокані, де осілися прогнані з своїх батьківщин молоді князі-ізгої.

Бориса Вячеславича, хороброго, молодого князя¹, тоді слава на суд привела і на Канині зелену паполому² простелля йому, за обиду Олегову.

І Святополкові прийшлося повезти батька свого між двох коней угорських³ до Святої Софії до Києва.

Тоді, за Олега Гориславича, сялось та поростало усобицями. Гинуло добро⁴ Дажбожого внука. В княжих коромолах скоротили ся віки чоловікам.

Тоді по Руській землі рідко ратаї гукали, а часто граяли ворони, труп'я собі ділячи, та галки свою річ говорили, змовляючись летіти на поживу.

Так було в тих ратах і війнах, як ще сеї раті не передчувано⁵.

VI. *Сумний вислід Ігоревої битви.*

«З зараня до вечора і з вечора до світу летять стріли гартовані, гримлять шаблі о шоломи, тріщать списи харалужні в полі незнаемім, серед землі Половецької.

Чорна земля, під копитами, кістьми була посіяна, кровію полита, тугою походили вони [кості] по Руській землі.

Що ж то ми шуміло, що ми дзвеніло вчора рано перед зорями? Ігор полки завертає. Жаль йому милого брата Всеволода.

Билися день, билися другий — третього дня к полудневі впали стяги Ігореві.

Тут розлучилися брати — на березі бистрої Каяли.

Тут не стало кривавого вина. Тут докінчили пир хоробрі Русичі: сватів попоїли, а самі полягли за землю Руськую.

Никне трава від жалощів, і дерево з туги до землі похилилось».

VII. *Туга і жаль з приводу Ігорового погрому і нарікання співця на княжу незгоду, котра стільки лиха наробила землі Руській і привела тепер до сього нещастя.*

¹ Сі слова «хороброго, молодого князя» стоять після «обиди Олегової», і тому їх прикладають до Олега, але вони належать до Бориса. Сі два уступи належать до тяжчих місць «Слова».

² Покривало, особливо похоронне, на мерцеві.

³ Тіло убитого Ізяслава Святополк повіз підвішене між двома кінями, як часто возили тоді убитих, ранених і т. п. По літопису ся битва, де, з одного боку, поліг Олегів товариш Борис, а з другого — сам «старійший» Ізяслав, сталася на Нежатиній ниві. «Слово» натомість називає Канин, річку недалеко Чернігова, і відвозить батька у нім не Ярополк, як у літописі, а Святополк, а ховають його не у св. Богородиці, а у св. Софії. Сі різниці пробувано вигладити різними поправками, але я вважаю се зайвим. Упускаю в перекладі про похорон Ізяслава: «с тоя ж Каялы» («Святополкъ повелѣтя отца своего»). Після попередніх слів треба б було сподіватись: з того ж Канина. Може бути, що співець на місце скривавленого тою битвою Канина підставляє умисно Каялу, скривавлену погромом Ігорового війська. Розвій гадок, так, як я подаю, представляється ясним, і тому нема потреби вважати сі строфи про смерть Ізяслава механічно причіпленим додатком.

⁴ «Жизнь» значить не «життя», а «добро», «багатство».

⁵ Звичайно се толкують: «а такої битви не чувано»; я вважаю се менше підходящим. Потєбня вважав се кінцем вступної фрази — «Были вѣди Трояни», трактуючи як глосу сю частину від «Тѣи бо Олегъ... до «то было въ ты рати и в ты пѣлкъ».

«Уже, браття, невесела година настала. Уже пустиня [нашу] силу покрила!

Стала Обида¹ на силах Дажбожого внука, дівою² ступила на землю Трояню, заплескала лебединими крилами на синім морі, над Доном плещучи сполошила жирні³ часи.

Усобиця князям — нам від поганих погибель!⁴

Сказали брат братові: „се моє“, „і те моє також“. Почали князі про мале „се велике!“ мовити, та самі на себе коромолу кувати. А погані з усіх сторін приходили з побідами на землю Руську!

Гей, далеко зайшов сокіл, побиваючи птиць,— аж до моря! А тепер уже хороброго Ігорєвого полку не воскресити.

Кликнув [-ла] над ним Карна, і Жля⁵ поскочив [-ла] по Руській землі, огонь розкидаючи⁶ з полум'яного рогу.

А жони руські заплакали, промовляючи: „Уже нам своїх милих лад ні мислею змислити, ні думкою здумати, ні очима оглядати, а золота та срібла вже ні помацати!“

Застогнав, браття, і Київ з туги, і Чернігів від напасті. Туга розлялася по Руській землі, тяжкий сум потік серед землі Руської.

Князі самі на себе коромолу кували, а погані, з побідами набігаючи на Руську землю, дань брали по білій від двору⁷.

І ті два хоробрі Святославичі, Ігор і Всеволод, розбудили ту біду⁸, що приспав був отець їх Святослав, грізний великий князь київський, своєю грозою.

Притріпав був її своїм сильним військом та харалужними мечами, наступив на землю Половецьку, притоптав гори і яруги, замутив ріки й озера, висушив потоки і болота. А поганого Кобяка з Лукомор'я, з залізних полків половецьких вирвав, як вихор, і впав Кобяк в городі Києві, в гридниці Святославоїв.

От і німці та венедеці, от греки та морави поють славу Святославоєву, а жалують на Ігоря⁹, що втопив багатство на дно Каяли, ріки половецької, насипали туди золота руського.

Пересів Ігор з золотого сідла в сідло невільниче, і засумували заборолла по містах, і поникла весела година».

¹ Себто наступила ногою — іншими словами, те саме, що дали.

² В образі діви.

³ Багаті, достатні.

⁴ В І вид. явно попсоване: «на поганья погипе».

⁵ Сі слова «Карьна и Жля» багато наробили клопоту коментаторам. Одні (і перші видавці) бачили в них імена половецьких ватажків. Інші — символічні фігури, як «Обида» — від слів «карити» — оплакувати і «жалувати». Максимович поправив на «Кончака і Гзу». Пор. «карочку» і «нуждочку» в сучасних похоронних плачах, т. I, с. 124.

⁶ В копії Катерини стоїть іще: «людям».

⁷ «Дань про бѣль отъ двора» — се традиційна данина, колись бирана руськими князями. Співець з гіркою іронією каже, що князі, займавшись коромолою — суперечками і усобицями за володіння, полишили Половцям збирати замість них данину з підданої людності. «По-бѣль» при тім, може, має значення метафоричне — «по невільниці» (як турки потім «біду челядь збирали» в невільницьких піснях).

⁸ В І вид. «уже лжу убуду»; толкують се різно, але без великого успіху.

⁹ «Кають князя Игоря» — се можна розуміти: жалують на Ігоря, дорікають йому, і жалують його нещастя.

VIII. Сон Святослава київського і його золоте слово.

«А Святослав смутний сон бачив:

„В Києві на горах,— рече,— покривали ви сеї ночі мене на ліжку тисовім чорною пополомою. Черпали мені ясне¹ вино з горем змішане. Сипали мені порожніми тулами поганих² великі перла на лоно і пестили мене. Уже дошки без сволюка на моїм теремі золотOVERХІМ.

Всю ніч босові³ ворони граяли...⁴ і понесли⁵ над синее море”.

І сказали князеві бояре: „Туга, княже, ум тобі полонила⁶. Се два соколи злетіли з отцівського золотого столу — пошукати града Тмутороканя або шоломом напитись Дону. Та вже соколам приборкані крила поганськими шаблями, а самих опутано путами залізними.

Темно стало третього дня: два сонця померкли, оба червоні стовпи згасли, і з ними молоді місяці⁷ тьмою завоклились.

На ріці на Каялі тьма світ покрила. По руській землі простерлись Половці як гніздо пардів.

Потопили в морі⁸ і велику відвагу дали Хинові⁹.

Уже піднялась хула на хвалу. Уже вдарила нужда о волю. Уже кинувся Див на землю.

Готські красні діви заспівали на березі синього моря — звонячи руським золотом, вони співають про часи Бусові, леліють пімсту Шаруканеву. А ми, дружина, жадні веселія!”

Тоді великий Святослав зронив золоте слово з слізьми змішане, і рече: „Ой мої синовці, Ігоре і Всеволоде! рано почали ви Половецьку землю мечами дробити, а собі слави шукати. Та не славно ви побороти її, не славно кров поганську пролили! Ваші хоробрі серця в твердїм харалудзі сковані і в буянню загартовані. От що наробили ви моїй срібній сивині!

Не бачу я волості¹⁰ сильного і багатого брата мого Ярослава, з його многими воями, з чернігівськими білями, з Могутами, з Татранами, з Шельбирами, з Топчаками, з Ревугами, з Ольбирами — ті без шитів, з самими захалявними ножами кликом полки подолівають, звонячи в пралідівську славу.

¹ В ориг. «сине», в розумінні ясного; в величальних піснях звичайний епітет вина — зелене; «синьо» виноград квітне (див. т. I, с. 275); «сине море», «сине небо».

² «Поганыхъ толъковинъ» — поганих союзників, так толкують деякі старі «азбуковники» се слово «толковин» — помічник; можливо тоді, що в зв'язку з сим стоїть і слово «толока».

³ Се «босові» толкують прерізно, найправдоподібніше просто як «сірі».

⁴ Се, може, найбільш прикре місце тексту, яке не вдається розв'язати: я тому упускаю слова: «у Пльсьнска на болони бьша дєбрь Кисаню».

⁵ «Несошлю» — приймаю поправку «несоша я» або «несошася».

⁶ Так що аж сниться се тобі.

⁷ Тут далі ймення «Олець і Святославъ», що виглядає на пізнішу дописку-пояснення.

⁸ Руську силу, чи руське військо, потоплено в морі, загарено. Хто потопив чи половці чи князі-учасники — неясно.

⁹ Слово се толкується різно, нижче «Хинова» виразно виступає як назва народу.

¹⁰ В розумінні — війська. Сими словами Святослав дорікає своїм «синовцям» (братаничам), що вони з слабкими силами поспішились на половців без старших князів, передусім без свого чернігівського старійшини Ярослава (Святославоного брата) з його великим і хоробрим військом; далі мішаються, очевидно, імена чернігівських «хоробрих» і

Але ви сказали: „Мужаймося самі! Заберем собі давнішу славу і задню поділимося!”¹

А чи диво, браття, старому помолодіти?² Коли сокіл в митах буває, високо б'є він птахів, не дасть і свого гнізда в обиду. Та от біда, княже, несподібно мені!³ На ніщо зійшли добрі часи! От під Римом⁴ крик під шаблями половецькими, а Володимир під ранами! Туга та сум синові Глібовому!”

ІХ. Поклик до князів. Співець підхоплює скаргу Святослава на «княже несподібно» і звертається до князів з покликом підтримати князя Святослава в його планах боротьби з половцями.⁵

«Великий княже Всеволоде! Чи не подумав би ти прилетіти здалека, попильнувати отцівського золотого стола? Ти можеш Волгу веслами розкрити, а Дін шоломами вилити! Якби ти був, була б чага по ногах, а кошей по різані.⁶ Ти можеш і на сухім живими шереширами стріляти — удалими синами Глібовими!»⁷

А ти буй-Рюриче і Давиде! Чи не ви то плавали по крові вашими золоченими шоломами? Чи не ваша то хоробра дружина реве, мов туря, поранені гартовними шаблями на полі незнаємім? Ступіть же, панове, в золоті стремена за обиду нинішню, за землю Руську, за рани Ігореві, буйого Святославича!

Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїм золотокорванім престолі, підперши гори угорські своїми залізними полками,

турецьких родів, оселених на чернігівським пограниччі (проби толкування з турецького у Меліоранського, 1. с.). Дослідники поправляють «не вижду» на «не сждала есте», «не выждала есте»: «ви не почекали». Але зміст буде той сам і при таких читанні.

¹ Святослав іронізує з славолюбності синовців Святославичів, що понесла їх так необачно на половців: всю славу хочуть вони собі забрати, щоб з ніким не ділитись: не тільки теперішню і будучу, але навіть і давнішу, «задню» хотіли б присвоїти (затямити чужу славу).

² «А чи не міг би і я допомогти вам, не вважаючи на свою старість, як старий сокіл, що перелинює?» — питає синовців Святослав.

³ Що князі не хочуть пособляти йому.

⁴ Під Римом, пограничним містом переяславським, половці б'ють людей, а переяславський князь Володимир Глібович ранений, не може їх рятувати, і нікому його заступити!

⁵ Дослідники часто вважають се за продовження мови Святослава, мовляв, тут лежить його «золоте слово», бо в попередній його мові не було нічого особливого. Але спосіб говорення — «великий княже», «господине» — виразно вказує, що се мова не Святослава, а простого чоловіка, співця.

⁶ Чага — половецька дівчина і кошей — половецький бранець, подавались би по найнижчій ціні, якби Всеволод взявся до половців.

⁷ До толкування сього місця служить оповідання Київського літопису під р. 1184 про Кончака, що мав бесурменина, «ниже стрѣляше живымъ огнемъ» і «луци тузи самострѣлнии, одва 50 мужь можають напярши». Меліоранський комбінує перську назву: тірі-і-чарх, стріла або машина «черха» (черх — катапульта до метання). Співець хоче сказати, що, маючи на своїх услугах таких воявничих, лицарських князів, як його братанячі Глібовичі (тільки що згаданий Володимир Глібович і його брат), Всеволод може ними як живими кулями бити половців.

заступивши королеві¹ путь, зачинивши ворота Дунаєві, кидаючи тягарі² через хмари, суди судячи до Дунаю. Грози твої по землях течуть. Відчиняєш Києву ворота, стріляєш з батьківського золотого стола салтанів за землями. Стрільай, господине, Кончака, поганого кощія, за рани Ігореві, буйого Святославича!

А ти, Буй-Романе і Мстиславе?! Хоробра мисль носить ваш ум на діло! Високо пливеш на діло в своїй буєсті, як сокіл на вітрі ширяючись, хоча ти подоліти птицю буйством.

Під вашими шоломами латинськими залізни напорзи³, від них трісла земля: хинова, литва, ятвяги, деремела і половці покидали свої сулиці⁴ і похилили свої голови під ваші харалужні мечі. А от Ігореві притьмився соняшний світ!

Не з добра дерево листя поронило!

По Росі і по Сулі городи поділено, а Ігорєвого хороброго полку не воскресити!

Дін тебе, княже, кличе на побіду! Ольговичі хоробрі князі достигли у битві⁵.

Інгваре, Всеволоде і всі три Мстиславичі, не худого гнізда шестикрильці! Чи не побідними жербками розібрали ви собі волості? Що з ваші золоті шоломи, сулиці лядські і щити? Загородіть Степові ворота своїми гострими стрілами — за землю Руську, за рани Ігореві, буйого Святославича!»

X. Пісня про Всеславичів і Всеслава.

«Не тече Сула срібними струями к граду Переяславу. І Двина болотом тече тим грізним [колись] полочанам під криком поганих!

От тільки Ізяслав, Васильків син, позвонив своїми гострими мечами о шоломи литовські. Приборкав славу й діда свого Всеслава! Та й сам приборканий литовськими мечами, під червоними щитами, на кризавій траві, немов коло хати на кроваті [простягся]⁶.

І сказав йому один: „Дружину твою, княже, птиця крилами покрила, а звірі кров полизали!“

Не було тут брата [його] Брючислава, ані другого — Всеволода. Сам один [Ізяслав] зронив жемчужну душу з хороброго тіла через золотий нашійник!

Засумували голоси, поникло веселіє! Трублять труби городенські.

Ой, Ярославе, і всі внуки Всеславові! Понизьте вже стяги свої! Сховайте свої мечі пощерблені! Вже сьте вискочили з дідівської слави!

Ви своїми коромолами почали наводити поганих на землю Руськую, на багатство Всеславове. Через котору⁷ сталось насильство від землі Половецької!

¹ Королеві угорському.

² Вираз неясний; можливо, іде мова про великі тягарі, каміння, кидане з машин. Співець, як і літописець в посмертній характеристиці Ярослава, мабуть, хоче підчеркнути, що Ярослав, не охочий ходити походами, сидячи на своїм престолі, далеко, не тільки по сусідніх землях, але і «за землями», вміє досягти ворогів своїми військами.

³ Паперзи в ориг.— попр. паперси, толкують як залізни наперсники, броню; Срезневський (Матеріали для словаря) вказав північне *папорзок* — кістка плеча, отже — наплечники.

⁴ Списи.

⁵ Місце неясне, і взагалі ся строфа виглядає як перебита дописками-гlossen.

⁶ Місце дефектне, неясне; про символіку його нижче.

⁷ Через вашу усобицю-коромолу.

На семім віці Трояновім верг Всеслав жереб о дівцю собі любу. Стис ногами¹ коня і доскочив града Києва, діткнувсь золотим ратищем золотого столу київського. Відти скочив лютим звірем² опівночі з Білгорода, повис у синій млі, рано вже³ відчинив ворота Новгородові і розшиб славу Ярославову.

Скочив вовком з Дудуток до Немиги. На Немизі снопи стелять головами, молотять цінами харалужними. На току життя кладуть, віють душу від тіла. Немиги криваві береги не добром були посіяні — посіяні кістьми руських синів⁴.

Всеслав князь людям судив, князям гради рядив, а сам вночі вовком бігав. З Києва до півнів добігав до Тмутороканя, великому Хорсові дорогу перебігав. В Полоцьку йому звонили рано заутреню, а він у Києві дзвін чув.

Та хоч і віща душа була в сміливім⁵ тілі, таки часто терпів біди. Йому віщий Боян ще давніше мудру примівку сказав: „Ні хитрому, ні проворному, ні як птах проворному суда божого не минути“.

Ой стогнати Руській землі, згадавши давніші добрі часи і давніших князів.

Того старого Володимира⁶ не можна було пригвоздити до гір київських. А тепер його стяги — одні стали Рюриковими, а другі Давидові. Та різно їх бунчуки віють!⁷ А на Дунаю списи співають⁸.

XI. Плач Ярославни.

«Чути голос Ярославни. Зозулею незнаємо⁹ кукує вона рано.

„Полечу,— рече,— зозулею по Дунаю! Обмочу бобровий рукав в Каялі ріці. Утру князеві криваві його рани на міцнім його тілі!“

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „О вітре, вітрило! чому господине, так сильно вієш? Чому мечеш хинівські стріли на своїх легких крильцях на мого лада воїв? Чи тобі мало було горі під облаками віяти, леліючи кораблі на синім морі? Пощо, господине, ти моє веселіє по ковилю розвіяв?“

¹ «Клюками подпръ ся о кони». *Клюки* толковано як «хитрість». Се слово вживається в літописі в такому значенні. Та думаю, що простіше толкування Міллера, з болгар. — бедро.

² Себто вовком.

³ Се трудне місце: «утръ же возни стрикусы»; читають то «утръ — рано, то «утръже» — урвав, встроив; *стрикуси* — тарани, остроги і т. д.

⁴ Вся ся строфа про Немигу виглядає як додаток; речення «скочив» частіше зв'язують з попереднім, думаю, що непотрібно.

⁵ І вид.: *друзѣ*, попр. Міллера: *дръзѣ*.

⁶ «Старого Володимира» розуміють часто як Володимира Великого, але дальше ясно, що йде мова про Мономаха (його то стяги розділились в руках правників: одні стали Рюрикові, а другі — Давидові). Також думають, що тут щось пропало; але перехід можливий і при таких текстах.

⁷ Сею кінцевою строфою автор зв'язує пісню про Всеслава з попереднім закликом до князів і з основною ідеєю «Слова», що розділ князів причина нещастя таких, як Ігореве.

⁸ Сю неясну фразу часом відділяють і зв'язують з Ярославниним плачем. Мабуть, краще зіставити її на кінці сеї пісні: сили князів поділились, тим часом як на Дунаї бій і треба їх там.

⁹ Не помічена ніким.

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „О Дніпре-Словутичу! Пробив еси кам'яні гори крізь землю Половецьку. Ти леліав¹ еси на собі Святославові насади² до війська Кобякового. Полелій, господине, мого лада до мене, аби не слала я до нього сліа на море рано!“

Ярославна рано плаче в Путивлі на заборолі, промовляючи: „Світле і пресвітле сонце, всім ти тепле і красне! чому ж, господине, простер ти своє гаряче проміння на воїв мого лада? В полі безводнім згагою зігнув еси їм луки, тугою їм тула заткав?“

XII. Утеча Ігоря.

«Приснуло море опівночі, ідуть туманні стовпи³ з мраками. Ігореві Бог показує путь з землі Половецької на землю Руську, к батьківському золотому столу.

Погасли вечірні зорі. Ігор [ніби] спить — Ігор бдить⁴. Ігор гадкою поля міряє від великого Дону до малого Донця.

Кінь опівночі [став]⁵. Овлур свиснув за рікою — дає князеві розуміти.

Князя Ігоря нема! Кликнули⁶. Стукнула земля, зашуміла трава, вежі половецькі захиталися.

А Ігор князь поскочив горностаєм в очерет, білим гоголем на воду. Кинувсь на борзого коня, і скочив з нього босим⁷ вовком, і побіг к луку Донецькому.

Полетів соколом під імглами, побиваючи гусі та лебеді на снідання, на обід і на вечерю.

Як Ігор соколом полетів, так Овлур вовком побіг, обтрясаючи собою холодну росу. Бо підірвали своїх борзих коней.

Донець рече: „Князе Ігорю! Не мала тобі хвала, а Кончакові досада, а Руській землі веселія“.

Ігор рече: „О Донче, не мала й тобі хвала, що леліав князя на хвилях, стелив йому зелену траву на своїх срібних берегах, одягав його теплою імглою під тінню зелених дерев. Ти стеріг його гоголями на воді, чайками на струях, чернядю на вітрах“.

Не така, — рече, — була річка Стугна. Та хоч худу струю мала, але, пожерши чужі потоки і струї і розширившись на устю, молодого князя Ростислава замкнула на дні при темнім березі⁸. Плачеться мати Ростиславова по молодім князі Ростиславові. Засмутились цвіти від жалощів і дерево з туги до землі похилилось.

Не сороки то затріскотіли: слідом Ігоревим їде Гза з Кончаком.

Тоді ворони не граяли, галки замовкли, сороки не тріскотіли, по лозині тільки повзали. Дятли стуюм путь к ріці показують. Соловії веселими піснями світ заповідають⁹.

¹ Колисав, несучи на собі.

² Човни.

³ «Сморци» — попр. «смерчи, смерчі».

⁴ Не спить.

⁵ В оригіналі дієслова бракує; дехто переносить сюди даліше «кликну».

⁶ В ориг. отсе: «кликну».

⁷ Мб. сірим, як вище про ворон.

⁸ Приймаю поправку Вяземського — Потебні. В I вид.: «Днѣпръ темнѣ березѣ», тому більшість читає, що Ростислава «затворив Дніпро». Але тоді докір Стугні, що утопила Ростислава, лишається недоговорений.

⁹ Образ загальної радості природи з Ігорового повороту і спочуття: зловіщі птахи мовчать, доброзичливі помагають і виявляють радість.

Мовить Гзак Кончакові: „Коли сокіл до гнізда летить, соколичка розстріляємо своїми золоченими стрілами“¹.

Рече Кончак Гзі: „Коли сокіл до гнізда летить, ми сокола опутаємо красною дівчиною!“

Одказав Гза Кончакові: „Коли опутаємо красною дівчиною, не буде нам ні сокіля, ні красної дівчини, і почнуть нас бити птахи в полі половецькім“.

Закінчення.

«Сказав Боян, піснотворець старих часів [Святослава, Ярослава, Олега та коганевої хоти]: „Тяжко тобі, голові без плечей, зло тобі, тіло, без голови“². Так Руській землі без Ігоря.

Та сонце вже світить на небі — Ігор князь в Руській землі.

Дівці поють на Дунаї — в'ються голоси через море до Києва.— Ігор їде по Боричеву до святої Богородиці Пирогошої³.

Краї раді, городи веселі!

[А нам,]⁴ проспівавши пісню старим князям, потім і молодим заспівати славу: Ігореві Святославичу, Буй-турові Всеволодові, Володимирові Ігоревичеві:

Здорові, князі і дружино, що побороете за християн поганські полки!

Слава князям і дружині.

Аминь⁵».

Форма «Слова». Як бачимо, неважаючи на більш ніж столітню працю над «Словом» палеографів, лінгвістів, фольклористів та істориків, читається його текст і досі місцями тяжко, навіть дуже. Підчеркую — місцями, бо знов єсть багато таких місць, що виглядають немов тільки що проспівані, з захованням ритму, з явними прикметами первісної поетичної фактури. Чим пояснюються отсі темні плями в тексті і така неоднотайність його: сорозмірна ясність і гладкість в одних частях, такі чорторії в других? Одні дослідники були схильні валити се на перших видавців «Сло-

¹ Розмова йде про Ігорового сина, що лишивсь у половців, і Гза його радить убити, а Кончак оженити, що й сталося.

² Се одно з найтрудніших місць. В І вид. і копії цариці: «Рекъ Боянъ и ходы на Святъславля пѣтворца стараго времени Ярославля Ольгова Коганя хоти». Перечислення князів (оспівуваних ким? Бояном чи автором Слова, не ясно) можна вважати в цілості чи в часті глаголю. Забелін свого часу здогадувався, що тут стоїть ім'я другого старого поета — Ходына (тому двійне число: «пѣс[н]творца»). Міллер поправив на «исход», закінчення поеми. Деякі «хоти» поправляють на «хоть и» і читають: «Хоч тяжко голові без плечей» і т. д. Про обставини, до яких може належати ся Боянова фраза, див. вище.

³ Ікона Богородиці, принесена з Греції купцем Пирогошою і поставлена в церкві на Подолі, — перед нею Ігор хоче зложити подяку за визволення.

⁴ Додаю сі слова для зв'язку гадок.

⁵ Сей «аминь» досить займав дослідників: чи він належить до первісного тексту? Деякі читають: «а дружині аминь». Але а тут не представляє, а лучить.

ва», що в деяких місцях не вміли собі дати раду. Інші толкували се тим, що сама копія збірника № 323 була дуже непоправна. Треті йдуть дальше і припускають плутанину, неясності, механічні, невідладжені сполучення в самім архетипі. Се резонно, бо самими помилками в читанні чи переписувача збірника чи видавців не можна витолкувати всі механічності і нелогічності в частях зовсім ясних щодо своєї букви. От тут і виникає питання про архетип. Що лежить в основі нинішнього тексту «Слова»: чи автентичний текст автора, чи якась чужа запись усного тексту? Се питання рішається в залежності від того, чи вважати «Слово» твором чисто книжного походження, яке писалось автором для читання, чи усної репродукції, чи твором, співаним з пам'яті, положеним на письмо аж пізніше, самим автором, чи іншою особою.

Одним з найбільш рішучих оборонців книжного походження слова був Максимович. Для нього, як ми бачили, се твір від початку писаний, задуманий і виконаний літературно, як яка-небудь модерна поема в історичнім, старосвітськім стилі (див. вище). Потєбня висловлювався вже не так рішуче: «Подібно, як багато інших, і я вважаю «Слово» твором індивідуальним і письменним. Виходячи вже з признаної, напр., Максимовичем потреби деяких перестановок, я прийшов до здогаду, що в «Слові» багато непотрібного, багато стоїть не на своїм місці. Здається, що копія, яку маємо в виданні 1800 р., веде свій початок від чорного рукопису (брульону), писаного автором або з його слів; він мав приписки на маргінезах, замітки для пам'яті, поправки, супроти котрих переписував (може, з кінця XIII або початку XIV в.), був в трудності, не знаючи куди їх поставити. Для самого автора могло бути неясним, котрі з ампліфікацій первісного тексту будуть потрібні, а котрі будуть зайві при останній редакції, яка до нас не дійшла або й зовсім не здійснилась. Крім того, здається, в текст включено глоси переписувача або й не одного переписувача.

Новіший дослідник «Слова» проф. Владимиров, також прихильник книжності слова, висловлюється ще менше рішуче. Раз він говорить про нього як «твір старого руського літерата», що сам власноручно записував на хартію своє «Слово». На іншій сторінці підчеркує, що воно саме зветься «піснею», складається з безсумнівних старих пісень або їх уривків, «але записане як книжний твір» і мусило прикраситись звичайними взірцями «повісті слова». «Здається, наше „Слово“ не повість, не книжне оповідання, а народна пісня». Але «ледве чи можна вдоволитись здога-

дом, що „Слово“ було тільки записане з уст співців»; «Коли оповідання чи пісні існували окремо, то авторові „Слова“ належить заслуга їх об'єднання, зведення до одного плану — се об'єднання робилось за поміччю заспівів, припівок, книжних переходів від одної частини до інших». «Рука книжника в захованім тексті „Слова“ безсумнівна. Се був письменник обчитаний в літописах, в хронографах і взагалі в слов'яно-руській перекладеній літературі». «Се був автор, що використав дуже різnorodний матеріал, між іншим книжні вирази і способи»¹.

В сих ваганнях між чисто книжним, «літературним» твором і піснею явно видиться компроміс між твердим трактуванням «Слова» як книжної, «штучної» поеми, таким, яке бачимо у Максимовича, Вяземського або Вс. Міллера, і такою ж рішучою оцінкою його як пісні «безграмотного співця», яку дав свого часу Буслаєв. А під сим лежить, на мій погляд, справедливе почуття, що при всіх елементах книжності, тісних зв'язках з книжною, повістєвою літературою, які виступають у «Слові», її мозаїчність, різноплановість, «розтікання» по різним темам все-таки доволі трудно звести до глос чи паралельних варіантів, пороблених на письмі автором «Слова». З двох можливостей — трактування «Слова» як купи поетичних нарисів, полишених автором в стані сировім, не зведених до одної цілості, і розуміння його як пізнішої записі пісень і імпровізацій, об'єднаних деякими подібностями тем, дещо припасованих до себе «книжними переходами» записувача, але не зтоплених в одній поетичній масі,— ся друга здається мені більш здатною витолкувати нам особливості того тексту «Слова», який ми маємо.

Проти такої гадки, що сей текст — то пізніша запись пісні, чи пісень, підношено особливо такий аргумент, що, мовляв, пам'ять не могла б задержати в такій докладності стільки імен і подробиць маловизначних подій 1180-х років. Се почасти справедливо, але тільки почасти, бо тих імен і конкретних подробиць не так уже багато і в свідомих дружинних кругах така традиція в доволі свіжій і докладній формі могла триматись два-три покоління, так, як тримались, скажім, пісні Бояна. Тим часом нема ніякої потреби припускати, щоб пісні на тему Ігорового походу були записані доперва по п'ятдесяти чи сто літах. Досить прийняти, що по п'яти-десяти літах не сам поет, а хтось інший почав зводити варіанти пісень, які співались на сю тему,— з того вповні могли повиходити всі ті неясності, непослідовності,

¹ Древняя русская литература, с. 298, 306, 308, 310, 311.

відбігання від теми і вставки сторонніх епізодів і тем, які так виразно виступають у нинішнім тексті.

Але чи «Слово» має виразні вказівки того, що воно призначалося для рецитації, для співу? Це приводить до питання про його зверхню форму.

Вже в 1812 р. Ол. Остенек-Востоков, талановитий славіст, який, може, перший розгадав секрет народного східнослов'янського вірша, заявив в своїй студії «Опытъ о русскомъ стихотвореніи», що йому вдалось «безъ всякой принужденной растяжки» поділити «Слово» на «довольно равные и мѣрные періоди или стихи», і дав взірєць такого поділу, щоправда, якраз у найбільш невдячній, з сього погляду, вступній часті «Слова». Ще більш рішучо висловлювався в сім напрямі Полевой, для нього «размѣръ явень», «треба тільки пам'ятати, що рахувати тут треба не стопами, і ви зараз зрозумієте його різnorodну співучу музикальність». В такій оцінці виходив він з аналогій з великоруськими вірцями, неримованими і взагалі в ритмічній будові далеко свободнішими, ніж українські.

Максимович, виходячи з аналогій з українськими піснями і думами (зв'язь «Слова» з думами він зазначив зараз же без вагання), був збентежений бідністю рим «Слова», дуже рідкою в порівнянні з українською усною поезією. Тому він бачив у «Слові» «гармонійний свободний рух мови», «окремими, різnorodними хвилями», і тільки місцями «серед них вириваються справжні вірші, іноді одномірні, іноді навіть суголосні між собою, асоновані на одну риму по кілька»,— і наводив приклади такого дієслівного римування. Правдоподібно, з таких же міркувань виходив і Куліш, вважаючи первісну поетичну форму слова покаліченою і деформованою якимсь північним книжником, і пізніше аналогічний погляд висловив Житецький, уважаючи нинішнє «Слово» прозовою перерібною пісні, зробленою самим автором для літопису.

Разом з сим не переривались проби представити сей текст в поетичній формі: ритм, який так виразно відчувався в нім місцями, непереможно попихав до таких зусиль. При тім одні силувались, за поміччю різних переставлювань і натягань, надати текстові тонічний розмір, поділивши на хореїчні, ямбічні, дактилічні стопи, і сі проби (до них належить також проба Партицького) не мають ніякої вартості, бо такого розміру «Слово» не могло мати. Раціональніші були проекти поділу по синтактичному принципу, приймаючи за основу граматичне речення, в дусі народної поезії. Свого часу зробила приємне враження така проба Гербеля, що поруч свого віршованого перекладу надруку-

вав, кирилицею, оригінальний текст, поділений на вірші, відповідно вказівкам Востокова і Максимовича. Максимович похвалив сю розбивку, але завважив, що, на його погляд, вірші занадто подроблено. Роблячи сю замітку, Максимович мав на увазі віршову будову дум і з такого погляду зробив потім поділ тексту «Слова» Ю. Тиховський, притримуючися лисенківського поділу дум на вірші і даючи відповідно тому перевагу віршам довгим, на його взір¹. Аналогія «Слова» з думами за сей час була прийнята в українських кругах: Антонович і Драгоманов у своїм корпусі історичних пісень характеризували їх як неримовану українську думу XII в.; таку ж характеристику дав «Слову» Ягич в своїй студії про слов'янські пісні. Отже, проба Тиховського вповні відповідала поглядам на «Слово» як на прообраз думи.

Справедливу осторогу проти такого підтягання старої нашої ритміки, «Слова» зокрема, під думу, висловив Франко, висуваючи принцип м у з и к а л ь н о -синтактичної стопи як підстави ритму. В сім ішов він за поглядами Потебні, висловленими в його монументальній праці про українську обрядову пісню, але вважав його концепцію остільки неповною, що вона не рахувалася з строфічною будовою. По гадці Франка, староруська поема будувалася строфічно — свобідніше від строфічної будови античної або нової європейської поезії, але «далека була і від тої безформності, до якої дійшов поетичний речитатив у козацьких думках». По аналогії Франко відсилав до старогерманської поезії².

Інакше підійшов до справи В. Бирчак в своїй студії «Візантійська церковна пісня і „Слово о полку Ігоревім“», 1910. Новіші студії над грецькою гімнологією навели його на гадку трактувати «Слово» як рід грецького церковного канону щодо форми³, і він в згаданій праці дав пробу поділу «Слова» на пісні і строфи, зложені з різних комбінацій терцин і квартетів, на взірець грецького канону. Стримався при тім від усяких поправок і змін проти видання 1800 р., і тому не міг досягнути повного паралелізму в будові строф тої самої пісні, що характеризує візантійський канон. В ві-

¹ Прозою или стихами написано «Слово о п[олку] Иг[ореве]». — К[иевская] Старина, 1893.

² Слово о Лазаревъ воскресеніи.— Записки львівські, т. 35, 1899, с. 32.

³ Свого часу Апол. Майков, визначний російський поет, в своїх замітках про «Слово» (при перекладі його, опублікованім 1870 р.), висловивсь про «Слово», що се «поема писана мерною прозою, приспособлявшейся къ пенію по образцу церковныхъ каноновъ и псалмовъ», але ся гадка, здається, зісталась невідома д[окто]ру Бирчакові.

зантійським каноні пісні мають різну конструкцію, але в тій самій пісні строфи мають однакову будову; в «Слові» ж сього нема, і д[окто]р Бирчак здогадується кінець кінцем, що «або форма дружинної пісні оперлася ще на якімсь іншим роді форми візантійської поезії, або, що більше правдоподібне, що на основі форми візантійської церковної пісні розвинулася у нас оригінальна, більше свобідна будова, що більше відповідала духові молоді староруської культури».

Проти сього погляду, як я мав нагоду згадувати, доволі різко виступив Ф. Коlessа в своїй студії «Про генезу українських народних дум», 1921. Підчеркуючи «наскрізь світський характер» «Слова» у протиставленні до тодішньої літератури з церковною «закраскою», він настоює, що «об'яснення віршової будови «Слова» треба шукати між творами народної поезії», і як таку старшу, а «Слову» найближчу форму народної поезії, вказує похоронні голосіння. Вважаючи неправдоподібним принцип схематичної строфічної будови при свобідній речитативній формі, яка характеризує голосіння, з одного боку, «Слово» і думи — з другого, він уважає «Слово» за «зложене нерівномірними стихами, що творять більші і менші групи, подібно як у голосіннях і думах, що лучаться з собою на основі паралелізму і риторичного риму» (с. 112).

Се, розуміється, не виключає впливів на розвій таких речитативних поетичних форм з боку церковної поезії, як се признає до певної міри й сам Ф. Коlessа, пригадуючи тези своєї ранішої праці, що паралелізм і риторичний рим наших творів, «Слова» і дум в тім числі, творять «дзвено, яке лучить українські народні думи й пісні з народною поезією південних й інших слов'ян та візантійською церковною піснею». Думаю, що се належить сказати тільки більш рішучо. Вище я підніс широкі аналогії між нашим старим героїчним стилем і церковною поезією, які промовляють за широкими в п л и в а м и її, і то якраз на рецитаційній формі нашої героїчної поезії.

Не повторюючи сказаного там (I, 98) про потребу дальших студій для вислідження сих взаємин, я зазначу тут тільки, що теж не вірю в можливість розложити «Слово» від початку до кінця в систему строф чи віршів по якому-небудь ключу — не тільки візантійському, але й світському. Ті сумніви, які мали щодо ритму «Слова» такі добрі знавці української поезії, як Максимович, Куліш, Житецький, почувуючи, що місцями в тексті ритм рішуче переривається, не йде, — я вважаю справданим (лишаючи на боці їх гадки про деформацію).

Я думаю, що «Слово о полку Ігоревім» спочатку спі-валось, так само, як Боянові пісні, на взір котрих воно складалось. Я зазначив се вже вище, що образ Бояна, як він покладає свої віщі персти на струни, освітуючи князів, трудно вважати чистою артистичною метафорою. Перед нами таки дійсно співець, який дійсно співає перед князями, акомпаніюючи свій спів пригравкою. Автор «Слова» бере собі його за взірець, тільки хоче більш притримуватись ре-альних подій, не розтікаючись по Бояновим замишленням. Він творить для співу теж, очевидно, чи творив, імпровізу-вав, співаючи. Але текст, який маємо, явно перебитий про-заїчними місцями. Як їх толкувати? Чи вони з'явилися при записі різних варіантів пісні іншою людиною, котра не схо-тіла чи не встигла привести до однакості ритмічної си-стеми таких місць — рубців, де сходились різні варіанти? Чи се, дійсно, наслідки калічення пізнішими книжниками старого тексту різними дописками або парафразами?

Вище я вказав ще одне можливе об'ясування — се ще при співі, а краще сказати — рецитації такої старої пісні, ритм сеї рецитації умисно понижався, і вона переходила в про-зове, ледве акцентоване ритмом декламування. Порівню-ючи «Слово о полку Ігоревім» зі «Словом о Законі і Бла-годаті» і з проповідями Кирила, бачимо виразні аналогії в їх ритмічній будові. Зазначені риторичним ритмом місця чергуються в них з місцями чисто прозовими, позбавленими всякого ритму, і можна думати, що автори умисно не хочуть занадто екзальтувати читача такими ритмічними засоба-ми — вони вживаються тільки від часу до часу, для підне-сення настрою такими скандованими тирадами. «Слово о полку Ігоревім», очевидно, іде далеко дальше в напрямі ритмічної рецитації. Але хто зна, чи автор його теж не вважав потрібним чергувати місця з сильнішим і слабшим ритмом і відповідним музичним супроводом. Вже раніше, говорячи про мішанину, прозово-віршову форму деяких ка-зок, я згадав про аналогічні явища в старім епосі різних народів. Так, напр., французька «співомовка», *cantefable* про Окасіна і Ніколету, поч. XIII в., складається з чергованих прозових і поетичних частин: партії, де переважає елемент ліричний, уложені в формі віршовій, більш епічні — прозо-ві; проза переходить безпосередньо в пісню, і навпаки, але іноді виходять при тім і повторення. «Едда» старшої редак-ції складається також з партій прозових і віршових, і Мі-ленгоф вважав се первісною формою, а ті пісні, які мають однакостайну віршову будову, признавав роботою пізніших редакторів. Так само ірландські епічні записи мають мі-шану форму: віршовані головно ліричні і драматичні партії,

тим часом як більш описові оповідаються прозою¹. Я звертаю увагу наших дослідників на ці аналогії — вони можуть кинути світло і на студії нашої поетичної форми. В кожному разі в теперішнім тексті «Слова» таке чергування уступів ритмованих з неритмованими для мене безсумнівне, хоча багато місць можна, і навіть треба, толкувати пізнішими деформаціями первісного ритмічного тексту.

Ітак, З а с п і в видається мені в своїм початку не скандованим:

«Не льпо ли ны бьшеть, братіє, начяти старыми словесы трудныхъ повѣстей о пълку Игоревѣ — Игоря Святъславича?

Начяти же ся тѣй пѣсни по былинамъ сего времени, а не по замышленію Бояню!

Боянь же вѣщій — аще кому хотяше пѣснь творити,
То растекашеть ся мыслию по древу,
Сърымъ вълкомъ по земли,
Шизымъ орломъ подъ облакы».

Тут уже дає себе почувати ритм. Дальше виглядає як переповідження, в третій особі, заспіву Боянної пісні — приблизно він міг виглядати так: «Помяну первыхъ временъ усобицѣ, пущу десять соколовъ...» В переповідженні оригінальний ритм виступає тільки в дальшій:

«Помняшеть бо [рече] пѣрвыхъ времєнь усобицѣ,
[Тогда] пушашеть десять соколовъ на стадо лебедѣй:

который дотечаше,
та преди пѣснь пѣяше —

Старому Ярославу,
Храброму Мстиславу²,
Красному Романови Святъславичю.

Боянь же, братіє, не десять соколовъ на стадо лебедѣй пушаше,
Но своя вѣщія прѣсти на живая струны вѣскладаше,
Они же сами княземъ славу рекотаху».

В початку I пісні скандування виступає спочатку дуже слабо; дещо, мабуть, змінено, але, можливо, і в оригінальній пісні ритм не підчеркувався:

«Почнемъ же, братіє, повѣсть сію отъ старого Владимира до нынѣшняго Игоря,

иже истягну умъ крѣпостію своею
и поосгри сердца своего мужествомъ,
наплънив ся ратнаго духа,
наведе храбрѣя своя пълкы
на землю Половѣцкую,

¹ Про це свого часу писав Koegele в своїй *Geschichte der deutschen Litteratur bis zum Ausgange des Mittelalters*, т. I; і Веселовський в своїх екскурсах в історичну поетику. — Ж[урнал] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения], 1897, IV.

² «Иже зарѣза Редедю»... — мабуть, глоса.

за землю Руськую.

Тыгда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него
тьмою вся своя ноя прикрыты.

И рече Игорь къ дружинѣ своей:

братіе и дружино!

луче жъ бы потяту быти,

неже полонену быти!

А всядемъ, братіе,

на свои бръзья комони,

да позримъ синего Дону!

Спала князю умъ похоти

и жалость ему знаменіе заступи!

искусити Дону великого.

Хощу, бо, рече, копіе преломити

конецъ поля Половецкаго

с вами, Русичи!

хощу главу свою приложити,

а любо испити шеломомъ Дону!

О Бояне, славію стараго времени!

абы ты сіа плъкы ущекоталъ,

скача, славію, по мыслену древу,

летая умомъ подъ облакы,

свивая славы обаполь сего времени,

рища в тропу Трояню

чрес поля на горы.

Пѣти было пѣснь Игореви того внуку:

«Не бура соколы занесе чрез поля широкая —
галици стада бѣжать к Дону великому!..

Чили въспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовъ внуче:

«Комони ржуть за Сулою. Звенить слава въ Києвъ...»

Трубы трублять въ Новѣградъ,

Стоять стязи въ Путивлѣ,

Игорь ждетъ мила брата Всеволода».

Поетичний характер «Слова» і його публіцистичні завдання. Вчитуючись в переданий нам текст, відчуваємо ясно, що перед нами дійсно пісня, останки пісні. Як пізніші думи, як давніші закляття і голосіння, її не можна собі уявити відповідно, не підсуваючи якоїсь мелодійної модуляції. Як вони, так і «Слово» не має і не може мати симетричної строфічної будови. В нім зовсім нема епічного тону гомерових поем чи середньовічних *chansons de geste*. Так само, як думи, «Слово» повне напруженого, гострого почуття, пафосу, котрий то підіймається, то опадає, то вдаряє увагу різко скандованими фразами, то розпливається в меланхолійних рефлексіях, то дає проблиски погідного радісного настрою. Ритмічна будова тексту не відділима від змісту, вона супроводить йому, віддаючи в ритмічно-музичній будові фрази, відтінки думки, і навпаки, темп ритму дає зрозуміти нам той настрій, ту гадку, яку поет включає в свою фразу.

¹ Сей рядок Петєбня уважав теж глосією.

Інакше збудовано строфу, що голосить Ігореву побіду:

Съ зараніа въ пятокъ потопташа поганяя плькы половецкыя и расу-
шась стрѣлами по полю помчаша красныя дѣвки половецкыя, а съ
ними злато и паволокы и драгыя оксамиты; орытмами и япончицами
и кожухы начаша мости мостити по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ —
[и] всякими узорочыи Половѣцкыими.

Чрълень стягъ,
бѣла хорюговъ,
чрълена чолка,
сребрено стружіе
храброму Святъславличю.

Від маестичного епічного тону автор переходить до різких,
урваних звуків тріумфальної фанфари. Або в іншій радісній
моменті — утечі Ігоря:

Погасоша вечеру зори.
Ігорь спить.
Ігорь бдить,
Ігорь мыслію мѣрить
Отъ великого Дону
до малого Донца.

Комонь [ста?] въ полуночи.
Овлуръ свисну за рѣкою,
велить князю разумѣти.
Князю Игорю не быть.
Кликну.
Стукну земля,
вежи ся половецкіи подвизашася.

Співець різкими урваними фразами, супроводженими, оче-
видно, відповідними акордами, віддає напружену енергію
щасливого моменту.

Як же інакше звучить тяжка, сумна повість про погібель
Ігорового війська на початку VI пісні:

Съ зараніа до вечера,
съ вечера до свѣта
летять стрѣлы каленныя,
grimлять сабли о шеломы,
трещать копіа харалужныя
въ полѣ незнаемъ,

среди земли Половецкыи.
Черна земля подъ копыты
костыи была посяяна,
а кровію польяна
тугою въздоша по Руской земли.

І по сій сумовитій, але розмірно спокійній епічній рецитації
порив патетичної скорботи, незносної тривоги, яка ледве
знаходить собі вислів в сих урваних фразах:

Что ми шумить,
что ми звенить
давеча рано предъ зорями?
Ігорь плькы заворачаетъ —
Жаль ему мила брата Всеволода.
Биша ся день,
биша ся другій,
третьаго дня къ полуднію
падоша стязи Игоревы.

Ту ся брата разлучиста
На брезѣ быстрой Каялы.
Ту крововаго вина не доста.
Ту пирь докончаша храбрін
Русичи:
сваты попоиша,
а сами полегоша,
за землю Рускую.

І потім, по паузі, вже в іншій тоні сумний кінцевий акорд:

Ничить трава жалошцами,
а древо с тугою
къ земли приклонилось.

В тонах жіночого голосіння віддається спочатку туга за загибіллю хороброго війська рідних і близьких:

Жени рускія вьсплакашась аркучи:
Уже намь своихъ милыхъ ладъ ни мыслию смыслити,
ни душою сдумати,
ни очами сьглядати,
а злата и сребра ни мало того потренати.

Далі широкою, як море безкрає, тугою розливається гіркий плач поета над всенародною бідою:

А вьстона бо, братіє, Кієвь тугою, а Черниговъ
напастьми.

Тоска розлія ся на Руской земли.
Печаль жирна течє средь зсмлі Рускыи.

Трудно і скорботно поступає оповідання засмученого старця великого князя Святослава про його сумні настрої:

Си ночь сь вечера одѣвахуть мя — рече — чрною паполомоу
на кровати тисовъ;
чрпахуть ми синее вино
сь трудомъ смѣшено;
сыпахуть ми великый женчюгъ на лоно
тьщима тулы поганыхъ тльковинь¹.

Мелодійно, повно краси пливуть голосіння-закляття Ярославлни:

Ярославлинъ гласъ ся слышитъ,
зєзгицеу незнаемъ рано кычеть:
«Полечю — рече — по Дунаєви,
омочю бєбрянъ рукавъ вь Каялѣ
рѣцѣ,

утру князю кровавыя раны
на жестоцѣмъ его тѣлѣ!»
Ярославна рано плачєть
вь Путивлѣ на заборолѣ
аркучи:

«О вѣтрѣ, вѣтрило!

Чєму, господинє,
насилно вѣєши?

Чєму мычєши хиновьскыя стрѣлки

на своєю нетрудною крилщю

на мояє лады вон?

Мало ли ты бяшєть

горѣ подь облакы вѣяти,

лєлѣючи корабли

на синѣ морѣ?

Чєму, господинє,

мое весєлія по копылію развѣя?»

Ярославна рано плачєть

Путивлю городу

на заборолѣ аркучи:

«О Днѣпрє Славутицю!

ты пробилъ єси каменныя горы

сквозѣ землю Половецкую;

ты лѣлѣялъ єси на себѣ насады

до плѣку Кобякова,—

вѣзлєлѣй, господинє,

мою ладу ко мнѣ,

абыхъ не слала кѣ нему

слєзѣ на море рано!»

Ярославна рано плачєть

вь Путивлѣ на забралѣ аркучи:

«Свѣтлоє и прєсвѣтлоє слѣнце,

всѣмъ тепло и красно єси.

чєму, господинє,

простре горячую свою лучю

на ладѣ вон?

Вь полѣ безводнѣ

жаждєю имѣ лучи сѣпряже,

тугою имѣ тулы затчє.»

Сей плач Ярославлни вважаєтьсє і може вважаєтисє од-
ною з найкращє захованих пісєнь «Слова», і, судячи з нього,
можна бачити, щю вповнї симєтрична строфїчна будова не

¹ Перєставлєно слова.

була манерою автора «Слова». Різноманітність в деталях при основнім паралелізмі ситуацій — от що його характеризує і в укладі, і в вислові, і в ритмі, і се відповідає тому загальному характерові сього твору, котрий я вище підчеркнув. Розміреність і одностайність епічної повісті йому цілком чужа, він має наскрізь характер імпресіоністичний. Невважаючи на інші спільні прикмети своєї доби, свого соціального ладу і своєї культури, які ставлять його в однім ряді з «воїнськими повістями», перекладеними і світськими, з такими епічними творами, як сучасна «Пісня про Роланда» — твір, який признано за найближчий йому по духу, і се правда, — поетичний характер «Слова» зовсім від них відмінний. Деталічний і самозрозумілий стиль примітивно-епічного оповідання, спокійний і ясний, як глибока повноводна ріка, зовсім далекий від сього рвучкого, химерного потоку гадок і почувань. «Слово» все виткане з хвилевої сугестії, різких, коротких, блискучих ударів, як проблиски молнії в старім описі Листвинської битви, що ледве дають глядачеві — слухачеві розглянутись в ситуації.

Вище я навів характеристичний відзив Кар'єра, який відмовляв «Слову» автентичності, власне, з огляду на таку дивну, незвичайну для середньовічного епосу манеру говорення натяками, короткими відокремленими образами, без усякої «наглядності». Столітня робота над «Словом» поставила його автентичність поза всякими сумнівами; але, з другого боку, може, тільки тепер, по десятиліттях імпресіонізму, декадентизму, символізму в літературі, ми починаємо розуміти дійсний характер і високу красу «Слова», навіть в тій хаотичній, покаліченій формі, в якій ми його маємо. При всій наївності вислову нової, ще мало виробленої літературної мови, воно вдаряє не стільки безпосередньою, варварською геніальністю експресії, як високою виточеністю свого арти[сти]зму. Дивно подумати, що се пише людина в які два століття по християнізації, появі школи і письменства, в таких некультурних обставинах, під вічним натиском степової орди. Зрозуміти се явище зможемо тільки, зміркувавши, що ся нова культура будувалась на фундаментах старого, вирафінованого візантійського письменства, котрому високоталановитим людям, як автор «Закоу і Благодаті», як Кирило Турівський, відразу вдавалося стати на плечі, — так, як Горацій, скажім, відділений не більш як двома століттями від перших літературних вправ Еннія, міг стати на рівні сучасної грецької літератури. І з сею подвійною мірою — як твір літератури нашої, нової, варварської, і разом як український вицвіт прастарої візантійської культури, що переживала не знати котре своє відмоложення че-

рез приплив отакої варварської крові, як наша в данім разі,— мусимо оцінювати сей твір, ще не оцінений вповні літературою світовою, бо досі не предложений їй в відповідній літературі, поетичній інтерпретації, яка б дала можливість в повній мірі відчутти його естетичні вартості. Відповідно переложена й інтерпретована ся пам'ятка буде далеко ближчою й інтереснішою для сучасної людини, ніж твори античного чи староіндійського, староіранського чи навіть західного середньовічного епосу. Вона дуже м о д е р н а, в кращім розумінні слова, своїм стилем і манерою.

Хто уважно перечитає «Слово» хоч би в вище поданім перекладі, мабуть, зрозуміє мою гадку; але, може, годиться пояснити її все-таки кількома ілюстраціями.

Візьмемо, напр., вступ: план і рішення походу. Замість мотивувань, переговорів, перечислення сил, узброєння, як то буває в старім епосі, перед нами кілька окремих штрихів. Непереможна охота напитися «Дону великого» — побувати в самім осередку хижої сили, що нищить Русь. Рішучість краще полягти зі зброєю в руках у боротьбі з сим тяжким ворогом, ніж, сидючи бездільно дома, одного гарного дня попасти в полон половецькому наїздові. І вже — «трубы трубять въ Новѣградѣ, стоять стязи въ Путивлѣ». Замість епічного оповідання від автора перед нами — по-стать провідника української передової сторожі, Всеволода. Не автор характеризує хоробрих учасників походу — слухач їх бачить в сій прегарній характеристиці пограничників — курян:

А мои ти Куряне —
свѣдоми кѣмети:
подѣ трубами повити,
подѣ шеломи възлелѣяны,
конецъ копія вѣскормлени.
Пути имѣ вѣдоми,
яругы имѣ знаеми.

Луци у нихъ напярженн,
тули отворени,
сабли изѣострени.
Сами скачють акы сѣрыи влѣци
въ полѣ,
ищуци себѣ чти,
а князю славы.

Все рух, все порив в сій вступній часті, найбільш тяжкій для такого урухомлення акції й оповідання. З скарбниці старих Боянових замишленій бере співець кілька широких штрихів, щоб надати більшої мальовничості «билинні сего времени». Ритмічна будова пісні наростає, таким чином, серед сеї мобілізаційної гарячки і доходить найбільшого розгону в кінцевій славі сіверської дружини.

Похід серед степу. Оповідання повне здержливої, скупленої енергії. Зловіщі знаки пророчать біду; хоробрі серця проти волі стискає тривога. Але руський «черлений щит», не вважаючи на се, далі ріже, городить незнаему землю, «чисте поле Половецьке», несений незломною волею до честі і слави. Настрoєві образи незвичайно живі, змінюються

кілька разів на протязі невеличкої, гарно заокругленої пісні. І знов-таки тільки маленькі епічні штрихи дають читачеві (чи слухачеві) можливість слідити за розвоєм подій: Ігор поїхав по чистому полю, «Игорь къ Дону вои ведеть». Поза тим короткі образки степу: темна ніч, повна незвичних пташких і звірячих голосів. Швидкий рух орди, рип половецьких возів серед ночі. Хижацтво «пасе», слідить за рухом війська, котрим буде незадовго житись. І які чудові риси — се «шоломя», степові горби, які закривають останній вид на Руську землю, і сі червоні щити, які вглиблюються в далекий стяг лінією походу.

Пісня про щасливу битву (III) — хвилиний ясний епізод «трудної [сумної] повісті» — містить ніби опис — одне з пайбільш епічних місць цілого «Слова»: «Съ заранія въ пятокъ потопташа» і т. д. Але, властиво, се одна тільки фраза, яка зараз переходить в чисто імпресіоністичні штрихи: мощення болота половецькими скарбами — правдоподібно, «загальне місце» дружинної поезії, приложене сюди; опис здобичі Ігоря; чудовий образ чуйного «Ольгового хороброго гнізда», що не стомлене трудом, не упоене побідою, не спить, а тільки ледве дрімає по щасливій битві. І тут же, серед радісних тонів, уже лунають вісники біди, переходів тони до «трудної повісті»: «Далече залетѣло!» «Не Обиді воно було призначене» — але лебедині крила Обиди вже віють над ним.

Погром Ігорового війська над Каялою — центральний ніби пункт цілої епопеї, ніде не представлений «наглядно», кажучи словами Кар'єра, в тоні і стилі епічного оповідання. Натомість маємо цілий ряд образків, які дають можливість слухачеві виробити собі поняття про «сицеву рать», в котрій поліг цвіт руського лицарства.

Насамперед, прегарні описи природи: кривавий схід сонця, що віщає криваву битву; тяжкі чорні хмари; степовий сухий вихор, що засипає порохами руське військо; земля дуднить, стяги тривожливо шамотять, і, як зловіща степова буря, насуває з усіх боків половецька сила. Вона розбивається о тверду лінію черлених щитів. Героїчний образ «Яртур-Всеволода» заступає епічну повість про хоробру відправу Ігорового війська: всі ті епізоди боротьби, поєдинків, ран, смерті, в яких звичайно розпливається епічне оповідання. Образ теж більш імпресіоністичний, ніж описовий:

Яртур-Всеволоде, стонши на	своимъ златымъ шоломомъ
прищещи на вой стрѣлами,	посвъчивая,
гремлеши о шоломы мечи	тамо лежать поганяя головы
харалужными!	половецкыя,
Камо Туръ поскачаше,	поскепани саблями калеными
	шеломаы оварьскыя,

отъ тебе яр-туре-Всеволоде!
Кая рана дорогая, братіе,
забывъ чти и живота,
и града Чернигова,

отня злата стола,
и своя милья хоти,
красныя Гльбовны
свчяя и обычяя?!

Сили руські вичерпуються в бою, але се не автор нам оповідає,— се віщим серцем своїм відчуває Ярославна, зозулею кичучи, в смертельній тривозі, сама-самітна на пувльськiм заборолі, з котрого відкривавсь їй вид на далекий «незнаемий степ». Її плач логічно належить сюди, до перипетій бою. Чи під руками редакторів він попав не на своє місце, чи сам автор поставив його на кінець, для контрасту з радісним поворотом? Перше здається мені правдоподібніше: плач належить до першої частини «Слова», його місце тут, після опису героїчної відправи Ігорового війська, представленого образом героя Всеволода.

«Биша ся день, биша ся другый», кажучи словами дальшої пісні. Руське військо знемагає, відтяте від води. Вітер б'є йому в очі, несучи половецькі стріли на своїх легких крилах. Сонце простирає своє гаряче проміння над руськими головами. Від спеки і згаги опадають безсило руки, не годні напружити лука; тяжка туга, депресія паралізує рух навіть стільки, щоб витягнути з колчана стрілу. Даремно Ярославна хоче зачарувати своїми молитвами сили природи, щоб обернути їх на поміч своєму «ладові». Її слова зостаються безсилі, Ігор ранений, і нікому отерти криваві рани на його «жестокім тілі».

Настає фатальний третій день — співець представляє його образ в виді далекого відгомону, який долітає до нього з глибини степу до стольного Києва:

Что ми шумить,
что ми звенить,
давеча рано предъ зорями?
Игорь полкы заворочаетъ —
жалъ ему мила брата Всеволода.
 Биша ся день,
 биша ся другый
 третьяго дня къ полудню
 падоша стязи Игоревы!
Ту ся брата розлучиста

На брезѣ быстрой Каялы.
Ту кровавого вина не доста,
ту пир докончаша хробриі
Русичи —
сваты попоиша,
а сами полегоша
за землю рускую.
Ничить трава жалошцами,
а древо с тугою
къ земли приклонилось...

І далі цілим рядом штрихів, нібито принагідно, нібито в іншiм зв'язку докінчує автор сей образ:

Темно бѣ в третій день —
два солнца померкоста,
оба багряная стѣла погасоста
и съ нима молодая мѣсяца.
тьмою ся поволокоста.

Игорь князь высѣдѣ изъ сѣдла
злата
а въ сѣдло кошіево.
Погрузи жирѣ до днѣ Каялы
рѣки половецкія,
рускаго злата насыпаша ту, і т. д.

Співець тільки раз показав слухачам панораму бою, і потім з різних пунктів кидає самі короткі, як проблиски блискавиці, погляди на сю дружинну трагедію. Мірно текуче, зв'язле, послідовне епічне оповідання, очевидно, цілком йому противне. Він демонструє моментальними знімками, любуючися в різноманітності своїх підходів, манер і тонів свого — не оповідання, а власне демонстрування. Його поетична манера незвичайно оригінальна, дійсно геніальна.

Сі короткі відгомони і рефлекси бою дають тісний не тільки ідейний, а і настройовий зв'язок між першою, чисто мистецькою частиною «Слова» (пісні I—VI, які оспівують Ігорів похід) і другою (пісні VII—X, котрі розвивають політичну ідею «Слова»). Скомпоновано се настільки зручно, що обидва елементи — мистецький опис Ігоревої війни і політичний відклик до сучасного громадянства: до князів і дружини всієї Русі — сплітаються в одній ідейній цілості. Малюнок походу, завдяки отсій манері коротких настроєвих образків, непомітно переходить в політичний памфлет, для котрого Ігорева катастрофа являється приводом для того, щоб представити всю погибельність «княжого неспособія», відогріти старі традиції київського старійшинства і політичної солідарності князів в інтересах Руської землі та єдиного фронту її супроти всіх ворогів.

Екскурс в часи Олега Гориславича, вложений в опис битви на Каялі (пісня V), приготує сей ідейний перехід. Яке чудесне було Ігорове військо, які то були свідомі, хоробрі, вірні русичі, які герої, як «яр-тур-Всеволод», стояли на чолі його; і так то все змарнувалось, і тільки осмілило ворога, «велике буйство подало Хинові». Де причина? Се стара незгода князів, їх несолідарність, некоординованість їх сил і виступів. Яку руїну принесла була свого часу Руській землі «крамола» Олега Гориславича! І нинішня катастрофа — се результат несолідарності. Хоробрі (героїчні) Святославичі не підтримали попереднього походу свого старійшини, Святослава Київського, і не заручились навіть поміччю «чернігівських воїв»: хотіли всю славу собі присвоїти, от і «розбудили ту біду, що приспав отець їх Святослав».

Треба тепер усім сполом витягати їх і всю Руську землю з біди. Треба об'єднатись усім наоколо «грізного великого князя київського», добрим прикладом «старого Володимира» дати поганам реванш і відомститись за погром. І, представивши огонь руїни, понесений половецькими переможцями по Руській землі, тугу і тоску її, плач руських жінок і пониження невільників, співець малює київського старійшину Святослава як дбалого патріарха Руської зем-

лі, що боліє її скорботами в своїм «теремі золотoverхім» на київських горах, роздумує з своїми боярами над причинами нещастя і готов з молодечим запалом, як «сокол в митех», високо піднятих над хижим ворогом і «не дати свого гнізда в обиду».

В поетичних формах, знов-таки не в формі якогось ясно виложеного плану, а в патетичних відкликах до поодиноких князів, що йдуть не то від самого Святослава, не то від автора «Слова» (по формі — від автора, по ідеї — від Святослава), розвивається план великого походу, силами всеї Руської землі, під проводом київського князя. «Слово» звертається до князів, починаючи від «старійшини в Володимирі племені» Всеволода Суздальського і кінчаючи молодшими Мстиславичами Волинськими. Відкликається до їх руського патріотизму, до їх династичного почуття — «вступити в золоті стремена», «загородити степові ворота», відомстити «обиду сего времені», «рани Ігореві», руїну землі Руської — «постріляти поганих кощеїв», підбити ще раз їх голови під харалужні руські мечі.

Тут лежить властива гадка, яка привела до написання «Слова». Висловлена була навіть думка, що воно було скомпоноване на замовлення Святослава, власне як політичний памфлет, що мав підняти суспільну опінію на користь задуманої Святославом і київськими кругами великої мобілізації на оборону Русі від половців¹. Про ці плани дещо оповідає київський літопис: «Святослав послав синів своїх на Посем'я» організувати оборону від половців, «послав до Давида до Смоленська: „Умовились ми були йти на половців і літувати на Дону, а тепер половці побідили Ігоря і брата його з сином,— іди, брате, постережи Руської землі“; Давид же прийшов Дніпром, прийшли й інші помочі й стали коло Трипілля, а Ярослав стояв в Чернігові, зібравши своїх воїв». Володимир Глібович Переяславський, котрому пришлося особливо тяжко від половецької навали, послав

¹ Келтуяла в своїй історії рос. літератури пише: «По літописним відомостям, саме в сім році Святослав задумував новий похід на половців і став для сього зноситися з іншими князями. Знаючи з досвіду, як тяжко досягнути хоч би який порозуміння з князями, Святослав рішив, здається, вжити того ж способу, котрого вжив в відносинах до Олега і його прихильників, коли ще був чернігівським князем, себто впливу за поміччю літературного твору. В двірським київським гурті знайшовся талановитий, освічений книжник, добре обзнайомлений з прикметами князівсько-дружинної усної творчості, і зложив напівполітичний, напівпоетичний поклик до князів. Невідомо, чи сей поклик був посланий тодішнім руським князем, чи зостався в канцелярії київського великого князя, а може, і у автора» (II вид., с. 756). Але, в кожнім разі, се мусіло б робитись не в 1187, як думає д[обродій] К[елтуяла], а в 1185 р.

до Святослава, до Рюрика і до Давида, казав їм: «Половці у мене, допоможіть мені». «Святослав послав до Давида, а Давид стояв у Трипілья з смоляннями, смолянне ж почали віча робити, казали: „ми пішли до Києва, якби була війна, бились би, а ще десь шукати війни не можемо, ми вже знемоглись“. Святослав з Рюриком і з іншими помічниками пішли на Дніпро, проти половців, а Давид вернувся з смоляннями».

До сеї ситуації, перед походом Святослава і Рюрика, зараз по каяльській катастрофі, належать поклики «Слова» до князів, може, подиктовані Святославом, може, просто піддані настроями і гадками київських дружинних кругів. В плані, правдоподібно, лежала не тільки оборона, а й агресивний похід на половців, що рік пізніше дійсно і був вчинений, тільки в менших розмірах, самим Святославом з Рюриком, після того, як поклики до ширшої кооперації князів не дали результату.

Може бути, що в зв'язку з неуспіхом задуманої мобілізації співець повкладав пізніше свої гостріші інвективи на Святославичів (пісня V) і Всеславичів полоцьких (X), але може бути, що були вони і в початковій композиції. В кожному разі, се цікаво, що свої жалі на княжу «крамолу» він уважав за краще вилити словами покійника Бояна, а не від себе, правдоподібно, стараючись бути якнайменше одіозним, не викликати роздражнення в хвили, коли треба було навпаки — викликати почуття солідарності. Ще правдоподібніше, що докір про те, що тепер «стяги Рюрикові і Давидові порізнялись» і бунчуки їх віють неоднаково, додано як пізніший рефлекс прикрих переживань вищезгаданої невдалої мобілізації.

В кожному разі з змісту сих пісень: VIII, IX і X — зовсім ясно виходить, що укладались вони під безпосередніми враженнями половецького натиску після каяльського погрому, літом 1185 р., перед утечею Ігоря з полону. Пісня XII і епілог з'явилися, очевидно, пізніше, коли первісний політичний мотив відпав: мобілізація не удалась, але половців все-таки сполошено, і вони пішли з Русі. Натомість утеча Ігоря дала інше, хоч не політичне, то романтичне закінчення цілій історії. «Слово» від високого патріотичного пафосу VIII—X пісень, від тонів національного пророка і студії, в котрий ввійшов автор під враженнями великого горя, яке впало на Русь, перейшов до більш скромного і лагідного мотиву — «добре все, що добре кінчиться».

Бог визволив Ігоря, він знов між своїми, «сонце світить на небі, Ігор князь в Руській землі». Ярославна може обняти свою ладу, Ігоревич також цілий — недобрі плани Гзака не

збулись. «Страны ради, гради весели», «здрави князи и дружина».

Не вважаючи на високу артистичну красу XII пісні і деяких фраз епілогу, єсть тут безсумнівний спад з того високого лету гадок, на який був збився автор, як той сокіл в «мытехъ», що «высоко птици възбиваєть» (VIII), і я навіть нині не можу констатувати його без болісті і обіди: так прикро, що провідний тон сеї національної епопеї не витримався.

Коли се робив той сам поет, то він свідомо чи не свідомо, «роблячи добру міну при невдалій грі» чи уступаючи інстинктивному бажанню дати якийсь радісне, лагідне закінчення, з позиції національного барда, українського Тіртея перейшов на позицію звичайного двірського, бенкетного співця, що хоче звеличати родинну радість свого «господина». Що значить поворот на Русь такого другорядного князця і родинна радість Святославичів в порівнянні з тим страшним образом політичного розпаду, морального розкладу державної київської системи, котру співець розкрив, під безпосередніми враженнями нещастя, в попередніх піснях?!

Диспропорція незвичайна, і тому насувається інша гадка: що XII пісня була ділом не автора «Слова», а вже іншого співця, ближчого до родини Ігоря; тим часом автор «Слова» виразно виступає як речник київської дружини і чоловік Святослава. Сей другий автор, може, взявсь заокруглити «Слово», і в зв'язку з сим плач Ярославни, логічно зв'язаний з піснею V, пересунено на кінець, написаний з становища Ігоревої родини, її жалів і радостей.

Але коли лишити на боці сей ідейний спад і трактувати останню пісню з епілогом як річ в собі, то не можна досить намілюватись її красою. З артистичного погляду вона належить до найкращих частей «Слова». Її заспів, коротенький образ ночі, напружене очікування Ігоря, момент утечі, описаний в такім характеристичнім, короткім, уривчатім ритмі (див. вище), і потім мальовнича картина Ігоревої дороги:

Ігорь князь поскочи горностаемъ къ тростию,
и бълъмъ гоголемъ на воду,
въверже ся на бръзь комонь,
и скочи съ него босымъ влькомъ,
и полеть соколомъ подъ мъглами,
избивая гуси и лебеди
завтроку, обѣду и ужинѣ.

Мальовнича розмова Ігоря з Дінцем, і вложеній тут же уривок, очевидно, з старої пісні про «уношу князя Рости-

слава». Можливо, такий же старий фрагмент, образок епілогу:

Дѣвици поють на Дунаи,
вьют ся голоси чрезь море до Кіева.

Все се речі високої краси, котра тим сильніше виступає, чим ближче і уважніше ми їм придивляємось.

Питання оригінальності «Слова». Його відносини до книжної й усної словесності та ранішої дружинної творчості. Хоч як се може виглядати дивно, питання оригінальності «Слова» досі дуже мало вивчалось. Увага дослідників, навпаки, була звернена на те, щоб піднести зв'язки, які зв'язують його з книжною творчістю, на одну сторону, з народною словесністю — на другу, і дослідники досить мало при тім спинялись над питанням, як належить ці зв'язки й аналогії розуміти з становища оригінальності замислу і манери «Слова»¹.

Як ми вже бачили в попереднім, після опублікування «Слова» одним з перших завдань, яке поставили дослідники, що боронили його автентичності, було вивчення спільних прикмет, які зв'язують «Слово» з нашими книжними пам'ятками ранішими і пізнішими. Вказано було зараз же на аналогії в мові і стилі літописів, особливо Галицько-Волинського, потім писань Кирила Турівського, Іларіона й ін. В 1840-х рр. звів до купи належний сюди матеріал Дубенський в своїх коментарях до «Слова», потім, в 1860-х рр., сю сторону вивняв особливо Тихонравов, в 1870—80-х — Барсов, в 1890-х — Владимиров. Барсов особливо підчеркував тісні зв'язки між «Словом» і дружинною традицією XI—XIII вв., так, як вона відбивається в літописах, і пробував зробити щось в роді глосарія «Слова» з такого становища. Вийшло у нього се не дуже мудро, але в сумі праці сих дослідників зовсім ясно виявили тісний зв'язок «Слова» з книжною українською словесністю XI—XII вв.; та при тім не вивнювалось здебільшого, де можна було бачити спільність, де залежність «Слова» від сучасної книжної манери, і навпаки — де можна було бачити впливи «Слова».

Так, напр., близькі аналогії між «Словом» і літописними оповіданнями про похід Ігоря 1185 р. впадають в око. Оповідання Київського літопису розпочинається теж затінням, з приводу котрого Ігор держить мову: «Братья и дружино! тайны божия никтоже не вѣсть... а намъ... что створить Богъ, или на добро или на наше зло, а тоже намъ видѣти» — і потім при першій стрічі з половцями заохочує братію: «Оже

¹ Напр., розділ «„Слово“ есть твором зовсім оригінальним» в книзі Огоновського був і на свій час одним з слабших в його цінній праці.

ны будетъ не бивши ся возвратити ся, то соромъ ны будетъ пуше и смерти». Оповідання Суздальського літопису підчеркує легкодущність «Олегових внуків», як вона їх зве, що не пішли торік з Святославом, а тепер величались, що той не важивсь іти в глибину степів, а «нынѣ поидемъ за Дон, и до конца избьемъ ихъ, лже ны будетъ ту побѣда, идемъ по нихъ у луку моря, гдѣ же не ходили ни дѣди наши, а возьмемъ до конца свою славу и честь». В оповіданнях про головну битву підчеркується відвага Всеволода: «посреди ихъ Всеволодъ не мало мужество показа»; згадується пригода з Ігоревою раною («уязвиша Игоря в руку и умрѣвиша шюйца его») і тяжка згага, яка зломила війсьکو («бѣиша ся 3 дни стрѣлци, изнемоглися бяху безводьемъ, и кони и сами, в знои и в тузѣ»). Подібними рисами, як і в «Слові», малюється постать Святослава. Довідавшись про погром Ігоревого війська, він, «вельми воздохнувъ, утеръ слезъ своихъ и рече: «О любя моя братья и сыновѣ и мужѣ земли Рускоѣ! дал ми бѣше Богъ притомити поганья, но не воздержавше унести отвориша ворота на Русьскую землю» і т. д. На пограниччі, «бысть скорбь и туга люта, якоже николи не бывала, мятяхуться яко в мотви, города воставахуть и немилы бѣшеть тогда комуждо свое ближнее, но мнозѣ тогда отрѣкахуся душъ своихъ, жалующе по князихъ своихъ...».

Єсть тут дійсно певна подібність тому і деякі стилістичні, буквальні навіть подібності, хоча загальний характер сих оповідань ґрунтовно відмінний: далеко сухіший, напущений побожними міркуваннями од писанія, притім детальніший, повний реальних даних і фактів, котрих бракує «Слову». Се дало навіть декому привід понижати вартість «Слова» — так, наче б його автор мав завдання історичної інформації!

Приймаючи, що «Слово» було написане вже після повороту Ігоря, деякі дослідники готові були добачати тут залежність «Слова» від літописних оповідань. Та супроти сказаного вище, приймаючи, що все «Слово», крім XII пісні, зложено під безпосередніми враженнями погрому і по всякій імовірності тоді ж співалося в двірських кругах, треба справу обернути навпаки і говорити про вплив «Слова» на літописне оповідання, яке прийняло дане ним (чи дане в київських дружинних кругах взагалі) освітлення сього інциденту і різні подробиці його, як вони малювалися в піснях «Слова»¹.

¹ Бестужев-Рюмін в своїм аналізі літописів XII в. (с. 114—5) приходив до такої гадки, що ні літописне оповідання не було джерелом «Слова», ні «Слово» джерелом літописного оповідання. Я ж ду-

Се тим більше, що взагалі скільки-небудь виразних фактів залежності «Слова» від літописної традиції не можна вказати. Вони оба носять на собі печать тодішньої літературної манери, дружинних настроїв і світогляду, не більше. Єсть, скажім, певне духовне споріднення в промові Ігоря до дружини з класичною промовою Святослава (див. вище). Опис багатої здобичі, здобутої в першій битві, нагадує здалека традиційні вирази, мощення мостів половецькими «узорочьи», Олегові вітрила з паволоки та кропини. Образи сокола в «Слові» приводять на пам'ять «сокола, що в мяч галки збиває» в повісті Василя. Слава Святославового походу, оспівувана «німцями та венеційцями, греками та моравою» — славу походу 1111 р., що прийшла до «греків, угрів, ляхів і чехів» і т. д. Але се не запозичення, очевидно!

До найближче споріднених темою, тоном і часом місць літопису належить оповідання про похід на половців Мстислава в 1168 р. Я тому наведу дещо з нього, в тім виступлять і характеристичні подібності і різниці:

«Вложи Богъ въ сердце Мьстиславу Изяславичю мысль блугу о Руской земли, зане же ей хотяше добра всимъ сердцемъ. И съзва братью свою и нача думати с ними, река имъ тако: «Братье! пожальте си о Руской земли и о своей отчинѣ и дѣдинѣ, оже несуть хрестьяны на всяко лѣто у вежѣ свои, а с нами роту взимаюче, всегда переступаюче. А уже у насъ и Гречьский путь изъотимають и Сольный и Залозный. А лѣпо ны было, братье, възряче на божию помочъ и на молитву святоѣ Богородици, поискати отецъ своихъ и дѣдъ своихъ пути и своей чести!

И угодна бысть рѣчь его преже Богу, и всеѣ братьѣ, и мужемъ ихъ. И рекоша ему братья вся: «Богъ ти, брате, помози въ томъ, оже ты Богъ вложилъ такую мысль въ сердце! А намъ дай Богъ за крестьяны и за Рускую землю головы свои сложити и къ мученикомъ причтенымъ быти...»

Идоша князи 9 днѣй ис Киева, и бысть вѣсть половцемъ отъ кощѣя отъ Гаврилкова отъ Иславича, оже идуть на нѣ князи русьтин. И побѣгоша, лишивше ся женѣ и дѣтий. Князи же увѣдавшѣ, оже половци побѣгли и лишивше ся женѣ своихъ и возѣ своихъ, и побѣхаша вборзѣ по нихъ, а Ярослава Всеволодича оставиша за собою у возѣ. И взяша вежѣ ихъ на Угль рѣцѣ, а другыѣ по Снопороду, а самѣхъ постигоша у Черного лѣса, и ту протиснувшѣ к лѣсу избиша ѣ, а ныи руками изомаша...

И толико взяша полона множество, якоже всимъ рускимъ воємъ наполнити ся до избыльи и колодники, и чагами, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты, и конми. Хрестьяны же отполонивше пустиша на свободу вси».

маю, що подібності такі великі, що мусимо признати впливи «Слова» (чи його прототипа) на літописне оповідання. Зовсім влучно за те вважаю його замітку, що, при всій близькості змісту, своїм стилем («по изложению») літописне оповідання стоїть від «Слова» якнайдалше, і се треба мати на увазі, щоб правильно оцінювати паралелі «Слова» з книжною літературою взагалі.

Очевидно, в основі лежать ті ж погляди і настрої київської дружини, котрих виразом являється «Слово». Але, як бачимо, виклад їх в порівнянні з «Словом» дуже сухий, не кажучи вже про більш або менш густу верству християнську, котрою покрила їх рука списателя. Співцеві «Слова» такі літописні оповідання не могли дати багато — хіба дуже загальні літературні фрази (як отсе: «А льпо ны было, братье...»).

З поданого нижче доволі багатого вибору взірців дружинних оповідань можна в сім переконатись. Найближче підходить до «Слова» галицька повість, як се помітили вже перші дослідники його.

Доволі близькі також аналогії стилю «Слова» з творами героїчно-романтичного характеру, «воїнськими повістями», як їх назвав Тихонравов. Він вказав особливо на два таких перекладних твори, які могли послужити взірцем «Слову» — се Флавієва повість про зруйнування Єрусалима і «Девгенієво діяніє». Після того, як ми знаємо, В. Міллер ще більше підчеркнув сю гадку про можливу залежність «Слова» від таких творів, як поема про Девгенія. Дійсно, в самій фабулі, в обстанові, в настроениях є дещо спільне між «Словом» і сим візантійським епосом. Героєм його виступає візантійський «Акріт», себо начальник пограничної військової області, котрого завданням являється охорона імперії від невірних сараценів і боротьба з ними. І так нерв поеми той сам. В подробицях можна вказати аналогічні підходи у заспіві, в образках природи, яка виявляє своє спочуття горю і радості героїв, переходи від оповідання до безпосередніх промов героїв, віщі сни, образи, взяті з соколиного полювання, голосіння братів за сестрою, звернене до сонця. Все се, одначе, загальні подібності поетичного стилю, котрі ніяк не можуть свідчити про запозичення «Слова» якраз з сеї поеми. Сам Міллер виразно застерігся, що він не має сього на думці; «коли картини і образи [„Слова“] назвати наслідуванням, то се не було наслідування невольниче, а несвідоме, як осад перечитаних книг», каже він.

Щодо зверхньої форми, то ще Барсов справедливо звернув увагу, що мова слов'янського Девгенія не раз доволі далеко відбігає від грецького оригіналу, так що, властиво, маємо доволі свобідну парафразу грецького тексту, зроблену під впливами українських воїнських оповідань, їх традиційних епічних оборотів. Се саме треба сказати і про проський переклад Флавієвої повісті — в нім багато екстравагантій, додатків проти грецького тексту, зроблених під впливами дружинної фразеології — певних епічних виразів, витворених оповіданнями про раті і подвиги.

Кінець кінцем чого-небудь дуже яскравого, що говорило б про невідільне наслідування, виразне запозичення співцем «Слова» чужої теми чи чужих образів з книжних джерел, досі не вдалось вказати. Єсть дрібні подібності, які можуть свідчити про його читання чи «ослухання» в книжній літературі, про тісний контакт і обопільні впливи книжної літератури і дружинної творчості — дружинної традиції, на котрій зложилась манера «Слова». Наведу кілька таких паралель до неї, зібраних дослідниками:

растекашет ся мыслию... шизым орломъ

иже истягну умъ крѣпостию своею и поостри сердца своего мужествомъ, напълнив ся ратнаго духа

лице ж бы потяту быти неже полонену быти

подъ шлемомъ възлелѣяни, конечь копия въ кормлени

забывъ чти и живота, і т. д.

сваты попоиша, а сами полегоша

Коли соколь въ мытехъ бываетъ, высоко птиць възбиваетъ, не дасть гнѣз-да своего въ обиду

скочи босымъ вълкомъ... полеть соколомъ поды мыглами

лѣтая мыслью поды небесемъ яко орель — «Слово о жити».

истягну умъ — послання апостола Павла.

подѣострите души ваша на мьсти... приимъ умъ въ свою крѣпость... и исполнивше ся ратнаго духа — Флавій.

приимъ умъ своею крѣпостию и ста крѣпко исполчив ся — переклад Малали.

а лѣпне смерть славному приати негли жити плени — Флавій.

аки родивше ся съ оружіемъ... и поды шлемомъ състарѣвшесь — Флавій.

рати бо належачи и трубѣ воиньстѣй трубящи... за тшую славу и изгыбающую не помнятъ жены ни дѣтей ни имѣнія — Феодосій печерський.

аки на сватбу течаху, а не на рать — Флавій, але в грецькім оригіналі нема сього.

Мытят ся яко ястреби и понавляють ся яко орли възвышают ся въ облакы — «Слово о князьяхъ».

въперивше криль умнѣи възлѣтѣвше разумомъ... и мытет се яко орли... възвышают се въ облакы — Іларіона «Къ брату столпнику».

егда соколь трехъ мытей и онъ не дасть ся гнѣзда своего взяти — Акір, але пізній, XVII в.

полеть по поднебесью яснымъ соколомъ и не нашель поды небеснымъ облакомъ, и поиде по земль лютымъ звѣремъ и нигдѣ не обрѣте, и поплы шукою въ море и не нашель — Соломон і Китоврас, пізніший.

Ряд таких подібностей епічного чи казкового стилю можна б ще продовжити, але ледве чи се на щось прида-

сться: подібності доволі загальні і далекі і, як ми бачили вже, походять з таких пізніх редакцій, де можна думати надвоє: вплив на «Слово» чи вплив «Слова» і його пізніших парафраз. Так, напр., давно завважена і часто повторювана аналогія «вѣщих перствѣ» Боянових з «очитыми перстами» Давидовими в «Слові Адама ко Лазарю» (нижче) з усякою правдоподібністю треба вважати впливом «Слова», не навпаки.

Більше-менше те ж саме треба сказати і про подібності «Слова» з різними «загальними місцями» (*losi communes*) народної поезії, котрі, почавши від Максимовича, служили предметом пильних помічень коментаторів «Слова» — вони досить загальні і далекі,

свідчать про тісний зв'язок між усною поезією, переходячою в устах народу, і старою дружинною творчістю взагалі.

Візьмемо кілька яскравіших прикладів:

Герої походу: чотири сонця просто сонця і місяці — раніше наведені пісні, де два або чотири місяці представляють юнаків, котрих «славить пісня», а стільки ж зірок — їх дівчат.

поле черленими щиты перегоро-
диша

начаша мосты мостити... вся-
кими узорочьи половецкыми

поле — ясними мечи обгород-
жено, обгороджено от злої тучі
(Ант[онович] і Др[згоманов], 43).
гатила гати дрогоми шати,
мостила мости жуковинами.
Споряджу мости жуковинами,
загачу гати лядськими шати,
зволочу ліси паволоками,
засію поля срібнов жемчугов
(пор. вище).

«Чръна земля подѣ копыты костьми посѣяна, а кровію
польяна» і т. д. — порівнянні з хліборобською роботою:
«Уже почав він [Хмельницький] землю кінськими копита-
ми орати, кров'ю молдавською поливати...»

Чорна рілля заорана
і кулями засіяна,
білим тілом зволочена,
і кровію сполочена (Вацл. Залесь[кий], 79).

Битва — пир, смерть — упокоєння:

із ляхами пиво варити затирайте —
лядський солод — козацька вода,
лядські дрова — козацькі труда.

З холодної криниченьки могорич запили,
під гнилою колодою спати положили.

Трава никне, дерево хилиться з туги, ронить листя:

Попід мостом-мостом трава зеленіє —
за хорошим чоловіком жона молодіє.
Попід мостом-мостом трава посихає —
за ледачим чоловіком жона загибає.

Стоїть явір над водою — в воду похилився,
на козака пригодонька — козак зажурився.

Ой піду я у садочок — аж лист опадає;
бідна ж моя головонька — жених покидає.

Тоска розлилася — печаль тече:

Вже лужечки-бережечки вода поняла,
молодую Марусю жура обняла (Метл., 143).

Погрузи жиръ во днѣ Каялы:

або: що ви мою головоньку на віки втопили,
що ти мене, молодого, на віки втопила.

«Мутенъ сонъ» — скаламучена вода, символ смутку:

Чому в ставу вода руда? мабуть, хвиля збила,
Чом дівчина невесела? мабуть, мати била.
Чом ти, Дунай, став так смутен,
став так смутен, каламутен? й ін.

Зліг з хотію на кровать, могила — подружнє ложе:

Поняв собі паняночку,
в чистім полі земляночку.

Пор.:

На що ж ти мені таку сумну свадьбу ізробила,
І на що ж ти собі такої хаточки забажала (т. I, 122).

Битва — тік, молочення і віяння:

взяв Ляхами, як снопами,
у два ряди класти

будем разом мандрувати
кукіль з пшона вибирати [на війні] (Чуб., V, с. 946).

Ярославна «зезгицею незнаемъ кычеть» —

зозуля не чує — правдує,
ніхто зозулі не чує (Потебня, с. 100).

«Почнуть насъ бити птици» —

що найменша в степу птиця,
та й та мене била (Чуб., V, 447).

Як бачимо, се, властиво, тільки спільність поетичної символіки, спільні образи і образіві вирази, які виходять навіть за межі української поезії: паралелі їм можна вказати в поезії білоруській, великоруській, полуденно- і західнослов'янській і навіть в поезії загальнолюдській.

Більш інтересне споріднення «Слова» в темах і стилі з традиційними голосіннями і закляттями, на котре звернено увагу особливо останніми часами, з виданням корпусу укр. голосінь. Як знаємо, укр. фольклористи втім запізнались супроти великоруських: уже в 1870-х роках, після видання північних великоруських голосінь Барсова, Веселовської і Потєбня вказали дуже яскраві подібності в образності «Слова» і сих голосінь. Особливо цікаві образи Обиди, Кручини, Безталанниці, Судінушка — паралелі Обиді «Слова», і т. ін. Наші нинішні голосіння загубили такі архаїчні, півміфічні образи, але їх колишня присутність в наших планах безсумнівна (я одмітив вище «карочку» і «нуждочку» — в сучасних лубенських плачах). Але, з другого боку, з виданням корпусу українських голосінь стало ясно, наскільки елегантний ліричний елемент української поезії пересякнений сими старими мотивами плачу. А що елегантні тони відзиваються дуже сильно в «Слові», можна сказати, панують у ній, тож виразно виступають у ній суголосні ноти з нашими голосіннями, навіть в їх теперешній формі. Такі, напр., образи як могила — подружнє ложе, смерть — весілля або весільний пир, тужна зозуля — осиротіла жінка, небіжчик — сокіл, що десь далеко залетів, загубився — все се улюблена символіка голосінь.

Плач руських жінок:

Жены рускія въсплакашась аркучи:
уже намъ своихъ милыхъ ладъ ни мыслію смыслити,
ни думою сдумати,
ни очима съглядати
а злата и серебра
ни мало того притрепати —

се очевидна парафраза такого плачу-голосіння.

Образ унілих квітів і похилих дерев, слідом за згадкою про плач Ростиславової матері над сином, дають зрозуміти, що перед нами тут ремінісценція, натяк на звичайний мотив такого плачу за небіжчиком. Друга фраза, над убитим Ізяславом — «дружину твою, княже, птиць крилами пріодѣша, а звѣри кровь полизаша», — звучить як друга така ремінісценція — плач над убитим на раті дружинником чи князем. Величний плач Ярославни сполучає в собі елементи голосіння і заклять природних стихій в поміч своему далекому мужеві. Фрази звернені до вітру — аби він від-

вернувся і замість нести стріли на військо Ігореве, повіявся над море; до Дніпра — аби він приніс назад чоловіка; до сонця — аби воно перестало томити Ігоревих вояків,— се не прості поетичні прикраси, платонічні нарікання, се магічні формули закляття — молитви, котрі ніким не видима княгиня посилає з свого путивльського вершка в далекий світ.

Розуміється, се не був ніякий поетичний винахід співця «Слова», що він використав ці елементи голосінь чи заклять у своїм творі. Очевидно, він мав готові вже взірці, прецеденти в сім напрямі в репертуарі дружинної поезії, під впливами котрих стояв і слідами її йшов і тоді, коли сього хотів, і тоді, мабуть, коли не мав сього заміру.

Його твір має взагалі глибоко традиційний характер. Він сам зазначив у вступі свій замір писати «старыми словесы», притримуючись старого стилю і форм, і дійсно, весь склад «Слова» свідчить про сю вірність «старим словам». Розуміється, такий геніальний письменник, яким показує себе в «Слові» його співець, вніс дуже багато свого. Та зручність і свобода, з якою він обертає старими «загальними місцями», ілюструючи з такою тонкістю і докладністю «билина сего времени» — сучасну ситуацію, вибрані темою конкретні факти, свідчать про се виразно. На жаль, сучасний дослідник майже безсильний, коли треба конкретно вказати те, чого не було в старім. Але те, що було або мусило бути в старім, можна вказати на кожному кроці.

Такі вирази, як «хоробрі русичі», «хоробрий полк», «хоробре гніздо», «хоробрі серця» (хоробрий в розумінні «героїчний», «богатирський»), старий Ярослав, старий Володимир, красний Роман, «золотоверхий терем» київський, «золотий стіл», «золоті стремена», «золочені стріли», «золочені шоломи», «харалужні мечі», «калені» (гартовані) шаблі, червоні руські щити, лядські сулиці, аварські шоломи, красні дівки, борзі комоні, сизі орли, сірі (або бусі) вовки, широке поле, бистрі ріки, сине море — се епічні епітети, які ми бачимо навіть в нинішніх останках нашої старої поезії.

Вони повторяються, як у Гомера, навіть і тоді, де того епітету не конче й потрібно, і постійний епітет сам один вистає, щоб заступити іменник: коли, напр., харалужне — то значить воєнне щось.

Такі ж, очевидно, загально прийняті, утерті символи і образіві вирази, як «стоять стязі», «упали стязі», «трублять труби» (на знак жалоби — «трембітають»), «позвонити мечами», «вступити в золоте стрем'я», з котрими в'язались зовсім ясні, загально прийняті поняття і образи.

Сюди ж, нарешті, належать ті міфологічні постаті і персоніфікації, які являються унікалом в нашій літературній традиції й тому викликали особливу увагу дослідників. Боян — Велесів внук, Русь — Дажбожі внуки, вітри — Стрибожі внуки, «Див врѣху древа» і т. ін. Дослідники з певним здивуванням спинялись перед таким поганським світоглядом, не знаючи, як помирити його з фактом ґрунтовної християнізації вищих верств громадянства в добі «Слова». Бачили тут один з проявів «двоєвірства», поки усвідомили собі, що перед нами тут не більше як літературний, поетичний стиль, традиційні образи і вислови, які давно вже загубили свій міфологічний зміст. Дехто навіть думає, що вони й не мали ніколи сього міфологічного змісту, бо були скомпоновані на взірць аналогічних античних епітетів. Але правдоподібніше, що вони виростили на ґрунті світської дружинної поетичної творчості в часах, коли з іменем Велеса, Стрибога, Дажбога ще зв'язувались вповні реальні і конкретні образи природи, її стихій і явищ, і стали неодлучними прикметами високого поетичного, риторичного стилю.

В стилі їх були витворені тою ж поезією такі абстрактні персоніфікації, як Діва Обида, і менше конкретизовані, але, мабуть, в основі своїй аналогічні постаті, як Хвала і Хула, Нужда і Воля («уже снесе ся хула на хвалу, уже тресну нужда на волю»); до них же деякі дослідники зачисляють, як ми бачили, «Карну» і «Желю» (плач і жаль)¹. Діва Обида, що плеще на синім морі лебединими крилами, будячи жирні времена, дає нам щасливий приклад поетичної реалізації, втілення, інкарнації таких абстрактних понять, — традиційна поезія була, мабуть, така ж багата ними, як північні плачі, де виступають подібні ж образи Судинушки, Кручини², або сучасні українські казки, де представляються Злидні, Лихо і т. д., теж в дуже конкретизованих образах.

«Віки Трояні», «врем'я Бусове», «Тмутороканський болван» — се, правдоподібно, також традиційні образи, дані співцеві «Слова» попередніми творами. Маса інтерпретаційного дотепу пішла на в'яснення того, що могли би значити ті «Троянові віки», «Троянова тропа», «Троянова земля» — розуміли тут традицію про імператора Трояна, про

¹ Деякі дослідники, як Веселовський, бачили тут книжний вплив, персоніфікації візантійської теологічної літератури. Се здається мені менш правдоподібним.

² «Кручинушки моеї не убоялися, обидушки моеї не устрашилися» (Барсов, 110). «Судинушка по бережку ходила, страшно ужасно голосом водила, во длани Судинушка плескала, до сужених голов да добиралась» (с. 282).

Троянську війну, якусь болгарську міфічну істоту, нарешті, епічне прозвище нашого Володимира Великого. «Бусове врем'я» Партицький дуже дотепно приклав до старого Божа, чи Боза, антського ватажка, що воював з готами. В кожному разі ясно, що все се літературні образи, усвячені «старими словесами».

З різних «припівок», котрими повне «Слово», воно зачитувало при двох їх автора Бояна,— теж, може, не так винахідця, як популяризатора сих готових поетичних афоризмів («Ни хитру ни горазду суда божія не минути», «Тяжко ти, головѣ, кромѣ плечю, зло ти тѣлу, кромѣ головы»). В інших випадках можемо лише здогадуватися, що маємо перед собою такі старі афоризми, епічні вирази, історичні приповідки, напр., Ігорів афоризм: «луче бы потяту быти, неже полонену ыти» або «испити шеломомъ Дону», що приходить також у фрагменті про Мономахові побіди і гудця Ора ([див.] нижче); правдоподібно, такий самий характер має разом з тим поставлена фраза «поискати града Тьмутороканя» і т. д.

Подібний традиціоналізм відчувається в таких виразах як:

Рекоста братъ брату: се мое, а то мое же.
О далече зайде соколь, птиць бья.
А мы, дружина, жадни веселія, і т. под.

В часі, коли складано се «Слово», очевидно, класичним взірцем такого традиційного поетичного стилю були пісні Боянові. Автор «Слова», при всім піетизмі до високих прикмет його творчості, вважав його стиль вже занадто напушистим, занадто розмінним на поетичні аналогії й образи, в котрих розпливалася, «розтікалась» конкретна, реальна тема твору. Він процитував, здається, з боянівської ж пісні, як я зазначив вище, один з його заспівів як характеристику його «розтікання» і поставив собі завданням не відбігати занадто від теми. В сім мала б бути його оригінальність супроти старого стилю, і він, очевидно, видержує тіснішу зв'язь сеї мінучої фільми своїх образів з вибраною темою. Але замилювання до епічних, стилізованих, традиційних образів, яке характеризувало Боянову поезію, в повній мірі виступає і в його творчості. Повкладані ним і, може бути, розширені ще потім, при комбінації варіантів, пізнішим редактором вставки цілих фрагментів Боянових пісень чи писаних в його стилі (як епізоди про коромолу Олега Гориславича, про Всеслава Полоцького) через те й не ризняться від загального тону «Слова», що воно само сильно тримається старого стилю.

При сім ся дружинна поетична традиція тісно, а місця-ми просто нероздільно сплітається з зазначеними вище впливами, запозиченнями й аналогіями книжного риторства. Я не можу поділяти тенденції деяких дослідників (як, напр., Міллера) різко протиставити ці дві категорії аналогій «Слова» — з дружинною традицією і з книжними творами. Се зовсім не було спеціальністю «Слова», що воно зивало оба поли своєї теми обидві категорії словесного мистецтва — дружинну і книжну. Їх комбінування і переплітання, правдоподібно, характеризувало вже й попереднє століття дружинної творчості. І тому нераз дуже трудно рішити, чи на рахунок першої чи другої категорії порахувати ту чи іншу рису штучності «Слова» — дружинної чи книжної. Напр., сей приступ «Слова», його вступна фраза «Не лѣпо ли ны бяшеть, братіє», котра так нагадує вступ одного з слів Кирила Турівського — «Якоже историци и вѣтїя, рекше лѣтописци и пѣснотворци прекланяють свои слухи въ бывшая межи цесари рати и ополченїя да украсять словесы», чи вважати її штучний характер відгомонам вітійства книжного, чи дружинно-поетичного? І так само закінчення «Слова», з його цитатою з Бояна і славою князям і дружиною, і навіть кінцевим «амінем», куди воно більше належить: в сферу впливів книжного риторства чи дружинного високого стилю?

Веселовський, збиваючи Міллерову аналогію «Слова» з «Девгенієвим діянієм», висловивсь, що, виключивши власну інвенцію автора, «Слово» являється, по своїй манері і засобах словесного мистецтва, наслідуванням візантійського риторства. Дійсно, подібності з сеї сторони безсумнівні. Але в тій же мірі існують такі подібності і з творами чисто народними або сильно притертими в народнім уживанні: голосіннями, закляттями-молитвами, величаннями, героїчними піснями.

Порівнюючи «Слово», на один бік, напр., з «Законом і Благодатею» і з словами Кирила, ми бачимо ті ж порівняння — позитивні і негативні; орудування паралельними виразами, симетричною будовою фраз, одинакими зачинаннями фраз; уживання однакових рефренів, що надають певний ритм в конструкції оповідання; повторення аналогічних образів, що дають симетрію сим різnorodним і різнобарвним пісням, з котрих кінець кінцем складається «Слово». Ігоревому походові на половців відповідає таке саме всідання в золоте стрем'я Олега в Тмуторокані і скок Всеслава під Київ. Битві над Қаялою протиставляється битва на Немизі. Олеговій коромолі — «княже непособіє» Святославі:

Копія поють на Дунай —
Дѣвици поють на Дунай...

Тогда Игорьъ вѣрѣ на свѣтлое солнце —
Тогда вѣступи Игорьъ князь въ златѣ стремень, і т. п.

Такі рефрени «О Руськая земле, уже за шеломенем еси», «Русичи поля прегородиша чрьленими щиты», повторюючись від часу до часу, служать стільки ж для ритму, скільки й для одності настрою.

Плач Ярославни складається з строф, що вводяться з тим самим вступним двовіршем: «Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на заборолѣ аркучи».

Часто стрічаються чергування через вірш або паралельні двовірші, тривірші:

Заря свѣтъ запала,
Мѣгла поля покрыла.
Жаждею имѣ луци сѣпряже,
Тугою имѣ тули затче.
Комони ржуть за Сулою,
Звенить слава въ Кѣевѣ.
Трубы трублять въ Новѣ-градѣ,
Стоять стязи въ Путивлѣ.

Млѣвить Гза къ Кончакови:
Аже соколь къ гнѣзду летить,
Соколича ростреляевѣ
своими злачеными стрѣлами.
Рече Кончакъ ко Гзѣ:
Аже соколь къ гнѣзду летить,
А въ сокольца опутаевѣ
красною дѣвицею.

Дуже часто вживання того самого слова на початку кількох стихів, що наступають по собі, і однозвучних закінчень (римів):

Уже снесе ся хула на хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже вѣрже ся Дивѣ на землю.
Ту ся копіемѣ приламати,

ту ся саблямѣ потручяти...
Игорь спить,
Игорь бдить.

При сім вживаються часом тавтології, часом антитези:

Что ми шумить,
Что ми звенить?

Рѣдко ратаевѣ кикахуть,
но часто враны граяхуть.

Все се риторично-поетичні засоби, які ми, з одного боку, в великім багатстві стрічаємо в риторичних творах XI—XIII в. (від «Закона і Благодаті» почавши), з другого — в пам'ятках усної традиції старої дати: плачах, обрядових піснях, закляттях.

Тут явна дифузія: перехід певних риторично-поетичних засобів літератури біблійної й візантійської через нашу книжну творчість і безпосередньо (з ужитком церковного, з усного репертуару «калік» і под.) до усної традиції, — і впливи усної традиції на творчість книжну. «Слово» дорожчине нам як пункт, де так явно, як, може, ніде перехрещуються різні течії різних джерел, різних епох, ілюструючи сей процес літературної дифузії.

Проявом традиціоналізму «Слова» я вважаю й провідну ідею сього твору: його відклик до династичної солідарності і до почуття моральної єдності «Руської землі». Як «солодка Франція» французької епопеї про Роланда з воєнним гаслом Карлової династії «*Monjoie!*», так «Руськая земля», «русичі» — ці слова проходять як воєнне і політичне гасло через «Слово», повні невимовного чару, радості і болю для автора, для його покоління, для його кола. Він хоче підняти, наелектризувати сим кличем, його славною минувшиною, його упадком і пониженням в сучасності своїх земляків — всі верстви, всі кола, об'єднавши їх в одній волі, в одній горінні. Але се гальванізування старого, шукання пережитого. Се клич не сучасності, не будучності, а минувшини — тої доби «старого Володимира», коли був ожив сей клич в сильній боротьбі з Степом і, може, набрав власне найбільшої енергії й будящої сили. Але між тою добою і добою «Слова» лягли тяжкі спомини, протекли потоки крові, лягли смуги попелу, огню і руїни. Страшна усобиця київських Мономаховичів з чернігівськими Ольговичами і суздальськими Мономаховичами безповоротно розбила солідарність династії і одніть настрою колишнього суспільства. Автор старається, очевидно, нічим не рушити сих споминів — ні словом не згадує він спалення Києва суздальськими військами та їх союзниками, ні інших безконечно болючих для київської дружини подій. Умисно обертається в споминах передмономахової доби, її хоче відродити, оживити своїм віщим словом. В паралелі старому Володимирові висуває сучасника Святослава, Ольговича, який умів дійти згоди з Мономаховичами і здобути симпатії київського громадянства — дружини і духовенства: перший переборов їх традиційну неприязнь до «Ольгова племені».

Порозуміння між Ольговичем Святославом і Мономаховичем Рюриком та їх кооперація під гаслом спільних інтересів «Руської землі» могла, справді, дуже радісно і надійно настроїти київські дружинні кола, що живо пам'ятали пониження і руїну, в яку впалася «Руська земля» наслідком боротьби Мстиславичів (Мономахових внуків) з Ольговичами. Вона могла наелектризувати їх новими сподіваннями, як можливість політичного відродження Київської Русі.

Але зусилля Святослава зістались даремні, обставини не скріпили політичної і національної солідарності «Руської землі», і тому «Слово» не стало зав'язком великої національної епопеї, не вважаючи на великий талант його автора. Зісталось відгомном нездійснених мрій, помилених

надій київської дружини. Київ упав, гасло «Слова» лишилось без відклику, без спадкоємців.

З погляду артистичного і культурного «Слово» стоїть незвичайно високо. Коли порівнюємо його, на один бік, з риторичними, взагалі книжними творами сеї доби і з візантійськими творами, які оберталися в перекладах в тих часах, на другий бік, з творами західноєвропейськими тої ж доби, як «Пісня про Роланда», «Пісня про Нібелунгів» і т. ін., тоді тільки оцінюємо, наскільки тонко відчутий і артистично виконаний твір перед собою ми маємо. В порівнянні з зверхньо-блискучою, але доволі холодною і сухою книжною риторикою, де тільки зрідка виривається безпосередній — не крик, а зітхання душі, «Слово» визначається незвичайною експресією і безпосередністю свого ліризму, одягненого безконечним багатством епічних засобів. В порівнянні з епосом візантійським — раціоналістичним, отяжілим, позбавленим свіжості і безпосередності чуття, «Слово» блищить щирістю, глибиною і силою афекту, як твори новоевропейської романтики супроти епігонів псевдокласицизму. Супроти варварської грубуватості і елементарності настроїв і мотивів західноєвропейських творів феодальної доби воно вирізняється багатством і тонкістю настроїв, як супроти примітивної діатоніки повніша хроматична гамма.

Місце, котре я уділив йому в рамках сеї роботи, розмірно велике, все-таки не гідне вмістити того, що хотілось би піднести в сім творі щодо його змісту і форми, щодо місця в розвою ідей і поетичного втілення гадок і настроїв, яке воно займає в нашій літературній і культурній історії: напр., в відносинах сексуальних, культу жінки і романтичної симпатії, почутті національного обов'язку, воєнної солідарності, як кодекс нашого своєрідного лицарства княжодружинної доби. Я можу тільки закінчити сей розділ повторенням заклику старого поета: сей твір перегортайте денно іночно — ви знайдете в нім всякий раз нову красу і новий зміст!

Фрагменти інших поетичних творів. Я взяв «Слово о п[оході] Ігоревім» за вихідний пункт в огляді літератури XII—XIII вв., як центральний твір, в котрім особливо ясно виступають різні течії й елементи тодішнього літературного руху. Я вказав також, що деякі помічення приводять до гадки, що, по-перше, кінець «Слова» належить іншому авторові, а не тому, що був головним творцем перших її пісень; по-друге, — що «Слово» було, мабуть, записане не зразу і при записі підпало різним комбінаціям і змінам.

«Слово», таким чином, в тій формі, як ми її маємо, було, мабуть, продуктом не чисто індивідуальним, а витвором, до певної міри, київської школи того часу. Се треба мати на увазі. Щасливим випадком, до нас заховались фрагменти поеми, тої ж, правдоподібно, школи і того ж часу, вставлені до похвали Романові Галицькому, що «ревновав дідови своему Мономаху», «погубившему поганяя Измаилтяны, рекомыя Половци». Він може теж послужити до ілюстрації сього поетичного стилю:

Изгнавшю Отрока во Обезы,
за Жельзная врата¹.
Сърчанови же оставшю у Дону
рыбою ожившю,—
тогда Володимерь² пиль золотомъ шеломомъ Донъ,
приемши землю ихъ всю
и загнавши оканьяныя Агаряны.
По смертъ же Володимерь³
оставшю у Сыръчана единому гудьцю же Ореви
посла ѿ во Обезы река:
«Володимерь умерль естъ.
„А вороти ся, брате,
Пойди в землю свою!⁴ —
молви же ему моя словеса,
пой же ему пѣсни половѣцкия,
оже ти не восхочеть,
дай ему поухати зелья именемъ евшанъ“».
Оному же⁵ не восхотѣвшю обратити ся
ни послушати,—
дасть ему зелье (именемъ евшанъ)⁶.
Оному же обухавшю,
и восплакавшю
рче:
«Да луче естъ на своей земль костью лечи,
нежли на чюже славну быти».
И приде во свою землю. Отъ него же родившю ся Кончаку,
иже снесе Сулу, пѣшь ходя,
котель нося на плечеву⁷.

Як бачимо, в сім маленькім тексті три теми і, мабуть, три фрагменти, пов'язані переходовими фразами книжника і місцями ним же парафразовані. Перше — триумф Мо-

¹ Нагадує, що *Залізні ворота* — кавказький, дербентський прохід, *Обезы* — Грузія. Про «евшан» — половецьку назву долини або чорнобилю, Меліоранський в *Изв.*, 1904, IV.

² Тут при Володимирі повторено «Мономах», але се виглядає як додаток книжника, так само як повисша глоса про «Ізмаїлтян».

³ Вважаю се доданою, переходною фразою.

⁴ Досі слова переказані Отрокові, дальші — інструкція самому Ореві.

⁵ Отрокові себто.

⁶ Повторюю від себе.

⁷ *Іпат. л.*, с. 480.

номаха над половцями; далі: місія Ора з євшан-зіллям, чудова квітка нашої старої поезії, яка досі не знайшла відповідної інтерпретації у поетів¹, і третє: подвиги Кончака, сина сього Атрака, Шаруканевого сина². На перший погляд, не легко рішити, де тут властивий нерв оповідання і чи сі фрагменти належать до одної пісні, чи взяті з різних пісень і скомбіновані літописцем. Але, логічно беручи, мусимо признати, що літописцеві була інтересна для його оповідання тільки одна тема — погром половців Мономахом, котрому «поревнував» Роман. Патріотичний сентимент Отрока і подвиги Кончака як такі зовсім не були потрібні для його цілі, і коли б містилися в інших епосах, очевидно, до сеї похвали не попали б. Попали, значить, тому тільки, що містилися в поемі, яка оспівувала сей тріумф Мономаха над половцями й ілюструвала ту крайню біду, в яку попали були половці її наслідком. Але що в сій поемі говорилося і про те, як Кончак знищив («зніс») Сулу, а сі напади його обгострилися коло р. 1180 (до сього року належить оповідання про нього в Київському літописі), то се не тільки дає приблизну хронологічну дату сього твору, але й кидає світло на його конструкцію і зміст.

Центр ваги поеми, очевидно, лежав в подібній же антитезі, яку дає «Слово о полку Ігоревім», між добрими часами Мономаха і сумною безборонністю Русі супроти половців в 1180-х рр. Блискучими рисами була змальована перемога Русі над ними за Мономаха, що повиганяв «окаянних агарян» з чорноморських степів і загнав їх бозна куди. Описане гірке життя їх останків над Доном, позбавлених стада і можливого прожитку, так що вони мусили годуватися донською рибою — що вже собі можна уявити гірше для кочовника-молокоїда! Далі — несміливе збирання тих останків на Дону по смерті Мономаха, коли ще не було певності, чи руська сила не знесе їх наново і не прийдеться на рідній землі тільки всього, що «кістю лягти» під новим руським натиском. Але Русь поділилась, порізнилась, підупала, ослабла, і от який-небудь «богостудний» Кончак, син отсього утікача Отрока, не мавши навіть порядного коня, а «піш ходячи і казан на плечах носячи», знищив Переяславщину до решти!

¹ Популярний переспів М. Вороного через незрозуміння оригінального тексту дає йому цілком хибну інтерпретацію.

² Так називають його грузинські джерела, про котрі в моїй Історії II², с. 107. В середині XII в. українська династія стояла в близьких зв'язках з Грузією (оженення Ізяслава Київського з грузинською царівною, Юрієвого внука Юрія з славною царицею Тамарою); проте ся звістка про Атрака вимагає перевірки і потвердження.

Сей факт, описаний в дуже сильних виразах в київському літописі, зробив, видко, враження на сучасників: «Придоша иноплемьеници на Рускую землю, безбожнии Измалтянъ, оканьнии агаряне, нечистии исчадья, дѣломъ и нравомъ сотонинимъ, именемъ Кончакъ, злу начальникъ правовѣрнымъ крестьяиомъ... приѣхавше к Переяславлю, за грѣхы наша много зла створи крестьяномъ: онихъ плѣниша, а иныи избиша, множайшия же избиша младенѣць». Можливо, що під безпосередніми враженнями того й була написана ця поема, яка творила цікаву паралель до «Слова»¹. Судячи по захованим фрагментам, вона мала інакший характер, ніж «Слово», — більш епічний, оповідальний, менш імпресіоністичний.

Більше останків поетичних творів сього характеру — продуктів дружинної поезії — ми з сеї доби поки що не можемо вказати, хіба деякі відблиски поетичного оброблення сучасних тем, які заховались в літописанні XII в.

Напр., я мав уже нагоду звернути увагу на слід якогось поетичного твору про «шолудивого хищника Боняка», героя половецьких нападів на Київ з-перед Мономахових походів. З нагоди смерті його сина Севенчі, при облозі Києва 1151 р., де він проводив одною з половецьких куп, які поприходили в поміч Юрію, помагати здобувати Київ, автор повісті згадує, що сей Севенча похвалявся «рубати Золоті Ворота, як і батько мій» («хощю съчи в Золотая Ворота, якоже и отець мой») ². Се ясно вказує на якийсь поетичний твір, героїчну поему дружинного складу. Герсем її, розуміється, був не сей малозвісний Севенча, а його батько: з нагоди смерті Севенчі, мабуть, пригадали тільки, що от і він хотів, мовляв, піти слідами свого батька, та не вдалось. Старий Боняк в ній виступає не з тими прикметами нелюдського потвора, Кошція-інкуба, яким знають його пізніші перекази ³, а постаті лицарської, хоч і ворожої.

Подібно як в попередній поемі виступає Кончак піший з казаном за плечима, та в сім убогим виді доказує таких блискучих побід, так тут поема не без деякого почуття замилування в сім звичайнім епічним контрасті лицарського духу з убогою, а навіть обридливою зовнішньою формою могла углубляти образ сього «шолудивого» ватажка, кот-

¹ Я вище зазначив здогад деяких дослідників, що сей фрагмент про Мономаха належить до «Слова», до тої прогалини, що видніє в ній після обіцянок автора почати «від старого Володимира». Але там, в конструкції «Слова», епізод про Оря був би зовсім зайвий. Через се одно вважаю неможливим бачити в сих фрагментах частину «Слова». Та й стиль їх відмінний, як я зазначаю се в тексті.

² Іпат., с. 299.

³ Див. т. I, с. 296. 312.

рому обридливий вигляд не перешкоджав виконувати великі діла.

Він не просто грабує і нищить — він хоче символістичними актами перемоги зазначити свою перемогу і силу. Рубання Золотих Воріт, на знак перемоги, донесла польська середньовічна легенда в оповіданнях про Болеслава Хороброго і його похід на Київ — її дублет дає ся місцева сага-поема про хана Боняка. Рубання воріт або мурів на знак перемоги захує в відгомонах старої символіки сучасна величальна пісня: герой коником грає, шаблею рубає обложено місто¹. В темах про Київ сей акт спеціально зв'язується з Золотими Ворітьми, сим паладієм київської слави. Всі ми знаємо казку про Золоті Ворота, але годиться піднести, що якраз в тім же оповіданні про київську облогу 1151 р. кн. Вячеслав, що стояв під Золотими Ворітьми з своїм полком, «озряся на святую Богородицю, яже єсть надъ Золотыми Вороты», покликає її розсудити його з ворогами. І вороги гинуть під київськими мурами, в їх числі і сей хвалькуватий Севенча.

Чи автор повісті, згадуючи старого Боняка, робив алюзію до старшої поеми, яка говорила про події з-перед п'ятдесяти літ, чи облога Києва 1151 р. була темою якоїсь новішої поеми, що оспівувала сі події по гарячих слідах і містила якісь згадки чи запозичення з такого старшого твору, де фігурував Боняк, я покищо не бачу підстав рішати.

Другу, більшу, не просто алюзію, а парафразу якоїсь дружинної поеми, маємо в тім же київським літописі під 1140 р., з нагоди повороту з Візантії додому двох полоцьких княжат:

«В тоже время изидоша княжича два ись Царягорода, заточени были Мьстиславомъ великимъ, княземъ киевскимъ, зане не бяхуть его воли и не слушахуть его, коли я зовьшеть въ Рускую землю, но паче молвяху Бонякови шелудивому во здорovie. И пронесеса се², и Мстиславъ розгнѣва ся на ня, и хотяше на ня ити, но нельзѣ бьшеть ити, зане бяху тогда налегли Половци на Русь, и тому стояшеть [Мстислав] бься с ними перемогаяся. Се бо Мьстиславъ великий наслѣди отца своего потъ, Володимера Мономаха великого. Володимиръ самъ собою постоя на Дону и много пота утеръ за землю Рускую, а Мстиславъ мужи своя посла, загна Половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ. И упорозньяся Мьстиславъ отъ рати и помяну первви. [И] посла по кривитьстѣи князи: по Давида, по Ростислава и Святослава и Рогъволодича два, и усажа у три лодьи, и поточи я Царюграду за неслушание ихъ, а мужи своя посажа по городомъ ихъ».

¹ Див. т. 1, с. 233, 297.

² В Іпат. кодексі: «про се ся Мьстиславъ», в Хлібн. і Пог.: «пронесеса и Мьстиславъ».

Форма оповідання і стереотипове: «Мы же на преднее възвѣратимся» в закінченні ясно вказують, що се пізніша принагідна вставка. Се аналогічна ремінісценція поетичної теми, як парафраза поеми про Рогнідь¹, наведена редактором Суздальського літопису під 1128 р. з нагоди того ж конфлікту Мстислава з полоцькими князями, що нагадав собі редактор київського літопису при нагоді повороту полоцьких княжат з вигнання. Тільки в сій парафразі 1140 р. основна тема виступає далеко не так ясно і виразисто. Можливо, що тут сполучені згадки і цитати з двох різних творів. Одна говорила про зраду полоцьких князів інтересам Русі під час її боротьби з Степом і таким чином оправдувала сувору розправу з ними київського князя. Вона входила в круг поетичних творів про одвічну боротьбу київської і полоцької династії («мечь взимають Рогволжи внуци противу Ярославимъ внукомъ») — до них належить пісня про Всеслава, включена до «Слова о полку Ігоревім». Поруч того могли бути ремінісценції на тему боротьби з Степом «Мстислава Великого», що продовжував діло «Володимира Великого», заганняючи половців ще далі, ніж загнав той. Може бути, що се містилося в тій же поемі про конфлікт Мстислава з полоцькими князями, і вони виступали помічниками половців, приятелями шолудивого Боняка, що згадується тут, може, анахроністично, вже як символ, а не реальна фігура². А правдоподібніше, що сі згадки походять з іншої поеми, яка спеціально займалась боротьбою київських князів з Степом і їх тріумфами та величала Мстислава, як обговорена вище поема величала спеціально Мономаха.

На сім кінчається матеріал, яким ми тепер розпоряджаємо.

Сю бідність записів поетичних творів XII в. до деякої міри нагороджують дружинні або «воїнські» повісті, збережені в далеко більших розмірах і в кращім стані в старім літописанні. Вони вийшли з тих же дружинних кругів, що й сі поеми на політичні теми, і не тільки своєю ідеологією і психологією, але до певної міри і стилем близько підходять до них, наскільки можемо про них судити з «Слова» та наведених фрагментів. Деякі з них визначаються неабиякими літературними прикметами, часом явно користуються поетичними творами на суголосні теми. Вище ми мали

¹ Див. вище.

² Завважу, що після 1107 р. про Боняка нема згадки в літописі, хоч про половецькі справи є багато звісток. Тому хоч не можна напевно сказати, що за Мстиславових часів його не було на світі, але се правдоподібно.

нагоду придивитись паралельній повісті про Ігорів похід на половців, і я тоді висловив здогад, що ся повість, яка не тільки духом, але й різними деталями так близько підходить подекуди до «Слова», користала з нього чи з тих пісень, з яких воно складене. В деяких інших повістях теж можна помітити подібне.

З огляду на все внутрішнє споріднення я вважаю найбільш відповідним від пам'яток дружинної поезії сеї доби, написаних на історично-героїчні теми, в котрих князі і їх дружина являються центром, перейти до історичних повістей чи їх фрагментів, близьких їм по змісту і духу, які відбивають погляди, почуття і культуру тої ж дружинної верстви.

**СПИСОК
СКРОЧЕНЬ, ЩО ВИКОРИСТАНІ В ПРИМІТКАХ**

Адрианова-Перетц, Покровская...— Библиография истории древнерусской литературы: Древнерусская повесть / Сост. В. П. Адрианова-Перетц, В. Ф. Покровская. М.; Л., 1940. Вып. 1; *Білецький*. Хрестоматія...— Хрестоматія давньої української літератури: До кінця XVII ст. / Упоряд. О. І. Білецький. 3-е вид., доп. К., 1967; ВУАН — Всеукраїнська Академія наук; ДІМ — Державний історичний музей (Москва); ЖМНП — Журнал Міністерства народного просвіщення (Санкт-Петербург); ЗНТШ — Записки Народного товариства імені Шевченка (Львів); *Махновець*. Давня...— Українські письменники: Біо-бібліографічний словник: У 5 т. К., 1960. Т. 1 / Уклад Л. Є. Махновець; *Назаревский*. Библиография...— Библиография древнерусской повести / Сост. А. А. Назаревский. М.; Л., 1955; ОЛДП — Общество любителей древней письменности (Санкт-Петербург); ОЛЯ — Отделение литературы и языка АН СССР (Москва); ОРЯС — Отделение русского языка и словесности Академии наук (Санкт-Петербург; Петроград — Ленинград); ПДП — Памятники древней письменности (Санкт-Петербург); ПДПИ — Памятники древней письменности и искусства (Санкт-Петербург); ПЛДР — Памятники литературы Древней Руси (Москва); ПСРЛ — Полное собрание русских летописей. Словарь XI—XIV...— Словарь книжников и книжности Древней Руси. Л., 1987. Вып. 1; ТОДРЛ — Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР; ХИФО — Харьковское Историко-филологическое общество; ЦНБ — Центральна наукова бібліотека АН України ім. В. І. Вернадського; ЧИОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (Киев); ЧОИДР — Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете; АТ — *Adrne A., Thompson S.* The Types of the Folktale. Helsinki, 1961.

ПРИМІТКИ

КНИЖНА СЛОВЕСНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ

Розділ присвячений одному з авторитетніших дослідників давньої української літератури Івану Франку. Праці його в цій галузі літературознавства частково передруковані в томах другої серії 50-томного зібрання творів. Див.: *Микитась В. Л.* Іван Франко як дослідник давньої української літератури. К., 1988.

Треба зазначити, що В. Л. Микитась у згаданій праці приписав Франкові ідеологічну конфронтацію з Грушевським, чого, як це довела З. Франко у своїй змістовній рецензії, насправді не було; навпаки, він високо оцінював праці свого молодшого сучасника (Рад. літературознавство. 1989. № 6. С. 73). Що ж до Грушевського, то його ставлення до Франка висвітлює вже присвята йому цього розділу. Історик, очевидячки, зазначає вплив Франкових ідей на викладену тут концепцію культурно-історичної своєрідності та національної приналежності письменства Київської доби.

Наша письменна традиція

Думка Грушевського про необхідність розрізняти в давньоруській літературі власне літературу та тільки писемність полемічно скерована проти традиції російських дослідників XIX ст. (зокрема культурно-історичної школи М. С. Тихонравова), які справді вважали за краще розглядати літературу давньої Русі як синкретичну, а в дослідженнях своїх часто ігнорували саме естетичну її своєрідність. Грушевський не лише наполягає на вивченні естетичної природи цієї літератури, а й демонструє в коментованій праці зразки такого аналізу її пам'яток.

Російська наука повернулася до естетичного вивчення давньої літератури лише в другій половині 40-х років XX ст. Див. зокрема: *Орлов А. С.* Мысли о положении работ по литературе русского средневековья // Изв. Отд-ния лит. и яз. АН СССР. М., 1947. Т. 6. № 2. С. 89—93; *Андрианова-Перетц В. П.* Очерки поэтического стиля Древней Руси. М.; Л., 1947; *Еремин И. П.* О художественной специфике древнерусской литературы // *Еремин И. П.* Литература Древней Руси: Этюды и характеристики. М.; Л., 1966. С. 245—254; *Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. Л., 1967; *Кусков В. В.* Представления о прекрасном в древнерусской литературе // Проблемы теории и истории литературы. М., 1971. С. 58—66. Про методіку естетичного аналізу див. також: *Росовецький С. К.* Про естетичне дослідження пам'яток давніх східнослов'янських літератур // Рад. літературознавство. К., 1978. С. 15—26.

У тексті розділу згадуються давньоруські князі Ярослав-Георгій Мудрий (бл. 977—1054), великий князь київський з 1019 р., та Мсти-

слав-Федір-Гаральд Володимирович Великий (бл. 1076—1136), а також володимиро-суздальські великі князі Андрій-Китай Боголюбський (бл. 1112—1174) та Всеволод-Димитрій Велике Гніздо (бл. 1154—1242), великий князь литовський Вітовт (Вітаутас, 1350—1430), син Кейстутіса, та польський король Казимир III Великий (1310—1370). Про Володимира Мономаха див. нижче.

Згаданий Грушевським «м. Євгеній» — це Євгеній (Євфимій) Олексійович Болховітінов (1767—1837), митрополит Київський та Галицький в 1822—1837 рр. Про наведений в «Історії...» випадок розповів в особистому листуванні. Джерела не підтверджують здогадки Грушевського про упереджене ставлення російських монахів XIX ст. саме до південноруської (української) давньої книжності. Невігластво їхне поширювалося на всю давню писемність. Що ж до давньої української писемності, то вона свідомо винищувалася в Речі Посполитій, де вогнища з православних рукописів палали і в XVI—XVII, і навіть в XIX ст. Фактичний матеріал зібраний у кн.: *Слуховський М. И.* Из истории книжной культуры в России. М., 1964. С. 61—63; 170—190.

В своїх міркуваннях про вивчення давньоруської писемності в Україні Грушевський називає цілу низку філологів та істориків. Це М. О. Максимович (1804—1873), М. І. Костомаров (1817—1885), В. Б. Антонович (1834—1908), О. О. Потебня (1835—1891), П. Г. Житецький (1837—1911), М. П. Дашкевич (1852—1908). Згадані також співробітники і автори журналу «Киевская старина» (1882—1906), зокрема Ф. Г. Лебединцев (1828—1889), О. О. Андрієвський (1845—1902) та М. О. Андрієвський (1842—1887). Дружні стосунки М. О. Максимовича з російським істориком М. П. Погодіним не заважали їм вести друковану полеміку.

Стан вивчення літератури Київської Русі українськими дослідниками й тепер не відповідає вимогам логіки дослідження історії української культури. Треба констатувати, що призвели до такого стану практично ті самі чинники, які описав Грушевський. Це, зокрема, та ж сама нестача наукових сил, та ж сама неперестигність «давньої» тематики для наукової молоді, ті ж самі політичні переслідування, що зачіпали й медієвістів.

Початки писемності на Україні та її релігійного характеру

На початку розділу згадується київський князь Святослав-Миколай Ярославич (1027—1076). Про переписаний (або складений) для нього так званий «Ізборник 1076 р.» див. нижче. Далі процитовано «запитання Кирика» — твір диякона та domestика Антонієвого монастиря в Новгороді «Въпрошание Кюриково, неже въпроша и епископа Нифонта новгородскаго и инех». Див.: *Симонов Р. А.* Кирик Новгородец. Учений XII века. М., 1980. У цьому запитанні мова йде, як можна здогадатися, про прикру звичку новгородців кидати під ноги прочитаного листа на бересті.

Розглядаючи питання про виникнення слов'янської писемності, автор оперує даними давньоболгарського трактату «О писменнехъ чрьнорица Храбра» (кінець IX — початок X ст.) та так званого «панноньського» Життя Кирила-Філософа. Останні сучасні дослідження цього питання: *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1988; *Жуковська Л. П.* Гіпотези й факти про давньоруську

писемність до XII ст.// Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. К., 1981. С. 9—35.

Хоча в цілому питання лишається нез'ясованим, є тут вже й певні зрушення. Так, знайдені зразки давньослов'янського піктографічного письма («черт і резов»), що піддалися розшифровці: *Рыбаков Б. А.* Календарь IV века из земли полян // Сов. археология. 1962. № 4. С. 66—89; *Его же.* Язычество Древней Руси. М., 1988. С. 164—194. Що ж до спроб передати слов'янську мову грецьким письмом «без устроєння», то й вони тепер документовані реальною пам'яткою: це відкрита С. О. Висоцьким так звана «софійська абетка». Див.: *Висоцький С. О.* Азбука з Софійського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство. 1976. № 4. С. 74—83.

В письменах, що їх Кирило-Константин Філософ, згідно з повідомленням його Життя, знайшов у Корсуні, бачили скандинавські руни, самаритянські чи навіть сирійські літери. Більш серйозна гіпотеза, за якою це було протоглаголичне письмо (П. Черних). Нині найбільш вірогідною вважають думку про те, що це було письмо протокириличне. Див. огляд історії вивчення цього питання: *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. С. 110—114. Про Життя Кирила Філософа див.: Сказання о начале славянской письменности / Вступ: ст., пер. и коммент. Б. Н. Флори. М., 1981.

У подальшому викладі є посилання на праці: *Ламанский В. И.* Житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. Пг., 1915; *Голубинский Е. Е.* История русской церкви. М., 1901. Т. 1. Згадуються тут візантійський патріарх Фотій (між 810 і 827 — між 891 і 897) та імператори Василь Македонянин (867—886), Василь II Болгаробійця (958—1025) і Костянтин Багрянородний (905—959), болгарський цар Сімеон (893—927).

Думку Грушевського про київське походження Остромирова евангелія поділяють такі авторитетні сучасні дослідники, як М. М. Розов та Л. П. Жуковська. Див.: *Розов Н. Н.* Искусство книги Древней Руси и библиогеография: По новгородско-псковским материалам // Древнерусское искусство: Рукописная книга. М., 1972. С. 25; *Жуковська Л. П.* Гіпотези і факти про давньоруську писемність...— С. 15. Із свого боку, В. Г. Пуцко дотримуюється погляду, згідно з яким «меншу частину книги (23 арк.) вигоговлено безпосередньо в Києві, а решту обсягу може і в Новгороді...» (*Пуцко В. Г.* Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI—XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. К., 1988. С. 12). В той же час О. О. Алексєєв і О. П. Лихачова вважають Остромирове евангеліє написаним у Новгороді (*Алексєєв А. А., Лихачева О. П.* Библия // Словарь XI—XIV вв. С. 71).

Тмуроканський камінь був знайдений наприкінці XVIII ст. на Тамані, тепер зберігається в Ермітажі (Санкт-Петербург). Час од часу виникає полеміка щодо його автентичності. Див.: *Монгайт А.* Надпис на камне // Наука и жизнь. 1967. № 5. С. 62—68; № 7. С. 68—72; № 8. С. 62—66.

Розкопки під керівництвом Д. В. Мілеєва, про які Грушевський згадає в примітці, велися з 1908 до 1914 р. У зв'язку з раптовою смертю керівника польова документація була загублена, надруковані лише короткі інформації в «Отчетах Археологической комиссии» (СПб.) за 1908, 1911, 1912—1915 рр. Депаспортизовані знахідки з поховань, що були розкопані Д. В. Мілеєвим на території Десятинної церкви, частково досліджені у кн.: *Каргер М. К.* Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. М.; Л., 1958. Т. 1. С. 163—164; 172—176; 201—206.

Класовий характер старої церковності і книжності

Розділ цей як змістом своїм, так і формою (згадуються «верстви капіталістів» Київської доби) засвідчує вплив на автора ідей марксизму. В той же час Грушевський полемізує з вульгарно-соціологічними поглядами на суспільство та культуру В. О. Келтуяли.

З'ясовуючи соціальне походження перших київських «подвижників християнства», автор згадує невідомого за ім'ям варяга-християнина, сина якого кияни хотіли принести в офіру богам і який після відмови видати їм сина був разом з ним забитий («Повість временних літ», під 983 р.), та перших печерських «пострижеників» — любечанина Антонія, Феодосія, сина боярина з Курська, та Ісякія Затворника, що був «кугець, родомъ Торопчанинь» (там же, під 1074 р.).

Далі згадується морально-канонічний твір «Іоанна митрополита Руського, нареченнаго пророком Христа, написаншого правило церковное от святых книг вкратце Іакову черноризцѹ», що приписується Іоанну, митрополиту Київському в 1077—1089 рр. Чорноризець Іаков, який ставив йому запитання, вірогідно не ідентифікований.

Згадане далі *богомилство* — могутній еретичний рух, що охопив в X—XIV ст. Болгарію, Сербію й частину грецького населення Візантії. Богомили розробили своєрідну космогонічну і богословську дуалістичну систему, боролися проти догматів боговтілення і тринності Божества, обрядів та ієрархії православної церкви. Див.: *Ангелов Д.* Богомилство в Болгарии. М., 1954; *Соловьев А.* Сведчества православных извора о богомилству на Балкану // *Годишньак 'Историског друштва Босне и Хезеговине.* Сарајево, 1953. Т. 5. С. 1—103.

Треба відзначити, що, на відміну від Грушевського, М. К. Нікольський вважав, що засновники Києво-Печерського монастиря були під впливом деяких компонентів учення богомилів, а саме: проповіді «послушанія і покоренія», заперечення шлюбу та захисту релігійного значення скопечтва: *Никольский Н. К.* О древнерусском христианстве // *Рус. мысль.* 1913. № 6. С. 13—20.

Причівши явища ідеологічної діяльності церкви XI ст., розглянути Грушевським наприкінці розділу, до певної системи, І. У. Будовніч реконструював досить струнку теорію «суспільного приминенія», що її нібито пропалагувала давньоруська церква і такі найвідоміші представники феодалів, як Володимир Маномас (*Будовниц И. У.* Общественно-политическая мысль древней Руси: XI—XIV вв. М., 1960. С. 103—148). Назвемо також інші праці про відбиття в літературі Київської доби класових відносин: *Лихачев Д. С.* Некоторые вопросы идеологии феодалов в литературе XI—XIII веков // *ТОДРЛ.* 1954. Т. 10. С. 76—91; *Лирье Я. С.* К изучению классового характера древнерусской литературы // *ТОДРЛ.* 1964. Т. 20. С. 100—110; 118—119. На працю Грушевського ці дослідники не посилаються. В останній з названих статей знаходимо розгорнуту критику поглядів на цю проблему, з одного боку, В. О. Келтуяли, а з другого — Д. Чижевського.

Освіта і школа, їх рівень

Розгляд цього питання Грушевський починає з різкої оцінки повідомлень про освіту в Київській Русі, наведених в «Истории Российской» В. М. Татищева, як «фальсифікату XVIII ст.» Сучасна історіографія не прийшла до єдиної думки про вірогідність тих відомостей «Истории Российской», які не знаходять аналогій в давніх літописах, що збереглися. Якщо одні дослідники, наприклад С. Л. Пештич (*Пещ-*

тич С. Л. Русская историография XVIII в. Л., 1961. Ч. 1), бачать в В. М. Татищеві письменника, який не гребував вигадкою, то інші, наприклад Б. О. Рибаків (*Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*. М., 1972. С. 267—277, 362, 382 та ін.),— історик, який, переповідаючи тексти на свій лад, залишав їхній зміст незайманим.

Далі згадуються давньоруські письменники *Кирило Туровський* та *Клим Смолятич*, про творчість яких автор докладно розповів нижче, а також *Анна Комніна* (1083— бл. 1148) — візантійський історик, що після смерті чоловіка Нікіфора Врєннія закінчила його твір про свого батька імператора Олексія I Комніна «Олексіада».

Базуючись головним чином на тих же джерелах, що й Грушевський, Є. Е. Гранстрем доводить, що Клим Смолятич «був знайомий з візантійською освітою» і, можливо, «вчився в Константинополі» (*Гранстрем Е. Э. Почему Климент Смолятича называли философом // ТОДРЛ. 1970. Т. 25. С. 27*). Бажання захистити свій пріоритет щодо цього висновку (там же, примітка 32) свідчить, що з працею Грушевського дослідниця не була знайома.

Важливе методологічне значення мають перестороги автора від надто «буйних і оптимістичних фантазій» у галузі реконструкцій вищої школи Київської доби. Див. такі фантазії у праці: *Бабишин С. Д. Школа та освіта Даньої Русі: XI—перша половина XIII ст. К., 1973. С. 45—77*. На Грушевського С. Д. Бабишин, звичайно, не посилається.

У подальшому викладі мова йде про великого князя київського Всеволода-Андрія Ярославича (1030—1093), батька Володимира Мономаха. О. І. Мусін-Пушкін писав про нього в книжці «Духовная великого князя Владимира Всеволодовича Мономаха детям своим, называемая в летописи «Поучение» (СПб., 1793). Цитується також праця: *Сухомлинов М. И. О трудах по истории русской литературы // ЖМНП. 1871. Ч. 156. С. 125—180*.

Поставлене наприкінці розділу питання про стосунок київської літературної мови «до місцевого діалекту» не вирішене і в наш час. Велика за обсягом монографія Ф. П. Філіна «Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк» (Л., 1972) є лише дещо впорядкованим оглядом літератури з даної проблеми. Про науковий та етичний рівень розуміння цих питань деякими сучасними російськими вченими свідчить публікація рукопису О. І. Соболевського, створеного ним у 1889 р.: *Соболевский А. И. История русского литературного языка* (Изд. подгот. А. А. Алексеев. Л., 1980. Автор коментаря із співчуттям наводить шовіністичне твердження О. І. Соболевського про те, що «современная Россия, кроме общерусского литературного языка, имеет еще областной язык — малорусский, который в пределах нашего государства не имеет значения и представляется незначительным количеством литературных произведений...» (с. 161). Сам коментатор вживає слова «малорусский», «малоросс» (с. 163, 180).

Міркування ж О. І. Соболевського про мову Київської Русі зводяться до того, що «поруч із церковнослов'янською мовою давня Русь користувалася й народною живою мовою руською», але «в літературному житку колись було декілька церковнослов'янських і декілька руських (у О. І. Соболевського — і тут і вище «русских») мов: дві новгородських, дві київських, дві західноруських і т. п.» (с. 22). Якщо існували місцеві ізводи старослов'янської мови, то «чиста руська мо-

ва ділової писемності була цілком тотожна місцевим говіркам. Таким чином, діловий документ, який був написаний у Києві, був написаний київською говіркою» (с. 39). Такої ж думки й автори академічної історичної граматики давньоруської мови: *Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка*. М., 1965. С. 29.

Відзначимо також висновок М. С. Трубецького, зроблений на матеріалі історичної фонології: «Те, що складає звукову своєрідність української мови, виникло в першій половині «періоду 1164—1282 рр.», тобто перед розкладом загальноруської мовної єдності: «праукраїнська» існувала, таким чином, не після, але перед розкладом загальноруської мовної єдності» (*Трубецкой Н. С. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства* / Пер. с нем. А. Ю. Русакова // *Трубецкой Н. С. Избр. труды по филологии* / Сост. В. А. Виноградова, В. П. Нерознака. М., 1987. С. 166. Як зазначає перекладач, словом «украинский» він передає «klein — russen» оригіналу.— С. 144).

Круг старої писемності

Розгляд «письменського запасу» Київської Русі історик починає з «Руської Правди» (новітнє видання: *Памятники права Киевского государства: X—XII в.* / Сост. А. А. Зимин. М., 1952) та грамот, що були включені до літописів. З цих грамот зібрані та досліджені поки що лише ті, що збереглися в складі Київського літопису: *Франчук В. Ю. Киевская летопись*. К., 1986. С. 109—122, 158—181. Видання «грамот XIV в.»: *Розов В. Украинські грамоти XIV—XV вв.* К., 1928.

Розгорнута далі програма історико-функціонального (користуючись терміном М. Б. Храпченка) вивчення богослужбової писемності Київської Русі лишається науково актуальною й тепер.

В огляді четіих біблійних книг Грушевський називає *Галицьке четвероєвангеліє* (ДІМ, Синодальне збір., № 404) — найстарше датоване. В запису 1576 р. (арк. 228) львівський єпископ Гедеон Балабан зазначив, що ця книга зберігається в крилосі «при церкві столечної», де положена «от літ давних» (*Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей московской Синодальной библиотеки*. М., 1855. С. 211—212). Далі йдеться про так звану Геннадіївську біблію — кодекс, складений з ініціативи та коштом новгородського архієпископа Геннадія в 1499 р.; зразком для її складачів була латинська Вульгата. Славновісна Острозька біблія була надрукована Іваном Федоровим в Острозі в 1581 р. за текстом, що підготували вчені Острозького гуртка на чолі з Герасимом Смотрицьким. Див.: *Ісаевич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. 2-е вид., перероб. і доп. Львів, 1983. С. 92—106.

Сучасні кваліфіковані огляди літератури про рецепцію творів Івана Златоуста в Давній Русі див.: *Крутова М. С., Невзорова Н. Н. Златая цепь* // *Словарь XI—XIV...* С. 184—187; *Фомина М. С. Златоструй* // Там же. С. 187, 190.

Сучасні видання «збірників Святослава» 1073 та 1076 р.: *Изборник Святослава 1073*. М., 1983 (факсимільне видання); *Изборник 1076* / Изд. подгот. В. С. Голыщенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М., 1965. Довідкову літературу див.: *Словарь XI—XIV...* С. 194—198.

Новітнє видання збірника «Пчола» (з паралельним російським текстом): *Пчела* / Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // *ПЛДР. XIII век*. М., 1931. С. 486—519; 614—616. Український переклад, зроблений 1599 р. в Дерманському монастирі, зберігся в кількох списках

XVII—XVIII ст. (Творогов О. В. Пчела // Словарь X—XIV... С. 385—386). Два інші українські тексти «Пчоли» початку XVIII ст. надруковані С. О. Щегловою: Щеглова С. А. «Пчела» по рукописям киевских библиотек: Опыт изучения и тексты. СПб., 1910. С. 1—24 (друга пагінація). Докладне, багатопланове дослідження давньоруської «Пчоли» див.: Адрианова-Перетц В. П. Человек в учительной литературе древней Руси // ТОДРЛ. 1972. Т. 27. С. 3—68. Довідкова література: Махновець С. Давня... С. 687—689.

Проблема античної спадщини в давньоруській літературі залишається недостатньо вивченою. Див.: Клибанов А. И. К проблеме античного наследия в памятниках древнерусской письменности // ТОДРЛ. 1957. Т. 13. С. 159—181. Буланин Д. М. Классическая культура в древней Руси и проблемы ее изучения // Русская и грузинская средневековые литературы. Л., 1979. С. 30—39; Рогович М. Д. Філософські джерела епохи Київської Русі // Київська Русь: Культура. Традиції. К., 1982. С. 59—70. Загальнокультурний контекст рецепції античної літератури в Давній Русі окреслений в працях: Свирич А. Н. К вопросу о связях художественной культуры древней Руси с античным миром // ТОДРЛ. 1966. Т. 72. С. 450—462; Радциг С. И. Античное влияние в древнерусской культуре // Вопросы классической филологии. М., 1971. Вып. 3—4. С. 3—65.

Повного наукового видання трьох давніших, ще київських часів, редакцій «Прологу» («Слов'янського», 1-ої та 2-ої руських редакцій) немає досі. На думку сучасного дослідника, текстологічний аналіз свідчить на користь гіпотези, згідно з якою Синаксар був перекладений на Русі, «причому не пізніше початку XII ст.». Переклад цей «навіть якщо він і був зроблений в Константинополі, призначався для потреб саме руської церкви», можливо, «він був виконаний для Києво-Печерського монастиря, студійський устав котрого вимагав читання Синаксаря» (Творогов О. В. Пролог // Словарь XI—XIV... С. 377). Дата найдавнішого датованого Хлудовського списку 1-ої руської редакції «Пролога» зараз читається як 1262 р.

У тексті цієї частини розділу є посилання на праці: Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910; Сперанский М. Н. История древнерусской литературы: Введение: Киевский период. 3-е изд. М., 1920.

Перекладені патерики (отечники) в останні десятиріччя вивчалися досить інтенсивно. Видання: Синайский патерик / Изд. подгот. Голышенко В. С., Дубровина В. Ф. М., 1967; Birkfellner G. Das Römische Paterikon: Studien zur serbischen, bulgarischen und russischen Überlieferung der Dialoge Gregors des Grossen mit einer Textedition. Wien, 1979. Т. 1—2.

Головні висновки текстологічного вивчення перекладних патериків містяться в статті Федер В. Р. Сведения о славянских переводных патериках // Методические рекомендации по описанию славянорусских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. М., 1976. С. 215—222. Нагадаємо, що в 1628 р. Спиридон Соболев видав у Києві «Лимонарь, сиречь Цвѣтник» з двома україномовними передмовами, перекладеними з латинського видання 1558 (або ж 1583) р. Редактором тексту патерика в цьому виданні І. М. Смирнов вважав митрополита Іова Борецького («Лимонарь» був надрукований «у дворі його»), а О. С. Зернова — самого Спиридона Соболя. Див.: Смирнов И. М. Синайский патерик в древнеславянском переводе. Сергиев Посад, 1917. С. 183—212; Зернова А. С. Белорусский печатник Спиридон Соболев //

Книга: Исследования и материалы. М., 1965. Сб. 10. С. 128—129; 133—135, 145.

Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 673—674; Словарь XI—XIV... С. 313—325.

Думка Грушевського про генетичний зв'язок агіографії з «геленістичним романом» була розгорнута в праці: *Адрианова-Перетц В. П.* Из истории переводной литературы Киевской Руси // Историко-филологические исследования: Сб. статей к семидесятипятилетию Н. И. Конрада. М., 1967. С. 225—229.

Останнє ґрунтовне дослідження питання про давньоруську рецепцію візантійської юридичної літератури: *Щапов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв. М., 1978.

З названих Грушевським перекладних творів візантійської хронографії після виходу в світ «Історії української літератури» був виданий лише один: *Щапов Я. Н.* Византийские хронографические сочинения в древнерусской кормчей Ефремовской редакции // Летописи и хроники. 1976. М., 1976. С. 252—263 («Лѣтописецъ вскорѣ» патріарха Никифора). Література про ці твори досить численна, ми назвемо тут лише праці, що мають найбільше значення для вивчення літератури Київської Русі: *Творогов О. В.* Беллетристические элементы в переводном историческом повествовании XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. Л., 1970. С. 108—117; *Его же.* Античные мифы в древнерусской литературе XI—XVI веков // ТОДРЛ. 1978. Т. 33. С. 3—31; *Его же.* Византийские хроники в Древней Руси // Русская и грузинская средневековые литературы. Л., 1979. С. 86—92; *Водолазкин Е. Г.* Всемирная история в духовном мире древнерусского книжника: К вопросу литературного освоения Хроники Амартола // Рус. литература. 1990. № 1. С. 144—148.

У питанні про походження *Палей Толкової* Грушевський дотримується позиції, що її займали, зокрема, І. М. Жданов, В. М. Істрин та В. П. Адрианова-Перетц. Перекладом з грецької мови вважали Палею Толкову І. І. Срезневський, М. С. Тихонравов, І. Я. Порфир'єв, В. М. Успенський (*Творогов О. В.* Палей Толковая // Словарь XI—XIV... С. 286). В примітці посилання на розвідки: *Шахматов А. А.* «Повесть временных лет» и ее источники // ТОДРЛ. 1940. Т. 4. С. 75—80; 131—139; *Истрин В. М.* Очерк истории древнерусской литературы домонгольского периода: 11—13 вв. Пг., 1922. С. 213—224; *Истомин К. К.* К вопросу о редакциях Толковой Палей // Изв. ОРЯС. 1913. Т. 18; кн. 1. С. 82—172.

Новітнє дослідження Хронографа: *Творогов О. В.* Древнерусские Хронографы. Л., 1975. Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 475—478.

Назва Шестоднева походить від часу, що його, за Біблією, вистачило на створення світу. Згаданий Грушевським твір Василя Великого (329—379) під цією назвою в Київській Русі був перекладений лише уривками. Повний переклад зроблено тільки 1656 р. монахом Києво-Печерського монастиря Епіфанієм Славинецьким і надруковано у Москві 1665 р. Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 478—483.

Новітнє видання Фізіолога (з паралельним російським перекладом): *Физиолог / Подгот. текста, пер. и коммент. О. А. Белобровой // ПЛДР: XIII в. С. 474—485; 613—614.* Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 461—462.

У вступі про «Християнську топографію» Козьми Індикоплова Грушевський спирається на спостереження І. І. Срезневського (*Срезневский И.* Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1867. Вып. 2. С. 1—19 (окрема пагінація). Треба відзначити, що О. І. Соболевський в цитованому нами курсі історії російської літературної мови навіть ряд свідчень, що це був руський переклад (с. 139).

Нового видання «Християнської топографії» немає. Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 718—719; *Словарь XI—XIV...* С. 465—467.

Нове видання хронографічної Олександрії (з паралельним російським перекладом): *Изборник: Сборник произведений литературы древней Руси, М., 1969.* С. 236—279. В примітці — посилання на розвідки: *Лавров П. А.* Где была переведена Александрия первой редакции// *Сб. ХИФО.* Харьков, 1908. Т. 15. С. 281—285; *Соболевский А. И.* Материалы и исследования... С. 191—192. Головні дослідження, що вийшли з друку після коментованої праці: *Орлов А. С.* Переводные повести феодальной Руси и Московского государства XII—XVII вв. Л., 1934. С. 9—25; *Творогов О. В.* Беллетристические элементы в переводном историческом повествовании XI—XIII вв. С. 130—141. Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 810—821; *Словарь XI—XIV...* С. 35—37; *Адрианова-Перетц.* Покровская... С. 26—50; *Назаревский.* Библиография... С. 34—43.

«Троянська історія» Гвідо да Колумна була написана латинською мовою в 70-х роках XIII ст., перекладена на давньоруську, як вважають, в кінці XV — на початку XVI ст. (*Творогов О. В.* «Троянская история» Гвидо де Колумна// *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* Л., 1989. Вып. 2, ч. 2. С. 443—444). Що ж до «Притчи о кралех», то вона, на думку О. В. Творогова, була складена, «напевно, автором першої редакції Хронографа Руського», який у свою чергу, виник десь близько 1512 р. (*Творогов О. В.* Повесть о создании и поплнении Тройском// *Словарь книжников...* Вып. 2, ч. 2. С. 279; пор.: Там же. С. 500). Отже, обидва твори про Троянську війну не мають стосунку до перекладної літератури Київської Русі.

Новітнє видання «Повісті про Індійське царство»: *Білецький.* Хрестоматія... С. 713. Це передрук уривка тексту українського списку XVIII ст., який був повністю виданий у праці: *Перетц В. М.* Український список «Сказання про Індійське царство»// *Записки Українського наукового товариства в Києві.* К., 1912. Кн. 9. С. 7—10. Видання з паралельним російським перекладом: *Сказание об Индийском царстве/ Подгот. текста, пер. и коммент. Г. М. Прохорова// ПЛДР: XIII век.* С. 466—473. Цікаве дослідження історичної основи твору: *Гумилев Л. Н.* Поиски вымышленного царства: Легенда о «государстве пресвитера Иоанна». М., 1970. С. 9—234.

Довідкова література: *Адрианова-Перетц.* Покровская... С. 78—83, *Назаревский.* Библиография... С. 102—103; *Махновець.* Давня... С. 803—807; *Словарь XI—XIV...* С. 410—411.

Найкраще сучасне видання «Повісті про Акіра премудрого»; *Повесть об Акире Премудром/ Подгот. текста, пер. и коммент. О. В. Творогова// ПЛДР: XII век.* М., 1980. С. 246—281, 656—658. Останнє текстологічне і zarazом історико-літературне дослідження повісті: *Творогов О. В.* Переводная беллетристика XI—XIII вв.// *Истоки русской беллетристики.* С. 163—180. Довідкова література: *Адрианова-Перетц.* Покровская... С. 18—26; *Назаревский.* Библиография... С. 31—33; *Махновець.* Давня... С. 760—766; *Словарь XI—XIV...* С. 343—345,

Появу «Повісті про Стефаніта та Ихнілата» на Русі Грушевський датує ще Київською добою. Проте після монографічного дослідження Я. С. Лур'є немає сумніву, що хоч південнослов'янський переклад і був зроблений в XIII ст., на Русь (до того ж Московську) він був привезений лише в кінці XV ст. Див.: *Лур'є Я. С.* «Стефанит и Ихнилат» в русской литературе XV в. // *Стефанит и Ихнилат: Средневековая книга басен по русским рукописям XV—XVII веков / Изд. подгот. О. П. Лихачева, Я. С. Лур'є. Л., 1969. С. 171—177.*

Розглядаючи «Повість про Варлаама і Йоасафа», історик беззаперечно підтримав ефектну гіпотезу О. М. Веселовського про тотожність Йоасафа з Буддою. Зараз більшу довіру має думка А. І. Кирпичникова, згідно з якою «Повість...» не має відношення до засновника буддизму і створено її не в Індії, а в Центральній Азії. Так, В. І. Кузнецов переконливо доводить, що Повість «у цілому, від початку до кінця, повна таких особливостей, які відбивають риси побуту, клімату, географії та ідеології Персії або Середньої Азії» (*Кузнецов Б. И.* *Повесть о Варлааме и Иоасафе: К вопросу о происхождении // ТОДРЛ. 1979. Т. 33. С. 244*). Як нині вважають, «Повість...» вже до VIII ст. була перекладена з пехлевійської арабською мовою, з неї — грузинською, а вже з грузинської в кінці X — на початку XI ст. — давньогрецькою. «Давньоруський переклад... зроблений, мабуть, у Києві не пізніше початку XII ст.» (*Лебедева И. Н.* *Повесть о Варлааме и Иоасафе // Словарь XI—XIV... С. 349—351*).

Нові видання: *Білецький.* *Хрестоматія... С. 707—712.* Це передрук уривків з українських перекладів — друкованого (Кутейн, 1637), з Крехівської рукописної Палей XVI ст., виданих І. Франком (*Франко Ів.* *Варлаам і Йоасаф: Старохристиянський духовний роман і його літературна історія. Львів, 1897. С. 23—26*) та з рукописного «Ізмаргаду» XV ст. (ЦНБ, збірник Михайлівського монастиря, № 1646). Видання з паралельним російським перекладом: *Повесть о Варлааме и Иоасафе / Подгот. текста, пер. и коммент. И. Н. Лебедевой // ПЛДР: XII век. М., 1980. С. 196—225; 653—654.* Див. також: *Повесть о Варлааме и Иоасафе: Памятник древнерусской переводной литературы XI—XII вв. / Подгот. текста, иссл. и коммент. И. Н. Лебедевой. Л., 1984.*

Український письменник Дмитро Туптало видав свою обробку «Повісті» у складі першої частини своїх славнозвісних Четвіх-Міней (Книга житий святих... На три місяці первья: септемврій, октоврій и ноемврій... К., 1689). Див.: *Абрамович Д. И.* *Повесть о Варлааме и Иоасафе в Четвях-Минях Дмитрия Ростовского // Ювілейна збірка М. С. Грушевському. К., 1928. С. 729—743.*

Довідкова література: *Адрианова-Перетц.* *Покровская... С. 50—74; Назаревский.* *Библиография... С. 61—85; Махновець.* *Давня... С. 780—789.*

Тексти «Повісті про дванадцять снів царя Шахаіші», на думку Грушевського, «вказують на старший, руський переклад». Проте існує й гіпотеза про південнослов'янське походження цього перекладу, що її, зокрема, дотримувалися В. М. Істрін та О. С. Орлов.

Останнє видання цієї повісті: *Поталов П. К.* *Литературной истории Сказания о 12 снах царя Шахаиши // Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского. Л., 1928. С. 120—129.* Довідкова література: *Адрианова-Перетц.* *Покровская... С. 86—95; Назаревский.* *Библиография... С. 167—170; Махновець.* *Давня... С. 860—863; Словарь XI—XIV... С. 408—410.*

Основні видання та дослідження слов'янських апокрифів, частково названі Грушевським, такі: *Памятники отреченной русской литературы /*

Собр. и изд. Н. Тихонравовым. М., 1863. Т. 1—2; СПб., 1894. Т. 3; *Порфирьев И.* Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. СПб., 1877; *Его же.* Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. СПб., 1891; *Novaković St.* Apokrifi jednoga srpskog ćirilovskog zbornika XIV v. // *Starine. U Zagrebu.* 1876. Кп. 8. С. 48—74; *Novaković St.* Primeri književnosti i jezika staroga i srpskoslovenskoga. Belgrad, 1904; *Сумцов Н. Ф.* Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен // Киев. старина. К., 1887. Т. 18. С. 215—268; Т. 19. С. 1—54; С. 401—455; *Франко Ів.* Апокрифи і легенди з українських рукописів: В 5 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. Львів, 1896—1910. *Яцимирский А. И.* Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности: Списки памятников. Пг., 1921. Вып. 1; *Белоброва О. А.* Переводная беллетристика XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. С. 143—154.

Вивчення східнослов'янських апокрифів — в усій складності їхніх зв'язків з канонічною біблійною книжністю та фольклором тих народів, що їх створювали і серед яких вони побутували, та повного текстологічного дослідження їхньої рукописної традиції — лишається одним з головних завдань нових генерацій українських медієвістів.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 619—636; *Словарь XI—XIV...* С. 40—67.

Текст та примітка цієї частини розділу мають посилання на огляди перекладної літератури, які друкувалися О. І. Соболевським під стереотипною назвою «Из истории заимствованных слов и переводных повестей» (Университетские известия, 1904. № 11. С. 1—6; *Eranos:* Сб. ст. по лит. и ист. в честь Н. П. Дашкевича. К., 1906. С. 38—43) та в його збірнику статей «Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии» (СПб., 1910).

Останнє видання-дослідження «київських уривків»: *Німчук В. В.* Київські глаголичні листки: Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. К., 1983.

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XI—XII ВВ.

Поділ матеріалу

На початку цього розділу Грушевський у викладі надзвичайно стилістично ставить та зачіпає кілька методологічних питань вивчення літератури Київської доби.

Перша з цих проблем — анонімність та псевдонімність давньої літератури. Грушевський розглядає їх як даність; у наш час Д. С. Лихачов досить переконливо трактує їх як такі, що впливають з неписаного середньовічного кодексу письменницької праці (*Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. 3-е изд. С. 55—67, 80—111).

Друга проблема — розрізнення літературних і нелітературних текстів у давній книжності, яке тим складніше, що й сама книжність часом «має дуже мало претензій на літературність».

Викладені далі твердження, що «татарське лихоліття не перервало українського життя в його цілому», дістали в останні роки підтримку археологів, які, зокрема, встановили, що, всупереч традиційній думці про глибокий занепад Києва з 1240 р. до початку XVII ст., місто про-

довжувало жити, в ньому не припинявся розвиток культури, будувалися навіть нові кам'яні церкви. Див.: *Івакин Г. Ю.* Кієв в XIII—XV веках. К., 1982.

Критикована далі Грушевським традиція роздрібного «обласного» вивчення літератури XII—XIII ст. знайшла своє продовження в структурі першої частини другого тому десятитомної академічної «Истории русской литературы» (М.; Л., 1945), де розділ «Областные литературы периода феодальной раздробленности (1220-е — 1370-е гг.)» починає «Глава I. Литература Галицко-Волынского княжества XIII в.» (С. 19—32), яка, таким чином, прикрасила собою історію російської літератури.

В основній частині розділу Грушевський стисло викладає перебіг полеміки І. Франка з В. М. Істриним про національну приналежність літератури Київської Русі, рішуче підтримує І. Франка і ще раз формулює свою концепцію, згідно з якою доба «першого київського розриву» (до 1030 р.) дала літературу «загальнооруську», а з середини XI ст. на території Південної Русі маємо літературу українську, або «південноруську».

Ця концепція, наукові підвалини якої були закладені І. Франком, перетворена партійними ідеологами на справжнє «буржуазно-націоналістичне» опудало і вже в такій іпостасі піддана нищівній критиці в постанові ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 р. (згодом її відмінено). Місце концепції Грушевського зайняла інша, згідно з якою культура і література Київської Русі є спільним надбанням культур трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського. Ця концепція, незважаючи на її, так би мовити, свєрідне походження, приваблює своїм прагненням історичної справедливості й бажанням встановити рівні права на старокіївську спадщину всіх трьох спадкоємців — і українців, чий предки зробили, мабуть, найбільший внесок у створення її, і росіян, які, окрім свого вкладу — новгородського, псковського, володимиро-суздальського, — зберегли цю спадщину і широко її використали в XIV—XVII ст., і білорусів, предкам яких належить вельми скромна частка загального надбання, та й освоєння його в білоруській літературі почалося дуже пізно.

Зазначимо також, що й наші брати-білоруси — чи то під впливом ідей Франка — Грушевського, чи то самостійно — почали цілком логічний пошук у спільному спадку Київської доби свого ближчого, протобілоруського. Див., наприклад: *Дорошевич Э., Конон Вл.* Очерк истории эстетической мысли Белоруссии. М., 1972. С. 26—29; 31—32; 42—43.

Концепція «спільного джерела» — і це треба підкреслити — є політичною доктриною, але фактично виконує функцію наукової концепції. Отже, вона мусить, по-перше, мати рівні права з висунутою Грушевським, а по-друге, разом з нею (а також з іншими можливими концепціями національної приналежності культури Київської доби) пройти сувору, об'єктивну наукову перевірку силами філософів, етнографів, антропологів, археологів, істориків, а також, звичайно, літературознавців, фольклористів, лінгвістів. Та хоч би до яких висновків прийшли в цьому питанні майбутні генерації науковців, концепція Грушевського назавжди збереже своє значення як непересічне явище української наукової думки та, безперечно, як пам'ятка культури українського народу.

У примітках до цієї частини розділу є посилання на праці: *Келтцяла В. А.* Курс истории русской литературы. 2-е изд., испр. и доп. СПб., 1913. Ч. 1, кн. 1; *Истрин В. М.* Очерк истории древнерусской литературы домогольского периода: 12—13 вв. Пг., 1922; *Владимиров П. В.* Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. К., 1900; *Пылин А. Н.* История русской литературы. 2-е изд., доп. СПб., 1902. Т. 1 (перше видання — СПб., 1898).

Думку Грушевського про «підготовчу стадію» розвитку давньоруської літератури знаходимо і в працях сучасних істориків культури та літератури, хоч тлумачиться така стадія по-різному: Див.: *Лихачев Д. С.* Возникновение русской литературы. М.; Л., 1952. С. 14—24; *Жуковська Л. П.* Гіпотези і факти про давньоруську писемність... С. 11—16.

Викладене далі парадоксальне спостереження Грушевського про найвищий розквіт літератури Київської Русі в період «політичного занепаду Києва, економічного занепаду Подніпров'я» перегукується з відомим міркуванням К. Маркса про парадокси невідповідностей у процесах розвитку мистецтва та соціально-економічних: *Маркс К.* Вступ: З економічних рукописів 1857—1858 років // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. К., 1963. Т. 12. С. 692—694.

Твердження українського історика, що Новгород репрезентував «четверту східнослов'янську народність», знаходить підтримку в цитованій вище праці видатного російського лінгвіста М. С. Трубецького, який встановив існування на Русі в «період 1164—1282» чотирьох «діалектних груп», одна з котрих — північноруська (*Трубецкой Н. С.* О звуковых изменениях русского языка... С. 160—161).

Методологічно важливі положення викладено в кінцевій частині розділу. При всьому бажанні розрізнити протоукраїнські і проторосійські культурні явища Грушевський спочатку доводить можливість залучення до вивчення національно «анонімного» і навіть північно-східного матеріалу, а потім демонструє в часи Кипріяна і Цамблака «останню спільну культурну хвилю», яка ретроспективно свідчить про ще більш ґрунтовну культурну спільність «земель українських, великоруських, білоруських» за часів Київської Русі.

«О Законі і Благодаті»

У тексті розділу згадуються, а в примітках даються посилання на праці: Памятники духовной литературы времен великого князя Ярослава I: Прибавления к Творениям св. отцов в русском переводе. М., 1844. Ч. 2. С. 1—91 (видавець — О. В. Горський); *Жданов И. Н.* Слово о законе и благодати и Похвала кагану Владимиру // *Жданов И. Н.* Соч. СПб., 1904. Т. 1. С. 1—80; *Никольский Н. К.* Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Сб. ОРЯС. 1907. Т. 82. № 4. С. 28—55; *П. [етровский] М.* Иларийон, митрополит Киевский, и Доментян, иеромонах Хиландарский: Библиографическая заметка // Изв. ОРЯС. 1908. Т. 13. Кн. 4. С. 81—133; *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908.

Новітні видання пам'ятки: *Білецький.* Хрестоматія... С. 44—47 (уривки за виданням О. В. Горського); *Розов Н. Н.* Синодальный список сочинений Иларийона — русского писателя XI в. // *Slavia.* Прага, 1963. Роѣ. 31. Р. 141—175; *Молдован А. М.* Слово о законе и благодати Иларийона. К., 1984.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 65—68; Словарь XI—XIV... С. 198—204.

Авторство Іларіона вважається нині безперечним. Що ж до часу створення «Слова», то М. М. Розов вважає, що воно було вперше проголошено Іларіоном у 1049 р. на честь завершення будівництва київських оборонних споруд (*Розов Н. Н.* Синодальный список... С. 148). Якщо прийняти цю дату, то Іларіон був тоді священиком.

Основна й найбільш цінна частина розділу — перший в історії українського літературознавства ґрунтовний аналіз художніх особливостей «Слова». В останні десятиріччя до цього кола питань вивчення пам'ятки зверталися, досліджуючи її ритміку, К. Тарановський та Л. І. Сазонова. Перший розглядає її як прояв віршової будови твору (*Тарановський К. Формы общеславянского и церковнославянского стиха в древнерусской литературе XI—XIII вв. // American contributions to the Sixth International Congress of Slavists. The Hague, 1968. P. 377—379*), російська ж дослідниця вбачає тут явища ритмічної прози (*Сазонова Л. И. Принципы ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры // ТОДРЛ. 1974. Т. 28. С. 35—46*). Н. С. Демкову вивчення повторів у художній системі «Слова» виводить на цікаві відкриття в ідеологічній «шарі» пам'ятки: втілення ідеї Роду, уявлення Іларіона про зв'язки Єрусалима, Константинополя й Києва (*Демкова Н. С. Поэтика повторов в древнеболгарской и древнерусской ораторской прозе X—XIV веков // Вестн. Ленингр. ун-та. 1988. Вып. 2, № 16. С. 26—31*).

Спробу уточнити візантійські літературні витoki «Слова» див.: *Молдован А. М., Юрченко А. И. «Слово о законе и благодати» Илариона и «Большой Апологетик» патриарха Никифора // Герменевтика древнерусской литературы XI—XVI века. М., 1989. С. 5—18. Про вплив «Слова» на «пізніші писання» є спеціальні праці: *Никольская А. Б. Слово митр. киевского Илариона в позднейшей литературной традиции // Slavica. Praha, 1928—1929. Roč. 7. P. 549—553; 853—870; Розов Н. Н. Из наблюдений над историей текста «Слова о законе и благодати» // Ibid. 1966. Roč. 35. P. 365—379.**

Морально-дидактична література доби. Анонімні твори. Феодосій печерський, Яков, Мономах

Запропонована на початку розділу дещо несподівана оцінка «Слова о Законі і Благодаті» як «твору штуки для штуки» заперечується вже словами самого Грушевського про той «щирий пафос патріотизму», який переймає весь твір.

Розгляд анонімних творів Київської доби історик починає з «Слова нькогого христолюбца и ревнителя по правой вѣрѣ». Після виходу в світ праці Грушевського нові видання та текстологічні дослідження цієї пам'ятки не з'являлися. Окрім праць щодо «зародження і розвитку антицерковної ідеології», багатий матеріал «Слова» використано в серйозній монографії Х. Ловмянського: *Łowmiański H. Religia słowian i jej upadek: W. VI—XII. Warszawa, 1979. S. 134—151. Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 428—429.*

Авторство Феодосія Печерського щодо поученія «о казнях божіих» й зараз лишається сумнівним. Авторитетні сучасні видання: *Еремич И. И. Из истории древнерусской публицистики XI века: Послание Феодосия Печерского к князю Изяславу Ярославичу о латинянах // ТОДРЛ. М., Л., 1935. Т. 2. С. 21—38; Его же. Литературное наследие Феодосия Печерского // ТОДРЛ. 1947. Т. 5. С. 159—184. Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 187—192; Словарь XI—XIV... С. 457—459.**

Зацеплене в подальшому викладі питання про літературну спадщину «мніха Іакова» й досі лишається заплутаним. Після знахідки С. Смирновим списку послання до князя Дмитра кінця XV ст., в якому зазначено по батькові адресата («Борисовичу»), останній був ототожнений з ростовським князем Дмитром Борисовичем (1253—1294). Ос-

танне видання (з паралельним російським перекладом): Послание Якова-чернорица к князю Дмитрию Борисовичу (Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // ПЛДР: XIII в. С. 456—563, 610—612. Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 62—65; Словарь XI—XIV... С. 191—193.

Останнє видання комплексу творів Володимира Мономаха: Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком). С. 352—382 (з паралельним українським перекладом). Український переклад комплексу див. також *Мономах Володимир*. Поучення / Пер. Леонід Махновець // Пам'ятники України. К., 1986. № 3. С. 27—37 (передруковано: Літопис Руський (За Іпатіївським списком) переклав Леонід Махновець. К., 1989. С. 454—464). Головні дослідження: *Романов Б. А.* Люди и нравы Древней Руси. Л., 1947. С. 165—177; *Данилов В. В.* «Октавий» Минущия Флавия и «Поучение» Владимира Мономаха // ТОДРЛ. 1947. Т. 5. С. 97—107; *Лихачев Д. С.* Етическая система на Владимир Мономах // Език и литература. София, 1966. № 4. С. 1—16; *Копрева Т. Н.* К вопросу о жанровой природе «Поучения» Владимира Мономаха // ТОДРЛ. 1972. Т. 27. М., С. 94—108.

Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 32—35; Словарь XI—XIV... С. 98—102.

У примітках до розділу згадуються такі публікації: Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов // *Летописи русской литературы и древностей*, изд. Н. Тихомировым. М., 1863. С. 82—112; *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы: Поучения против язычества и народных суеверий* / Под. ред. А. И. Пономарева. СПб., 1897. Вып. 3; *Соболевский А. И.* Два русских исчисления с именем Григория // *Изв. ОРЯС*. 1907. Т. 12, кн. 1. С. 250—262.

Агіографічні писання

На початку розділу відчутно бракує загальних відомостей про жанр агіографії взагалі та основні типи вітчизняних житій. Цей матеріал можна знайти в таких працях: *Ключевский В. О.* Курс лекций по источниковедению // *Ключевский В. О.* Соч.: В 8 т. М., 1959. Т. 6. С. 65—80; *Еремин И. П.* Лекции по древней русской литературе. Л., 1968. С. 13—15.

Питання про авторство творів, названих тут «Пам'яттю та похвалою Володимиру» та «Сказанням і похвалою стратотерпцю святому мученику Борису і Глебу», залишається нерозв'язаним і досі, при цьому щодо Сказання авторство Іакова тепер рішуче заперечується, а в науковому обігу воно дістало найменування «анонімного».

У першій примітці посилання на працю: *Соболевский А. И.* *Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру Святому* // *ЧИОНЛ*. К., 1888. Кн. 2. С. 7—68.

Текст пам'ятки, що його приготував до друку С. О. Богуславський, був згодом опублікований: *Богуславский С. А.* К литературной истории «Памяти и похвалы князю Владимиру» // *Изв. ОРЯС*. 1925. Т. 29. С. 105—159. Видання за найдавнішим списком: *Зимин А. А.* *Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку* // *Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР*. М., 1963. № 37. С. 66—75. З новіших досліджень наведемо: *Фетодов Г. П.* *Канонизация святого Владимира* // *Владимирский сборник*. Белград, 1939. С. 188—196; *Тихомиров М. Н.* *Начало русской историографии* // *Тихоми-*

ров М. Н. Русское летописание. М., 1979. С. 61—62. Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 62—65; *Словарь XI—XIV...* С. 288—290.

«Сказання про Бориса і Гліба» є одним з найраніших творів давньоруської літератури, за останні десятиріччя привертало увагу багатьох дослідників як вітчизняних, так і закордонних. Взагалі вивчення твору поживалося після наукового його видання С. О. Богуславським: *Богуславський С. Україно-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князя Бориса та Гліба: Розвідка й тексти*. К., 1928. С. 1—43. Скорочений передрук див.: *Білецький*. Хрестоматія... С. 53—61. Найдавніший, Успенський список пам'ятки виданий у складі лінгвістичної публікації всього збірника: *Успенский сборник XI—XIII вв./Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. М., 1971. С. 42—43*. Видання з паралельним російським перекладом: *Сказание о Борисе и Глебе / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А. Дмитриева // ПЛДР. Начало русской литературы: XI—нач. XII в. М., 1978. С. 278—303; 451—456*.

Що ж до питань вивчення пам'ятки, які порушені тут Грушевським, то вони вирішувалися по-різному. Л. Мюллер вважає, що вже 1019 р. при дворі Ярослава виникла сага про вбивство Бориса і Гліба та про боротьбу Ярослава із Святополком. Ярославом же було доручено митрополитові Івану скласти розповідь про ці події, що й було зроблено грецькою мовою. Ці два тексти разом із усними переказами й були використані авторами пам'яток про Бориса і Гліба. (*Müller L. Studien zur altrussischen Legende der heiligen Boris und Gleb // Zeitschrift für slavische Philologia. 1952. Bd. 23. S. 60—77; 1956. Bd. 25. S. 329—363; 1959. Bd. 27. S. 274—322; 1962. Bd. 30. S. 14—44*).

Якщо згаданий грецькомовний мученик таки існував, він не відбився в грецькій агіографії. До речі, й відома приписка у грецькому пергаментному синаксарі XII ст., що зроблена була в Сурожі під 24 липня й фіксувала пам'ять Бориса і Гліба, мала, як це переконливо показав Г. В. Абгарян, вірменське джерело: *Абгарян Г. В. К проблеме предполагаемой греческой версии «Сказания о Борисе и Глебе» // Русская и армянская средневековые литературы. Л., 1982. С. 235—254*.

М. М. Ільїн намагався довести, що «Сказання являє собою первісну літературну обробку фольклору про Бориса і Гліба, яка виникла близько 1072 р. У творі, на його думку, залишилися сліди впливу житій чеських святих X ст. Людмили й Вячеслава (*Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источники: Опыт анализа. М., 1957*).

Вважаючи, як і М. М. Ільїн, що «Сказання» було складене в Києво-Печерському монастирі, А. В. Поппе зосередив увагу на критиці текстологічних побудов своїх попередників; зокрема, він переконливо, як на наш погляд, довів, що культ Бориса і Гліба не міг виникнути раніше останніх років княжіння Ярослава і, в усякому разі, до створення «Слова о Законі і Благодаті» (1049—1050): *Поппе А. В. О роли иконографических изображений в изучении литературных произведений о Борисе и Глебе // ТОДРЛ. 1966. Т. 22. С. 24—45; Poppe A. Opowieść o męczeństwie i cudach Borysa i Gleba: Okoliczności i czas powstania utworu // Slavia Orientalis. 1969. Roczn. 18, № 3. S. 267—292; № 4. S. 359—382*.

Що ж до проблеми художньої своєрідності твору, якій приділяє найбільшу увагу Грушевський, то її розглядав І. П. Ерьомін. Дослідник відзначив, зокрема, «акварельність» зворушливого образу юнака Гліба, широкое застосування внутрішнього монологу, умовні форми художнього часу, «внутрішню вірогідність» подій, що їх відтворює автор: *Ерьомин И. П. «Сказание» о Борисе и Глебе // Ерьомин И. П. Литература Древней Руси: Этюды и характеристики. М.; Л., 1966. С. 18—27*. Див. також: *Адрианова-Перетц В. П. Сюжетное повествование в житийных*

пам'яток XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. С. 88, 92—96.

Згаданий у перекладеному Грушевським «чуді» Бориса і Гліба «старшина кліриків» Лазар, на думку М. М. Вороніна, згодом став єпископом Переяславським і написав Сказання між 1115 і 1117 р.: *Воронин Н. Н.* Анонимное сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор // ТОДРЛ. 1957. Т. 13. С. 11—56. Критику цієї гіпотези див., зокрема: *Дмитриев Л. А.* Сказание о Борисе и Глебе // Словарь XI—XIV... С. 403—404. Окрім названої статті (С. 398—408), літературу питання див.: *Махновець.* Давня... С. 51—56.

Літописна повість про Печерський монастир

На відміну від Києво-Печерського патерика (див. нижче) літописні записи про Печерський монастир не викликали в останні десятиріччя особливої зацікавленості у дослідників. Проте можна відзначити, що здогадка О. О. Шахматова про авторство Никона (*Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 423—460) — в контексті його загальної концепції розвитку літописання — була прийнята і розвинута М. Д. Присольковим (*Присольков М. Д.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940. С. 24—26, 31—33) і Д. С. Лихачовим (*Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 82—93).

Розділ містить уривок першого перекладу цього твору українською мовою. Тепер маємо повні переклади, зокрема: *Повість врем'яних літ...* С. 246—259 (давньоруський текст і український переклад).

Нестор

Краще видання Чтенія о житті Бориса і Гліба: *Богуславський С.* Україно-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба... С. 179—206. Питання про час написання Нестором цього житія лишається спірним. Датування О. О. Шахматова, яке приймає Грушевський, у наш час захищає лише А. В. Поппе: *Poppe A.* Chronologia utworobw Nestora hagiografa // Slawia Orientalis. 1965. Roc. 14, № 3. S. 287—305. Більшість дослідників нині датують Чтеніє початком XII ст.

Деякі спостереження над художньою формою Чтенія див.: *Еремін І. П.* Лекции по древней русской литературе. С. 21—23; *Фрейданк Д.* Повторы и их функции в Чтении о Борисе и Глебе // Проблемы культурного наследия. М., 1985. С. 57—64.

Другий твір Нестора, Житіє Феодосія Печерського, датують зараз тим же часом, що й Чтеніє о житті Бориса і Гліба — початком XII ст. Сучасні видання: *Успенський сборник...* С. 71—135; *Житіє Феодосія Печерського / Подгот. текста, пер. и коммент. О. В. Творогова // ПЛДР: XI — начало XII в. М., 1978. С. 304—391; 456—459* (з паралельним російським перекладом). Англійський та німецький переклади вказані в праці: *Творогов О. В.* Нестор // Словарь XI—XIV... С. 277. Українського перекладу немає.

Розглядаючи цей твір Нестора головним чином з боку колізії «слідування літературним взірцям — реалії», Грушевський надто суворо, як на нашу думку, оцінює його художній рівень. У наш час художні особливості Житія Феодосія розглянуті в працях: *Адрианова-Перетц В. Я.* Задачи изучения «агиографического стиля» Древней Руси // ТОДРЛ. Т. 20. С. 46—51; *Еремін І. П.* К характеристике Нестора как писателя // *Еремін І. П.* Литература Древней Руси... С. 28—41. Ф. Сіфкес до-

слідив композицію твору (*Siefkes F. Zur Form des Žitije Feodosija. Berlin; Zürich, 1970*), П. Бьортнес — один із композиційних прийомів (*Börtnes J. Frame Technique in Nestor's «Life of St. Theodosius» // Scando-Slavica. Copenhagen, 1967. Т. 13. Р. 5—16*).

Чуда св. Миколая

У примітці до розділу є посилання на публікації: *Соболевский А. И. Материалы и исследования... С. 167—177; Леонид. Посмертные чудеса святителя Николая, архиепископа Мирлицкого чудотворца: Памятник древней русской письменности XI в./ Труд Ефрема, еп. Переяславского (по пергаментной рукописи исхода XIV в. библиотеки Троице-Сергиевой лавры, № 9. СПб., 1888 (ПДПИ, № 72); Памятники старинной русской литературы, изд. гр. Г. Кушелевым-Безбородко / Под ред. Н. Костомарова. СПб., 1860. Вып. 1—2. С. 71—74.*

«Чуда св. Миколи» після виходу в світ праці Грушевського не вивчалися, див.: *Творогов О. В. Житие Николая Мирлицкого // Словарь XI—XIV... С. 168—172.* Фольклорист Б. О. Успенський дослідив трансформацію образу Миколи в Північній Русі, встановивши, зокрема, перенесення на нього деяких ритуальних функцій та зовнішніх рис бога Велеса (Волоса) і його тваринних епіфаній та формування з Миколи так званого «російського Бога» — протиставленого, між іншим, українському Георгію («русському Юрку»): *Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей: Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирлицкого М., 1982.*

Паломник Данила ігумена. В наш час твір ігумена Данила, як і твори його послідовників, відносять до чітко визначеного окремого жанру — хождень. Див., зокрема: *Данилов В. В. О жанровых особенностях древнерусских хождений // ТОДРЛ. 1962. Т. 18. С. 21—37; Прокофьев Н. И. Русские хождения XII—XV вв. // Литература Древней Руси и XVIII в. М., 1970. С. 9—13.*

Повного друкованого українського перекладу Хождіння поки що немає. Тим часом два французькі, німецький та англійський переклади були видані в XIX ст. Уривки давньоруського тексту: *Білицький. Хрестоматія... С. 76—79.* Новітнє видання з паралельним російським перекладом: *Хождение игумена Даниила / Подгот. текста, пер. и коммент. Г. М. Прохорова // ПЛДР: XII век. М., 1978. С. 24—115; 627—645. Довідкова література: Махновець. Давня... С. 42—45; Словарь XI—XIV... С. 109—112.*

Письменство історичного характеру

На початку розділу Грушевський викладає стислу, але багату думкою програму дослідження літературного боку давнього літописання, пропонує методико, що має нейтралізувати такі несприятливі для естетичного вивчення його риси, як анонімність, вплив агіографії, а також поганий стан збереження рукописної традиції. Одна з головних ідей цієї програми: історична проза Київської доби створювалася в формі «окремих переказів, поетичних творів, повістей, записок», а великі літописні компіляції є подальшим етапом її розвитку, узагальнення. Отже, дослідник мусить позбавитися гіпнотичного впливу підсумкових форм літописної творчості.

У примітці Грушевський наводить «останні слова» О. О. Шахматова — дослідника літописання. Згодом видані були ще такі праці:

Шахматов А. А. «Повесть временных лет» и ее источники // ТОДРЛ. 1940. Т. 4. С. 11—150; *Его же*. Киевский начальный свод 1095 г. // Шахматов А. А.: 1864—1920: Сб. ст. и материалов / Под ред. С. П. Обнорского. М.; Л., 1947. С. 117—160.

Старий київський літопис і його літературний матеріал

Головні сучасні видання «Повісті врем'яних літ»: Повесть временных лет. М.; Л., 1950. («Литературные памятники»); Повесть временных лет / Подгот. текста и коммент. О. В. Творогова. Пер. Д. С. Лихачева // ПЛДР: XI—первая половина XII в. С. 22—227; 418—451 (з паралельним російським перекладом); Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком)... С. 5—353; 382—473. Переклади французький, шведський, німецький, румунський, англійський, чеський, польський, зазначені в бібліографічному списку до праці: *Творогов О. В.* Повесть временных лет // Словарь XI—XIV... С. 337—343. Тут же (С. 342—343) надзвичайно велика література питання, до якої ми будемо звертатися нижче. Довідкова література ще: *Махновець*. Давня... С. 85—108; 30—31; 108—114; 119; *Дмитриєва Р. П.* Библиография русского летописания. М.; Л., 1962; *Казакевич А. Н.* Советская литература по летописанию: 1960—1972 гг. // Летописи и хроники: 1976. М. Н. Тихомиров и летописеведение. М., 1976. С. 294—356.

Викладена далі концепція початку давньоруського літописання не знайшла підтримки у спеціалістів.

Василя, чию «славну повість» під 1097 р. розглядає Грушевський, М. Х. Алешковський вважає одним із основних редакторів «Повісті врем'яних літ», якому, зокрема, належить її переробка 1119 р., що внесла, на думку дослідника, до тексту Нестора трактати з греками, фрагменти з Хроніки Георгія Амартола та ін.: *Алешковський М. Х.* «Повесть временных лет» та її редакція // Укр. іст. журн. 1967. № 3. С. 37—47; *Его же.* Повесть временных лет: Судьба литературного произведения в Древней Руси. М., 1971. С. 32—52. Пор.: *Творогов О. В.* Василий // Словарь XI—XIV. С. 91—92.

Грушевський зазначає, що Василя вважають «духовною особою, і це можливо». Це думка О. О. Шахматова. Сучасний дослідник В. В. Яременко бачить у ньому боярина. З свого боку, Б. О. Рибаків визнає можливість тотожності цього, на його думку, «мужа» князя Святополка з Василем — посадником у місті Володимирі, який був згаданий у тій самій літописній повісті: *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 57—58). Зазначимо, що згаданий він тут у малоприємному для нього контексті: «посадник же Василь выбъже из города».

Думки сучасних дослідників про письменницьку діяльність ігумена видубецького Сильвестра та його участь у давньому літописанні розійшлися. Так, М. Х. Алешковський вважає, що «Сильвестр в 1116 р. обмежився лише перепискою тексту Нестора» (*Алешковський М. Х.* Повесть временных лет... С. 52). На думку ж Л. Мюллера, редакція, що була складена Сильвестром, дійшла до нас у складі Іпатіївського літопису (*Müller L.* Die «Dritte Redaktion» der sogenannten Nestorchronik // Festschrift für M. Wolfner zum 70. Geburtstag. Heidelberg, 1967. S. 171—186). О. В. Творогов справедливо констатує, що «обсяг і характер редакторської праці Сильвестра неясні» (*Творогов О. В.* Повесть временных лет // Словарь XI—XIV... С. 341).

Відгомони поетичної творчості: останки творів передвладимирової доби, заховані в літописі

В. В. Яременко дивиться на можливість реконструкції «прототекстів» усної поезії Київської доби більш оптимістично, ніж Грушевський: його переклад «Повісті врем'яних літ» рясніе віршованими відтвореннями цієї поетичної традиції: *Повість врем'яних літ: Літопис...* С. 11—17; 24; 28—34 та ін.

До літописних переказів «печенізького циклу» в останні десятиріччя зверталися з різних боків. Так, В. П. Адріанова-Перетц побачила в них втілення літописцем «цілком народного ставлення до ворогів: вони посоромлені, до того ж не перевагою сили, а вмінням, розумом»: (*Адріанова-Перетц В. П. Древнерусская литература и фольклор. Л., 1974. С. 33*).

В примітках до розділу названі, окрім уже цитованих Грушевським, такі праці: *Халанский М.* К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // *ЖМНП.* 1902. Июнь. С. 287—356; *Сухомлинов М.* О преданиях в древней русской летописи // *Основа.* 1861. Червень. С. 51—71. (або: *Сб. ОРЯС.* 1908. Т. 85. С. 248—272); *Песни, собр. П. Н. Рыбниковым. М., 1861. С. XX* (Примітки П. О. Безсонова); *Квашин-Самарин И. Д.* Русские былины в историко-географическом отношении // *Беседа.* 1871. № 4—5; *Костомаров Н. И.* Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказках и обычаях // *Вестн. Европы.* 1873. № 1—3; *Шахматов А. А.* Мстислав Лютый в русской поэзии // *Пошана: Сб. в честь Н. Ф. Сумцова. Харьков, 1909. С. 82—91.*

Поетичні твори Володимирового циклу

Розділ цей є змістовним оглядом проблематики, пов'язаної з відбиттям у початковому літописі «епосу» про Володимира. Грушевський викладає тут концепції і здогадки своїх попередників, доповнюючи їх власними спостереженнями над текстами, сюжетними паралелями, несподіваними гіпотезами. Особливо цікаві його спостереження над «вертикальними» зв'язками в цьому епічному матеріалі: усобиця Святославів — усобиця Володимировичів, Олег Віщий — Ілля та ін.

Примітки й текст розділу містять посилання на праці: *Кирпичников А. И.* Опыт сравнительного изучения западного и русского эпоса: Поэмы ломбардского цикла. М., 1873; *Халанский М.* Великорусские былины Киевского цикла. Варшава, 1885; *Лобода А.* Русские былины о сватовстве. К., 1905; *Шахматов А. А.* Корсунская легенда о крещении Владимира // *Сб. статей в честь В. И. Ламанского.* СПб., 1906; *Халанский М. Г.* Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий // *Зап. Харьк. ун-та.* 1902. Кн. 1. С. 24—32; Кн. 2. С. 33—48; *Соболевский А. И.* Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру св. // *ЧИОНЛ.* 1888. Кн. 2. С. 7—68; *Халанский М.* К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем; *Ego же. Ilias von Reussen und Iija Muromec* // *Archiv für slavische Philologie.* Berlin, 1902. Т. 25. S. 440—451; *Müllenhoff K.* Zeugnisse und Excurse zur Deutschen Heldensage // *Haupt's Zeitschrift.* Т. 12.

З розглянутих тут сюжетів найбільшу увагу пізніших дослідників привернув, мабуть, переказ про кожум'яку. У 50-ті роки навіть виникла полеміка про жанрову специфіку його фольклорного прототипу. *Д. С. Лихачов* бачив у ньому запис або переповідання биліни (*Лихачев Д. С.* Былевой эпос X — первой половины XI века // *Русское народное поэтическое творчество: Очерки по истории русского народного*

гсэтичского творчества X — начала XVIII в. М.; Л., 1953. Т. 1. С. 180) Тієї ж думки був К. Стіф: *Стіф К. Взаимоотношения между русским летописанием и русским народным эпосом // Scando-Slavica. Copenhagen, 1958. Т. 4. Р. 68.* Б. М. Путілов, навпаки, прийшов до висновку, що хоч тут і є деякі подібності до епосу, «билини на сюжет даної літописної оповіді бути не могло»: *Путілов Б. Н. Русский историко-песенный фольклор XIII—XVI веков. М.; Л., 1960. С. 37.*

Інші відгомони поетичної творчості XI віку

Майже одночасно з Грушевським і незалежно від нього намагався на тому ж матеріалі реконструювати творчість та біографію Бояна М. В. Шляков: *Шляков Н. В. Боян // Изв. ОРЯС. 1928. Т. 1. С. 483—498.* Останні дослідження Боянної поетичної манери й ставлення до неї автора «Слова о полку Игоревім» див.: *Шарыпкин Д. М. Боян в «Слове о полку Игореве» и поэзия скальдов // ТОДРЛ. 1976. Т. 31. С. 14—22. Его же. Скандинавская литература в России. Л., 1980. С. 11—22; Соколова Л. В. Зачин в «Слове о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве». Л., 1986. С. 65—74; Дмитриев Л. А. Боян // Словарь XI—XIV... С. 83—91.* Відзначимо також малопереконливу спробу зв'язати Бояна з книжною християнською традицією: *Сырцова Е. Н. Философско-мировоззренческие коннотации поэтики «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и мировоззрение его эпохи. К., 1990. С. 47—54.*

У тексті та в примітці розділу Грушевський відсилає читачів до праць: *Голубовский П. В. Служба святым мученикам Борису и Глебу в Иваницкой минее 1547—1549 гг. // ЧИОНЛ. 1900. Кн. 14. С. 125—164; Вяземский П. П. Замечания на Слово о полку Игореве. СПб., 1875; Миллер В. Ф. Взгляд на Слово о полку Игореве. М., 1877; Его же. Заметки по поводу сборника Верковича: К вопросу о национальности Бояна в «Слове о полку Игореве» // ЖМНП. 1877. Октябрь. С. 110—115.*

Щодо змісту примітки. Виправлення «сь лъпъ» замість «слъпъ» було мовчки відкинута не лише О. О. Шахматовим. Із сучасних дослідників не приймає його, зокрема, В. В. Яременко (Повість врем'яних літ: Літопис... С. 282). Необхідність читати тут «сь лъпъ» доводить Д. С. Лихачов: *Лихачев Д. С. Текстология: На материале русской литературы X—XVII веков. 2-е изд., перераб. и доп. Л., 1983. С. 158—159.*

Церковна поезія

Зараз «Григорію, творцю канонів» за непрямыми ознаками приписують «складання канонів в службах князю Володиміру, Феодосію Печерському, на перенесення мощей Бориса і Гліба та на перенесення мощей Миколи Мірлікійського. Проте ім'я Г[ригорія] в рукописах не згадується, а час складання окремих канонів викликає спори»: *Творогов О. В. Григорий // Словарь XI—XIV... С. 108.*

За часів згаданого Грушевським митрополита Івана було встановлено шанування пам'яті Бориса і Гліба і побудований храм на їхню честь. Старші списки Службової Мінеї, в якій під 24 липня читається служба Борисові та Глібу, О. В. Творогов датує «рубежем XI—XII ст.»: *Творогов О. В. Иоанн // Словарь XI—XIV... С. 206.*

У тексті й примітках знаходимо посилання на такі видання: *Патерик Киевского Печерского монастыря / Под ред. Д. И. Абрамовича. СПб., 1911; Макарий, митр.: История русской церкви. СПб., 1872. Т. 1; Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка // Изв.*

ОРЯС. 1861—1863. Т. 10. Ствп. 417—583; *Голубинский Е. Е.* История русской церкви. М., 1904. Т. 1.

Нових досліджень розглянутих в цьому розділі творів немає, взагалі тексти давньоруської гімнології в останні роки майже не вивчалися.

ТВОРЧИСТЬ XII—XIII В. «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Присвяту частини тому, в якій розглядається «Слово о полку Ігоревім», пам'яті *Омелля Огоновського* (1833—1894) в першу чергу обумовлено, мабуть, тим, що цей видатний український філолог, професор Львівського університету був автором першої української монографії про цю пам'ятку: *Огоновський О.* Слово о полку Игоревъ: Поэтический памятник русской письменности XII вѣку. Львів, 1876. У тексті розділу Грушевський відзначив «шановне місце цієї праці», зокрема «завдяки тверезій обережності і філологічному тактові» в реконструкції тексту «Слова». Ці сторони праці О. Огоновського не позбавляють її наукової цінності і в наш час.

Поява «Слова» і студії над ним

Сановитий колекціонер, історик, державний діяч, видавець *О. І. Мусин-Пушкін* викликає до себе у сучасних дослідників ставлення більш прихильне, ніж у Грушевського. Див.: *Дмитриев Л. А.* Первые издатели «Слова» // Вестн. АН СССР. 1976. № 4. С. 97—103; *Козлов В. П.* Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»: Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII в. М., 1988.

У наш час архімандрит *Іоїль Биковський* (1706 або 1726? — 1798) зайняв своє місце в історії української і російської культури як церковноосвітній діяч, релігійний письменник, педагог та видавець. Вихованець, а з 1757 р.—викладач Києво-Могилянської академії, він у 1758 р. був відправлений до Петербурга «законовчителем» Сухопутного шляхетського корпусу. З 1766 по 1775 р. був архімандритом Троїцько-Ільїнського монастиря в Чернігові. З 1776 р. він архімандритом Спасо-Ярославського монастиря і ректор Ярославської семінарії, ці посади Іоїль посідає офіційно до середини 1787, фактично до липня 1788 р.

Іоїль Биковський — автор своєрідних драматизованих «Бъсѣд евангельських» (до 1782 р.) та двох христологічних віршів у тому ж україномовному рукописі-автографі (ЦНБ, собр. ЦАМ ДА, № 34 (старий № 1.23.23), трьох проповідей, складач та видавець збірника афоризмів та виписок «Истинна» (Ярославль, 1787), видавець «Букваря, или Начального учения...» (Чернігів, 1765).

Нещодавно Г. М. Моїсеєва, спираючись на свій аналіз знайдених в архівах описів книгосховища Спасо-Ярославського монастиря, дійшла висновку, що зазначений у них «Хронограф в дестъ», який за описом 1788 р. був нібито «за ветхостию и согнитием учинтоженъ», переданий насправді О. І. Мусину-Пушкіну, проте не архімандритом Іоїлем, а його церковним начальством — Арсенієм Верещагіним, митрополитом Ростовським і Ярославським: *Моїсеєва Г. Н.* Спасо-Ярославський хронограф и «Слово о полку Игореве». 2 е изд., доп. и перераб. Л., 1984. С. 95; *Ее же.* Быковский Иван (в монашестве Иоиль) // Словарь русских писателей XVIII века. Л., 1988. Вып. 1. С. 138. У свою чергу, О. В. Творогов і В. П. Козлов намагаються довести, що Хронограф зі «Словом» взагалі походить не із Спасо-Ярославського монастиря, а з Ростовського архієрейського дому: *Творогов О. В.* К вопросу о датировке Мусин-Пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве» // ТОДРЛ.

1976. Т. 31. С. 162—163; *Козлов В. П.* Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»... С. 138—141. Згідно з цією гіпотезою, Іоїль Биковський вже зовсім не причетний до відкриття «Слова».

Тим часом виявлені непрямі свідчення, що саме Спасо-Ярославський хронограф і був тим збірником, що опинився в колекції О. І. Мусіна-Пушкина: *Росовецький С. К.* Слідами Мусін-Пушкінського збірника із «Словом о полку Игоревім» // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. К., 1988. С. 69—87. З іншого боку, уважне вивчення описів Спасо-Ярославського монастиря та «Щоденника» Арсенія Верещагіна свідчить, що Іоїль виконував обов'язки архімандрита до 6 травня 1788 р. Але вже між січнем 1788 та травнем 1789 р. І. П. Єлагін процитував «Слово» в своєму «Опыте повествования о России», посилаючися при цьому на «рукопись книгохранительн [ицы] г-на Пушкина» (*Козлов В. П.* Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». С. 147—150).

Питання, хто в культурі нового часу «подав першу звістку» про «Слово», досить складне. Якщо починати із Спасо-Ярославського хронографа, то ще Дмитро Туптало (1651—1709), український письменник, що за наказом Петра I став митрополитом Ростовським, в «Літописі келійному» 1709 р. послався на «Хронограф Спасский Ярославский». Таким чином, Дмитро звів, користуючись сучасним виразом, цей збірник зі «Словом» до наукового обігу. Що ж до самої пам'ятки, то в рукописній праці це першим зробив згаданий вище І. П. Єлагін, а в друкованій — П. О. Плавильщиков у статті «Нечто о врожденном свойстве душ русских», що була надрукована в лютневому номері журналу «Зритель». Див.: *Берков П. Н.* Заметки к истории изучения «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. Т. 5. С. 135. Щоправда, П. О. Плавильщиков висловився досить туманно, тому першою прямою згадкою про пам'ятку в друкованій творі можна вважати примітку М. М. Хераскова до другого видання його поеми «Владимир»: Творення М. Хераскова. М., 1797. С. 301. Що ж до статті в «Le spectateur du Nord», то її беззаперечно атрибуують М. М. Карамзину.

За новими архівними даними, особняк О. І. Мусіна-Пушкина був спочатку пограбований, а вже потім згорів. Отже, дорогий рукопис, скоріш за все, був розчавлений чобітьми французьких солдатів, які більше цікавилися винним погребом графа, ніж його бібліотекою. Як з'ясувалося, володар особняка ще до окупації Москви послав із ярославського фольварку Іломни валку на 32 коні, якою було вивезено 180 пудів графського добра, в тому числі все срібло, родовий архів та ділові папери. На жаль, управитель Т. Шепягін, якому було доручено цю операцію, мав своє поняття про те, що треба було рятувати в першу чергу. Цікаво, що «после грабительства» з Москви було такі привезено 66 «руських книг», пошкоджених пожежею та грабунком дому. За іронією долі, всі книги, що збереглися, були друковані.

Фальшиві рукописи «Слова», на які піймався не лише О. Ф. Малиновський, а й сам О. І. Мусін-Пушкін, були зроблені для заробітку О. І. Бардіним. Див.: *Сперанський М. Н.* Русские подделки рукописей в начале XIX в.: Бардин и Сулакадзев // Проблемы источниковедения. М., 1956. Вып. 5. С. 44—62. Так званий Щукінський список XIX ст. (ДІМ, збір. Щукіна, № 1075), який теж вважався підrobкою, походить, як виявилось, від тексту мусін-пушкінського збірника. Див.: *Гаврюшин Н. К.* Щукінская рукопись «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. С. 392—412; *Росовецький С. К.* Слідами Мусін-Пушкінського збірника... С. 86—87.

Що ж до кодикологічного вивчення рукопису «Слова», то зараз мусін-пушкінський збірник вважають конволютом. При цьому спостереже-

ня С. А. Селівановського ведуть до списку Хронографа XVII ст. (див. про нього нижче), а раніші дати (тепер тримаються більше XVI ст., а Л. П. Жуковська в цитованій праці — «другої половини XV ст.», с. 121—122) — до «прибавлень» до нього, серед яких було переписано й «Слово».

Відому приписку писця Доміда в Апостолі 1307 р. Грушевський наводить з традиційною кон'ектурою, в якій немає потреби. В рукопису: «...гняше жизнь, наши въ князѣхъ которы». Це читання ще далі відводить текст приписки від «Слова». Існує думка, що подібність тут пояснюється цитуванням спільного джерела, можливо, поеми Бояна. Див.: *Тихомиров М. Н.* Боян и Троянова земля // Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 181—182. Передруковано: *Тихомиров М. Н.* Русская культура X—XVIII веков. М., 1968. С. 52.

Згадані Грушевським стилістичні паралелі «Слова» із «Словом Адама ко Лазарю» («Слово про Лазарево воскресення») розглянула В. П. Адріанова-Перетц у книжці «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков» (Л., 1968. С. 54). Що ж до текстуальних схожостей між «Словом» та «Задонщиною», то з позиції первісності тексту «Слова» вони найбільш докладно вивчені в працях: *Адріанова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игоревім» і «Задонщина» // Рад. літературознавство. К., 1947. № 7—8. С. 135—186; «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла: К вопросу времени написания «Слова». М.; Л., 1966.

Про південноруський внесок в створення «Задонщини», українське походження її «Синодального списку», власником якого був відомий російський письменник Сільвестр Медведєв, див.: *Росовецький С. К.* «Слово о полку Игоревім» в контексті спадкоємних зв'язків давньої російської та староукраїнської літератур // Рад. літературознавство. К., 1985. № 7. С. 28—31.

Час показав, що Грушевський надто оптимістично оцінював перші перемоги над скептиками. Після виходу в світ його «Історії української літератури» вивчення «Слова» пережило дві нові хвилі скептицизму. Одну започаткував А. Мазон: *Mazon A.* Le Slovo d'Igor. Paris, 1940. Другу — праці О. О. Зіміна.

Зроблений Грушевським огляд змісту мусін-пушкінського збірника із «Словом» тепер потребує уточнення. Зокрема, починав його Хронограф 1617 р. поширеної редакції, що виникла не раніше 1620 р. (*Творгов О. В.* К вопросу о датировке... С. 138—140). За Хронографом йшов літопис із титулом, що розшифровує його як список Новгородського першого літопису Молодшого ізводу (там же, с. 140).

Згадану істориком чернетку О. С. Пушкіна тепер прочитано інакше: «...скільки знаходиться оной в плаче Ярославны, в описании битвы»: *Пушкин А. С.* Полное собрание сочинений: В 10 т. М.; Л., 1949. Т. 7. С. 503.

В тексті коментованої частини розділу згадуються дослідники «Слова» та їхні праці, окремі з яких потребують за сучасними вимогами більш докладної презентації. Це А. Л. Шльоцер (1735—1809), відомий дослідник давньоруського літописання. В російському виданні своєї монографії «Нестор» він сформулював тезу про давність тексту та автентичність «Слова», хоч на перших порах ставився до нього скептично. Далі згадано К. Ф. Калайдовича (1792—1832), який дуже багато зробив для з'ясування обставин знахідки «Слова» та учасників підготовки

пам'ятки до друку — історика, археографа та визначного архівіста О. Ф. Малиновського (1762—1840) та М. М. Бантиша-Каменського (1737—1814), теж архівіста. «Істориком України» був його син Д. М. Бантиш-Каменський, автор «Истории Малой России» (В 4 т. 1882).

Корисно згадати тут і праці перших скептиків. М. П. Рум'янцеv, митрополит Євгеній Болховітінов та А. Л. Шльоцер (два останні — до переіні своїх поглядів) висловлювалися усно. Надруковані були, зокрема, такі праці: *Качановский М.* Взгляды на успехи российского вѣтѣства в первой половине истекшего столетия // Труды и летопись ОИДР. М., 1812. Ч. 1. С. 20—22; *Строев П.* Хронологический указатель материалов отечественной истории, литературы. Произведения до начала XVIII века // ЖМНП. 1834. Июль. С. 155; *Сенковский Я.* «Умозрительные и опытные основания словесности». Соч. А. Глаголева. СПб., 1834; Рец. // Библиотека для чтения. 1834. Т. 4. С. 5—6; *Его же.* Игорь, князь Северский: Поэма / Пер. Н. Гербеля. СПб., 1854; Рец. // Библиотека для чтения. 1854. Т. 124. № 7. С. 155. Але найбільш, мабуть, цікаве з цього боку не згадане у Грушевського «рассуждение» визначного російського слов'янофіла К. С. Аксакова «Ломоносов в истории русской литературы и русского языка» (1846); в новітньому перевиданні: *Аксаков К. С., Аксаков И. С.* Литературная критика. М., 1982. С. 63—66.

Далі згадуються такі праці: *Максимович М. А.* Песнь о полку Игореве: Из лекций о русской словесности, читанных в 1835 г. в Университете св. Владимира. СПб., 1837; *Его же.* Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII века, на древнем русском языке / Изд. с пер. на нынешний русский язык проф. русской словесности М. Максимовичем для своих слушателей. К., 1837; *Дубенский Д.* Слово о плъку Игоревъ Святославля Пътворца старого времени. Объясненное по древним письменным памятникам // Рус. достопамятности. М., 1844. Ч. 3. С. 1—V. 1—316; *Пекарский П.* Слово о полку Игореве по списку, найденному между бумагами имп. Екатерины II // Зап. Академии Наук. 1864. Т. V, № 2. С. 1—43; *Тихонравов Н. С.* Слово о полку Игореве: Изд. для учащихся. М., 1866; *Грамматин Н. Ф.* Рассуждение о древней русской словесности. М., 1809; *Его же.* Критическое рассуждение о «Слове о полку Игореве» // Вестн. Европы. 1822. Ч. 126, № 18. С. 113—139.

Розглядаючи проблему «української стихії» в «Слові», зокрема мовної, Грушевський посилається на такі праці: *Калайдович М. Ф.* Опыт решения вопроса, на каком языке писано песнь о полку Игореве // Тр. ОЛРС. 1818. Ч. 2. С. 1—32; *Полевой Н. А.* История русского народа. М., 1830. Т. 2; Т. 3. *Его же.* Очерки русской литературы. М., 1839. Сучасний стан вивчення питання про національне забарвлення мови «Слова» характеризує узагальнююча стаття «Язык „Слова о полку Игореве“», що поміщена в кн.: *Булахов М. Г.* «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке: Крат. энциклопед. слов. Минск, 1989. С. 239—240. Про мову пам'ятки тут сказано лише, що це «типова (?) літ. мова Київської епохи в історії схід. слов'ян, яка виникла на живій народній оснзві». Це марнослів'я відповідає загальному рівню книжки, щоправда, напрочуд багато оздобленої іконографічним матеріалом; сам автор фігурує на трьох фото, а добрий його знайомий «академік АН СРСР... І. В. Петрянов-Соколов» — на двох (с. 46, 141). Повертаючись до замітки про мову «Слова», відзначимо, що в кінці її сказано: «Все більшого значення набувають праці, в яких мова «Слова» вивчається на тлі широких діал. ареалів трьох схід.-слов. мов». Хоча пам'ятку і вважають своїм надбанням три народи, немає сумніву, що виникла вона на терені лише одного з них, тож найбільше значення тут все ж таки мають вивчення говірок українських (*Німчук В. В.* «Слово

о полку Ігоревім» і народна мова // Мовознавство. 1967. № 4. С. 79—81; 1968. № 1. С. 36—40) та південно-російських: *Козырев В. А.* Словарные параллели к лексике «Слова о полку Игореве» в современных брянских и других народных говорах // Брянские говоры. Л., 1975. Вып. 3. С. 56—148; *Его же.* Словарный состав «Слова о полку Игореве» и лексика современных русских народных говоров // ТОДРЛ. Т. 31. С. 93—103.

А коли текст «Слова» розглядається як нічийний, а мова його — «типовою літературною», не дивно, що у виданнях згладжуються й ті протоукраїнські мовні риси, що в ньому збереглися на шляху від авторського тексту до давнього російського списку мусин-пушкінського збірника. Так, в усіх реконструкціях давньоруського тексту «Слова» — від виданої в серії «Литературные памятники» 1950 р. до зробленої нещодавно М. О. Мещерским та О. О. Бурикіним (Слово о полку Игореве. Л., 1985) — українська форма наказового способу, що збережена і в виданні 1800 р. і в Катерининській копії, послідовно виправляється на «типову»: було «Уже понизить стязи свои, вонзять свои мечи верезени...», виправлено на «понизите», «вонзите».

Наступні сторінки розділу присвячено колізії «книжності — фольклорності» пам'ятки в історії її вивчення. Тут, зокрема, названі праці: *Буслаев Ф. И.* Об эпических выражениях украинской поэзии: По поводу выхода сборника украинских песен Максимовича // Москвитянин. 1850. № 18, ч. 5. С. 19—36; *Белинский В.* Русская народная поэзия // Отеч. зап. 1849. № 11. С. 5—18; *Погодин М. П.* Письмо к С. Шевыреву о десятой его лекции // Москвитянин. 1845. № 1. С. 14—22; *Максимович М. А.* О народной исторической поэзии в древней Руси: Письмо к М. П. Погодину // Москвитянин. 1845. № 3. С. 1—7; № 8. С. 47—57 (передруковано: *Максимович М. А.* Собрание сочинений. К., 1880. Т. 3. С. 480—497); *Погодин М. П.* Ответ М. А. Максимовичу // Москвитянин. М., 1845. № 3. С. 7—10. *Вяземский П. П.* Замечания на Слово о полку Игореве. СПб., 1875; *Лавровский Н. А.* О новом чешском переводе «Слова о полку Игореве» // ЖМНП. 1870. Октябрь. С. 276—302; *Майков Л. Н.* О былинах Владимиров цикла. СПб., 1863; *Миллер Всеv. Ф.* Взгляд на Слово о полку Игореве. М., 1877; *Веселовский А. Н.* Новый взгляд на Слово о полку Игореве: По поводу статьи В. Миллера // ЖМНП. 1877. Август. С. 267—306; *Барсов Е.* Причитания Северного края. М., 1872. Ч. 1; 1882. Ч. 2; *Владимиров П. В.* Слово о полку Игореве // Университетские изв. 1894. Вып. 1. С. 65—135; *Его же.* Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. К., 1900. С. 278—354. Скільки ж питання й дотепер не знайшло однозначного розв'язання. Оскільки ж Грушевський повертається до нього в розділі «Форма „Слова“», то й ми наведемо сучасну літературу питання в коментарі до цього розділу.

Останній уступ розділу присвячено проблемі усталення тексту «Слова». Тут згадано, між іншим, змістовну працю: *Козловский И. И.* Палеографические особенности погибшей рукописи Слова о полку Игореве // Древности: Тр. Моск. археолог. о-ва. 1890. Т. 13. С. 3—15: Що ж до видань «Слова», то найкращими науковими вважаються: *Перетц В. М.* Слово о полку Ігоревім: Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку: Вступ. Текст. Коментар. К., 1926; Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950; Слово о полку Игоревъ в українських художніх перекладах і переспівах XIX—XX ст. / Підгот. С. І. Маслов. К., 1953; «Слово о полку Ігоревім» та його поетичні переклади і переспіви / Підгот. Л. Махновець. К., 1967; Слово о полку Игореве / Вступ. ст. Д. С. Лихачева; Сост. и подгот. текстов

Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева; Примеч. О. В. Творогова, Л. А. Дмитриева, Л., 1967; Слово о полку Игореве: Древнерусский текст и пер./ Сост., вступ. ст., подгот. древнерусского текста, коммент., В. И. Стеллецкого. М., 1981; Слово о полку Игореве / Подгот. текста, пер. и коммент. О. В. Творогова // ПЛДР: XII век. М., 1980. С. 372—387; 679—688. Вироблені лєнінградськoю текстологічною школою Д. С. Лихачова дуже суворі й вимогливі критерії в оцінці реконструкцій давньоруських пам'яток (Див.: *Лихачев Д. С. Текстология...* С. 462—478) обумовлюють досить холодні ставлення сучасних медієвістів до таких «гіперреконструкцій» тексту пам'ятки, які запропоновані були Р. О. Якобсоном та Б. О. Рыбаковим: *Jakobson R. La Geste du Prince Igor — épopée russe du douzième Siècle / Texte établi, traduit et commenté sous la direction d'H. Gregoire, R. Jakobson et M. Szeftel, assistés de J. A. Joffe // Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, Ecole Libre des Hautes Etudes à New York, Université Libre de Bruxelles. New York, 1948. T. 8; Якобсон Р. О. Изучение «Слова о полку Игореве» в Соединенных Штатах Америки // ТОДРЛ. М.; Л., 1958. Т. 14. С. 116—121 (переклад реконструкції російською мовою); Рыбаков Б. А. Перепутанные страницы: О первоначальной конструкции «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. М., 1985. С. 25—68. Про останню працю див.: Яценко Б. И. К вопросу о перестановках в тексте «Слова о полку Игореве» // Рус. лит. 1987. № 3. С. 105—111.*

Зміст «Слова»

Переклад тексту пам'ятки, який подає тут Грушевський, сам по собі містить оригінальні її тлумачення, і хоча автор не хотів перетворювати «цей розділ в коментарій», є тут і елементи коментаря. Оскільки ж розуміння деяких місць «Слова» в останні десятиріччя суттєво оно-вилося, надамо й ми — там, де це необхідно, — стислий коментар до деяких тлумачень Грушевського.

Початок поеми й тепер викликає у деяких дослідників підозру щодо його відповідності авторському тексту. Відзначимо спробу Р. Манна продемонструвати можливість втрати тут цілої сторінки: *Mann R. Is There a Passage Missing at the Beginning of the Igor Iale? // Slavic Review (New York). 1982. № 4 (41). P. 666—672.*

Коментуючи фрагмент «Игоревн, того (Олга) внуку», М. Щепкіна висувала ще й третє тлумачення: «того (Бояна) внуку»; на цьому було побудовано її гіпотезу про автора Слова як дійсного, а не метафоричного онука Боянового: *Щепкина М. О личности певца «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1960. Т. 16. С. 73—79.*

В «Посулю» тепер бачать кордон Руської землі з Великим степом, отже, воно в коментованім фрагменті, всупереч думці Грушевського, «на місці».

Рефрен «О руская земле! Уже за Шеломянемъ еси» пояснюють тепер не лише так, як це робив Грушевський. В «Руській землі» бачать військо Игореве (В. І. Стелецький), «за Шеломянемъ» першодруку тлумачать як за «Изюмським високим курганом» (П. Бутков.— Див.: Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» (Сост. В. Л. Виноградова. Л., 1984. Вып. 6. С. 177) або як за «вододілом Дніпра і Дону» (*Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1972. С. 233—234; 242—243).*

У фрагменті «Гзакъ бѣжить сѣрымъ влъкомъ» хан за логікою подій не тікає, навпаки, він веде військо до наступу, оточуючи Игореву дружину.

Перша з наведених Грушевським Інтерпретацій фрагмента «заря свѣтъ запала» належить М. О. Максимовичу, друга — Ф. І. Буслаєву. Зараз більш популярне тлумачення, за яким «запала» — аорист, що відповідає українському «запалити». Див.: *Зарубин Н. Н.* Заря утренняя или вечерняя? // *ТОДРЛ.* 1935. Т. 2. С. 113; *Мещерский Н. А., Бурьякин А. А.* Коментарии к тексту «Слово о полку Игореве» // *Слово о полку Игореве.* Л., 1985. С. 450.

Гадку Грушевського, що фрагмент, який починається словами «Была вѣчи Трояни...», — це «уривок-парафраза з Боянових пісень», без посилань на Грушевського розвивав М. М. Тихомиров у цитованій вище праці «Боян й Троянова земля».

У слові «харалужныя» історик бачить «татарську назву доброї сталі», приймаючи тим самим одне з перших пояснень цього гапаксу: *Бутков П.* Нечто к Словоу о полку Игореве // *Вестн. Европы.* 1821. Ч. 121. С. 38. Але ж саме з тими народами, що отримали згодом загальну назву «татар», герої «Слова» не контактували. Після П. Буткова було висунуто багато гіпотез щодо етимології та значення цього слова, більшість з яких зібрано в кн.: *Словарь-справочник «Слова...».* Вып. 6: С. 114—118. Своєю простотою приваблює гіпотеза, за якою мова йде про сталь та мечі з неї, що походили з домниць волинського села Харалуг: *Дем'янчук Г. С.* Біля джерел. Львів, 1980. С. 42—44. Загадка етимологічна — на цей раз назви села — лишається й при такому розумінні.

Темне місце «Съ тоя же Каялы Святопольк повелѣя отца своего между угорськими иноходьцы ко Святей Софїи къ Киеву» продовжує непокоїти дослідників. І. М. Кудрявцев знайшов у Софійському першому літописі та в Новгородському п'ятому літописі запис, в якому князя Ізяслава, так само, як і в Слові, поклали «в святїй Софїи в Києвъ»: *Кудрявцев И. М.* Заметка к тексту «Слова о полку Игореве» «Съ тоя же Каялы Святополькъ...» // *ТОДРЛ.* 1949. Т. 7. С. 407—409. Д. С. Лихачов вважає, що відомості з історії Русі XI ст. автор узяв з літопису Ігоря Святославича, що був продовженням літопису Ігорєвого батька Святослава Ольговича, а цей, теж гіпотетичний літопис базувався на новгородській літописній традиції: *Лихачев Д. С.* Новгородские черты в «Слове о полку Игореве» // *ТОДРЛ.* 1985. Т. 38. С. 508—511. Л. Є. Махновець відкидає ці побудови як непотрібні і доводить, що в літописах йдеться про похорон Ізяслава не в Десятинній і не в Київській Софії, а в іншій «церкві святыя Богородица». Мова йде «про церкву Успіння Богородиці, збудовану Ярославом Мудрим і освячену у 1039 році». А вираз «Слова» «ко святїи Софїи къ Киеву» Л. Є. Махновець пояснює так: «Софія тут просто є символом Києва, так, як собор Святого Петра — символом Риму»: *Махновець Л.* Про автора «Слова о полку Игоревім». К., 1989. С. 150—151. Можна додати, що через кілька десятиріч тверитин Афанасій Нікітін напише «Пойдох от Спаса святаго Златоверхаго...», а не «из Твери» (Хоженіе за три моря Афанасія Никитина / *Изд. подгот. Я. С. Лурье и Л. С. Семенов.* Л., 1986. С. 5).

Виправлення в цьому ж реченні «съ... Каялы» на «съ... Канины» пропонував у свій час М. О. Максимович, а в наш час — О. І. Попов: *Попов А. И.* «Каяла» и «Канина» в «Слове о полку Игореве» // *Рус. лит.* 1967. № 4. С. 217—221. Що ж до появи тут у такому разі «Каяли», то запропоноване колись І. Смирновим розуміння її як поетичної назви реального Сююрля було розвинуте Є. В. Барсовим, котрий припускав навіть, що «Нежгатіна нива, де загинув Ізяслав 1-й, з таким же правом могла бути названою Каялою-нивою чи, що те ж саме, Жаль-нивою»:

Барсов Е. «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси. М., 1889. Т. 3. С. 356. Реконструючи хід творчої думки автора «Слова», Грушевський близький тут до міркувань О. О. Потебні. Див.: *Потебня А. А. Слово о полку Игореве*. Харків, 1914. С. 55. У наш час метафоричне розуміння «Каялы» як «Жаль-ріки» захищають Л. О. Дмитрієв (*Дмитриев Л. А. Глагол «каяти» и река Каяла в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1953. Т. 9. С. 30—38*) та Б. О. Рибаків (*Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. С. 223—224*).

Тепер фрагмент «Усобица княземъ на поганые погыбе» читають так, як у виданні 1800 р., з перекладом: «Війна князів проти поганих припинилася».

В тлумаченні «Карна и Жля» першовидання сучасні коментатори йдуть тим же шляхом, що й Грушевський. В. О. Козирев знайшов близькі відповідники до них у територіально близьких до Новгород-Сіверщини говірках: *Козырев В. А. Словарный состав «Слова о полку Игореве»... С. 102*.

Фрагмент, у якому половці «емляху дань по бѣль отъ двора», дійсно, один із найзагадковіших у пам'ятці: ясна річ, що ці кочовики під час своїх нападів на Руську землю ніякої данини брати були не в змозі. Тому ця фраза, що є ремінісценцією з «Повісті врем'яних літ» (під 859 р.), зайняла своє місце в системі аргументації новітніх скептиків, а також дала Л. М. Гумільову привід віднести створення «Слова» до середини XIII ст., коли степняки-монголи дійсно обклали Русь «подимною» даниною: *Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства: Легенда о «государстве пресвитера Иоанна». М., 1970. С. 305—345*. Грушевський дає, як на наш погляд, блискуче за своєю дотепністю пояснення, до того ж збагачує при цьому емоційну палітру Ігоревої пісні «гіркою іронією».

Далі він припускає, що «по бѣль» може значити «по невольниці». Ця нова здогадка пропонується Грушевським «при тім», цебто в контексті іронії на князів, що передали своє право на данину половцям.

Доводиться відзначити, що сучасні українські дослідники пропонують це тлумачення без посилянь на Грушевського та оминаючи його досить складну побудову щодо іронічного контексту фрази. Так, Л. Є. Махновець наводить це тлумачення в своєму виданні «Слова» (К., 1983. С. 209), а в розвідці про автора пам'ятки зізнається, що «додумався» до нього «ще в 1951 році, але не одважився раніш оприлюднити цю думку»: *Махновець Л. Про автора «Слова о полку Игоревім». С. 141*. О. Мишанич доповнює: «Ще біль — біле полотно, сувій білого полотна»: *Слово о полку Игоревім / Упоряд. та прим. О. Мишанича. К., 1986. С. 302*.

У фрагменті «и великое буйство подасть Хинови» Грушевський обережно тлумачить останнє слово як назву народу. З плином часу поряд із старим розшифровками цього слова як етноніму (Фінни — В. С. Міллер, гунни — О. О. Потебня) з'явилися й нові. М. Шехтель, Д. Моравчик та О. В. Соловйов убачають тут книжкове («високого стилю») позначення угорців, Т. Г. Добродомов — «східних половців, що займали терен Подоння та були під егідою Шаруканідів». Див.: *Словарь-справочник «Слова...» Вып. 6. С. 120—122*.

Слово «заднюю» в уривку «преднюю славу сами похитимъ, а заднюю ся сами подълнимъ» історик розуміє як «давнішу». Д. С. Лихачов

пропонує тепер тлумачення, за яким «слово „передню“ має... в пам'ятках XI—XIII ст. лише одне часове значення — „минуло, колишню“; „задню“ ж означало — „останню“, умовно кажучи, — „теперішню“ або „наступну“; *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» і культура его времени. 2-е изд. С. 258.

На думку Грушевського, «мова Святослава» закінчується словами «Туга и тоска сыну Глѣбову!» Більшість дослідників і досі дотримуються тієї ж гадки, але автора вважають боярином (дехто й князем), а не «простим чоловіком». Оригінально вирішує питання про межу «золотого слова» Л. Є. Махновець: «Не можна довести, що тема і зміст „Слова“ не були попередньо так чи інакше продумані Володимиром (Ярославичем, зятем Святослава, за гіпотезою Л. Є. Махновця — автором твору.— С. Р.) разом із Святославом київським.— дуже вже в унісон вони діють і говорять»: *Махновець Л.* Про автора «Слова...». С. 207. Отже, дослідник вбачає тут певне співтворство героя поеми та її творця.

Перша з наведених Грушевським гадок щодо загадкового «папорзи» належить Ф. І. Буслаєву, приймав її й В. М. Перетц, друга — Дубенському О. С. Орлов пропонував читання «паропци» (молодші дружинники). Ю. М. Лотман запропонував читати «поворзці», тобто «лускоподібний ремінець, що прикріплював шлем до підборіддя». Див.: *Словарь-справочник «Слова...»*. 1973. Вып. 4. С. 53—56; 58. З'явилася й зовсім екзотична кон'ектура: «позногти» в значенні «пазури». *Mann R.* „Iron Talons“ in the Igor Tale // *Canadian Slavonic Papers*. 1980. № 22. P. 408—410.

В тлумаченні фрагмента «утрѣ же возни стрикусы» минулі десятиріччя принесли певний прогрес. Стала практично загальноприйнятною елегантна кон'ектура Р. О. Якобсона, оперта на варіант Катерининської копії: «утрѣ же вазни с три кусы», тобто «урвав три шмата талану»: *Якобсон Р. О.* Изучение «Слова»... С. 104. Виправлення Д. С. Лихачова: «Утрѣже вазни, сѣ три кусы отвори врата Нову-граду» з перекладом: «Урвав талану, з трьох спроб відкрив ворота Новгороду». Див.: *Лихачев Д. С.* «Возни стрикусы» в «Слове о полку Игореве» // *ТОДРЛ*. Т. 18. С. 587. Тут дещо сумнівним лишається значення слова «кус», але його знайшов у близькому контексті Л. Є. Махновець у тексті носія лемківського діалекту: «то нам робите кус встиду» (*Махновець Л.* Про автора «Слова...». С. 222). Запропоноване не так давно Є. Я. Гребневою прочитання «А ранком продзвеніть трьома справами» дуже сумнівне. По-перше, неясно, чому цими справами Всеслав прославився саме «ранком»; по-друге, слово «кус» в значенні «справа» зафіксовано все ж таки лише в польській мові. Нарешті, «возни» першовидання в значенні «продзвеніть» утворює ще один гапакс у тексті Слова. Див.: *Гребнева Е. Я.* К прочтению темных мест «Слова о полку Игореве» // *Исследования «Слова о полку Игореве»*. Л., 1986. С. 122—128.

У фрагменті «Аще и вѣща душа въ друзѣ тѣлѣ» Грушевський приймає «попр. Міллера: дрѣзѣ». Виправлення це, мабуть, зайве. Найпростіше тлумачення варіанта першовидання запропонував О. В. Творогов: «Цю фразу можна розуміти і як узагальнюючий, приказковий вислів: „Хоча й вѣща душа в іншому тілі (цебто в тілі деяких людей) ...“»: *Творогов О. В.* Примечания // *Слово о полку Игореве*. Л., 1967. С. 518. У свій час Р. Якобсон та М. Шефтель у праці «The Vseslav Epos» зв'язали цей вираз із вовкулацтвом Всеслава Полоцького та з його народженням з «язвезом», а також знайшли цьому фрагментові паралель у скальдичному визначенні перевертня «aigi ein-hamr»: *Jakobson R. Se-*

lected Writings. The Naque; Paris, 1966. Vol. 4. P. 345—346. Л. О. Булаховський переклав цей вираз: «у кого більше однієї оболонки» *Булаховський Л. А.* О первоначальном тексте «Слова о полку Игореве» // Изв. ОЛЯ. 1952. Т. 11, вып. 5. С. 446). Точніше було б: «хто не має єдиного вигляду». Відзначимо, що у східнослов'янському фольклорі уявлення про можливість існування для душі (про яку йде мова в «Слові») декількох зовнішніх виглядів (оболонок) відоме з казкового сюжету про Кошієву смерть (АТ. № 302); українська усна проза знає розповіді про вовкулаків: Легенди та перекази / Упоряд. та прим. А. Л. Іоніди. К., 1985. С. 58:

«Босымъ влькомъ» Грушевський ладен був розуміти як «сірим». Автор монографічного дослідження цього виразу вважає його запозиченням із тюркського фольклору (один із половецьких тотемів); це запозичення зберігало своє міфологічне забарвлення й для руської людини XII ст.: *Гордлевский В. А.* Что такое «босый волк»? К толкованию «Слова о полку Игореве» // Изв. ОЛЯ. 1947. Т. 6, вып. 4. С. 317—337. З іншого боку, В. О. Козирев знайшов це словосполучення в брянських говорах. Згідно зі спостереженнями дослідника, на Брянщині й тепер кажуть «как босый волк» про людину, що швидко біжить. «Босый волк» — «када шэрсть тиряит», він після линняння «стал босый, билаватый, биливый»: *Козирев В. А.* Словарный состав «Слова о полку Игореве»... С. 95.

Фрагмент «къ Святѣй Богородици Пирогошей» історик трактує як «ікону Богородиці, принесену з Греції купцем Пирогошею». Тепер назву ікони пов'язують з грецьким *λυράτισσα* «баштова». Згадана Грушевським «церква на Подолі» — це київська церква Успіння Богородиці, що була освячена в 1136 р. й знищена в 1935 р.

В розділі згадани, окрім уже названих, такі праці: *Барсов Е.* Критический очерк литературы о «Слове о полку Игореве» // ЖМНП. 1876. Сентябрь. С. 1—45; Октябрь. С. 109—132; *Его же.* Критические заметки об историческом и художественном значении «Слова о полку Игореве» // Вестн. Европы. 1878. Кн. 10. С. 767—812; Кн. 11. С. 346—385.

Форма «Слова»

Тезу про зв'язок жанрової специфіки «Слова» з українською думою обстоював в останні роки В. І. Стеллецький. Див., зокрема: IV Міжнародний съезд славистов: Матеріали дискусії. М., 1962. С. 512—513.

У тексті та в примітках розділу посилання на праці: *Востоков А. Х.* Опыт о русском стихосложении. СПб., 1817; *Кулиш П.* Записки о южной Руси. СПб., 1885; *Жигецький П. И.* Очерк звуковой истории малорусского наречия / Отд. отт. из «Унив. изв». К., 1876; *Партицький О.* Старорусский акцент і ритміка Слова о полку Ігоревім // Зоря. 1885. № 9—16; 18—21 (Львів); *Игорь князь Северский: Поэма / Пер. Н. Гербеля.* СПб., 1854; *Максимович М. А.* Замечания на Песнь о полку Игореве в стихотворном переводе Гербеля // *Максимович М. А.* Собр. соч.: В 3-х т. К., 1880. Т. 3. С. 564—624; *Тиховский Ю.* Прозою или стихами написано «Слово о полку Игореве»? // Киев. старина. 1893. Октябрь; *Антонович Вл., Драгоманов М.* Исторические песни малорусского народа: В 2 т. К., 1874. Т. I; *Jagič V.* Gradja za slovinsku narodnu poeziju. VI. // Rad jugosl. akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1876. Т. 37; *Франко Ів.* Слово о Лазаревъ воскресени: Староруська поема на апокрифічні теми // ЗНТШ. 1900. Т. 35. С. 18—19; Т. 36. С. 1—57; *Потебня А. А.* Объяснение малорусских и сродных народных песен.

Варшава, 1883. Т. 1; 1887. Т. 2; *Майков А. Н.* Стихотворения. СПб., 1872. С. 201—229; *Колесса Ф.* Про генезу українських народних дум: Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосень. Львів, 1921. *Koegel R.* Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters. Strassburg, 1894. Bd. 1. T. 1; *Веселовский А. Н.* Три главы из исторической поэтики / ЖМНП. 1898. Март. С. 62—131; Апрель. С. 223—289. Повністю передруковано в кн.: *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика / Вступ. ст., примеч. В. М. Жирмунского. Л., 1940. С. 200—380; останній передрук зі скороченнями: *Веселовский А. Н.* Историческая поэтика. М., 1989. С. 155—298.

Поетичний характер «Слова» і його публіцистичні завдання

Ідею епічного характеру «Слова», яку так переконливо заперечує Грушевський, в останні роки обстоюють О. М. Робінсон та С. Г. Пінчук: *Робінсон А. Н.* «Слово о полку Игореве» и героический эпос средневековья // Вестн. АН СССР. 1976. № 4. С. 104—112; *Пінчук С. Н.* Слово о полку Игореві: Критичний нарис. К., 1973. С. 72, 127; Слово о полку Игореві: Посібник для вчителя. К., 1990. С. 95. Різде заперечення епічного характеру твору див., зокрема: *Gerhardt D.* Rusland und sein Igoelied // Archiv für Kulturgeschichte. 1952. Bd. 34. S. 67—80.

Викладене на цих сторінках «Історії української літератури» дослідження художньої своєрідності «Слова» — одне з кращих у світовій науці. Грушевський вдало поєднує аналіз поетичних форм із виявленням ідеологічного змісту, що їх наповнює. Принципове новаторство цього аналізу полягає, по-перше, в тому, що саме ті риси поезики «Слова», котрі викликали скептицизм щодо його автентичності, Грушевський сміливо підносить як прояви «дійсного характеру і високої краси» твору. По-друге, смілива теза про «Слово» як про пам'ятку «дуже модерну» дозволила українському досліднику вперше побачити в естетичній системі твору риси, близькі й зрозумілі людині сучасній, що вихована в атмосфері художніх традицій імпресіонізму, символізму, інших течій модернізму ХХ ст.

Думку Грушевського про закономірне чергування в Слові «партий прозових і віршованих» повторили згодом — майже з тією самою аргументацією — М. К. Гудзій (*Гудзій М. К.* Слово о полку Игореві // *Матеріали...* С. 163—164.) та О. І. Білецький (*Білецький О. І.* «Слово о полку Игореві» та українська література ХІХ—ХХ ст. // Там же. С. 173). Взагалі ритміка «Слова» цікавила багатьох дослідників. Зокрема, праця М. П. Штокмара зберігає й зараз цінність корисного огляду літератури питання: *Штокмар М. П.* Ритмика «Слова о полку Игореве» в свете исследований ХІХ—ХХ вв. // *Старинная русская повесть* / Под ред. Н. К. Гудзия. М.; Л., 1941. С. 65—82. Для майбутніх дослідників цієї проблеми важливе значення матимуть праці Л. В. Кулаковського, що підійшов до неї з музикознавчого боку (*Кулаковский Л.* Слово о полку Игореве: Опыт воссоздания модели древнего мелоса. М., 1977), та В. В. Колесова, який з позицій сучасної акцентології зробив спробу реконструкції ритмічного малюнка звучання пам'ятки у ХІІ ст.: *Колесов В. В.* Ударение в «Слове о полку Игореве» // *ТОДРЛ*. Т. 31. С. 23—76; *Его же.* Ритмика «Слова о полку Игореве»: К вопросу о реконструкции // *ТОДРЛ*, 1983. Т. 37. С. 14—24; *Его же.* К акцентной реконструкции «Слова о полку Игореве» // *Исследования «Слова о полку Игореве»*. Л., 1986. С. 172—182.

Найбільш цінні розвідки художньої своєрідності «Слова», що виявили в друку після праці Грушевського: *Ржига В. Ф.* Гармонія мови

«Слова о полку Игоревім» // Україна. 1926. Кн. 4. С. 24—34; *Еремич Н. П.* «Слово о полку Игореве» как памятник политического красноречия Киевской Руси // Слово о полку Игореве: Сб. исслед. и ст. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 93—129; *Woitman S.* Slovo o pluku Igotove jako umělecké dílo. Praha, 1958; *Демкова Н. С.* Повторы в «Слове о полку Игореве»: К изучению композиции памятника // Русская и грузинская средневековые литературы. Л., 1979. С. 59—73; *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд. (тут зібрані й дослідження останніх років).

Сучасні погляди на публіцистичне спрямування «Слова» див.: *Соловьев А. В.* Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» / Ист. зап. 1948. Т. 25. С. 71—103; *Лихачев Д. С.* Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Сб. исслед. и ст. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. С. 5—25 (доповнений варіант статті був надрукований у кн.: *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 75—149); *Назаревский А. А.* Автор «Слова о полку Игореве» и его общественно-политические взгляды // Наук. зап. Київ. ун-ту. Сер. філол. 1951. Т. 10, вып. 3. С. 195—212; *Рыбаков Б. А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971; *Яценко Б. І.* Князь Игор у «Слові о полку Игоревім» // Київська Русь: Культура, традиції. К., 1982. С. 51—58.

Дотепні міркування Грушевського про виникнення різних частин «Слова» в різні часи, прив'язування деяких із них до конкретних історичних подій, а також приписування остаточного закінчення твору іншому поетові — все це не знайшло підтримки в науці.

Питання оригінальності «Слова». Його відносини до книжної й усної словесності та ранішої дружинної творчості

Подальші дослідження зв'язків Слова «з нашими пам'ятками ранішими й пізнішими» виявилися досить плідними. Щодо творів «раніших» див.: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков. Л., 1968; *Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»* / Сост. В. Л. Виноградова. М.; Л., 1965. Вып. 1; Л., 1967. Вып. 2; 1969. Вып. 3; 1973. Вып. 4; 1978. Вып. 5; 1984. Вып. 6. Щодо пам'яток «пізніших»: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игоревім» і «Задонщина» // Рад. літературознавство. 1947. № 7—8. С. 135—186; *Назаревский А. А.* Следы «Слова о полку Игореве» в древнерусской литературе // Вісн. Київ. ун-ту. Сер. філол. 1965. № 7. С. 47—55; *Зимин А.* Спорные вопросы текстологии «Задонщины» // Рус. лит. 1967. № 1. С. 84—104; *Росовецький С. К.* «Слово о полку Игоревім» в контексті спадкоємних зв'язків давньої російської та староукраїнської літератур. С. 26—35.

Питання про співвідношення «Слова» з літописними повістями про Ігорів похід поки що не вирішені в науці. Якщо Грушевський наполягав на впливі «Слова» на літописну оповідь, то Д. С. Лихачов вважає, що «Слово» і повість в Іпатіївському літописі походять від спільного усного джерела — «поголову», в котрому «відбилися, можливо, й якісь фрагменти фольклору — половецького або руського» (*Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд. С. 121), а Л. Є. Махновець приписує їх одному й тому ж авторові: *Махновець Л.* Про автора «Слова о полку Игоревім». С. 153—166. Див. також: *Літописні оповіді про похід князя Ігоря* / Упоряд., текстолог, дослідження та пер. В. Ю. Франчук. К., 1988.

Останні видання «Девгенієва діяння»: *Кузьмина В. Д.* Девгениево деяние: Деяние прежних времен храбрых человек. М., 1962; Девгениево деяние / Подгот. пер. и коммент. О. В. Творогова // ПЛДР: XIII век. С. 28—65; 531—533. Головні дослідження: *Кузьмина В. Д.* Поэтическая стилистика греческих поэм о Дигенисе и русских списков «Девгениева деяния» // ТОДРЛ. 1958. Т. 15. С. 73—77; *Творогов О. В.* Переводная беллетристика XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. С. 180—194. Довідкова література: *Адрианова-Перетц, Покровская...* С. 75—77; *Назаревский.* Библиография... С. 93; *Махновец.* Давня... С. 795—799; *Словарь XI—XIV...* С. 115—116.

Сучасне «видання-дослідження» згаданої Грушевським «Флавієвої повісті про зруйнування Єрусалима»: *Мещерский Н. А.* «История Иудейской войны» Иосифа Флавия в древнерусском переводе. М.; Л., 1958. Довідкова література: *Адрианова-Перетц, Покровская...* С. 84—86; *Назаревский.* Библиография... С. 103—104; *Махновец.* Давня... С. 690—694; *Словарь XI—XIV...* С. 214—215.

Появу в пізньому списку «Повісті про Акіра» образу «сокол трьх мьтѣй» О. В. Творогов та Р. Якобсон пояснюють впливом «Слова»: *Творогов О. В.* «Сокол трех мьтѣй» в «Повести об Акире Премудром» // Вопросы теории и истории языка: Сб. ст., посвящ. памяти Б. А. Ларина. Л., 1969. С. 112—114; *Якобсон Р.* Сокол в мьтѣх // Южнославенский филолог. 1973. Кн. 30. С. 129 (Београд).

На думку Грушевського, вираз «очитыми персты» з'явився в одному із списків «Слова на Лазарево воскресення» під впливом «Слова». В. П. Адрианова-Перетц вважає, що, навпаки, в поемі «цей метафоричний образ навіяний почати зображенням ісалмопівця Давида» в апокрифі: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игореве» і пам'ятники русской литературы XI—XIII веков. С. 54. Інші коментатори Слова вбачають тут стилістичну паралель. Оскільки «очитыя персты» знаходимо лише в одному із списків апокрифу, до того ж це список пізній, здогадка Грушевського здається більш вірогідною.

Питанням зв'язку «Слова» з фольклором присвячено, крім уже названих, такі праці останніх десятиріч: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игореве» и устная народная поэзия // Слово о полку Игореве. М.; Л., 1950. С. 291—319. Передруковано в кн.: *Адрианова-Перетц В. П.* Древнерусская литература и фольклор. Л., 1974. С. 99—119; *Пінчук С. П.* «Слово о полку Игоревім» і усна народна поезія // Народна творчість та етнографія. 1963. № 4. С. 27—37; *Дмитриев Л. А.* Слово о полку Игореве // Русская литература и фольклор: XI—XVIII вв. Л., 1970. С. 36—74; *Демкова Н. С.* Проблемы изучения «Слова о полку Игореве» // Чтения по древнерусской литературе. Ереван, 1980. С. 101—106; *Гординський С.* З люпою літературного детектива над «Словом о полку Игореві» // Сучасність. 1982. № 6 (22). С. 32—48 (Мюнхен); *Азбелев С. Н.* Народный эпос и история: К изучению национальной своеобразия // Рус. лит. 1983. № 2. С. 113—117.

Спостереження Грушевського над переосмисленням у «Слові» «загальноприйнятих, утертих символів» дружинної поезії згодом знайшли ґрунтовний розвиток у праці: *Лихачев Д. С.* Устные истоки художественной системы «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве»: Сб. исслед. и ст. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 53—92. Передруковано: *Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 150—198; 2-е изд. С. 182—229.

Як і Грушевський, Д. С. Лихачов не бачить в міфологічних постанях «Слова» ні поганства, ані двоєвірства: *Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве»* і культура его времени. С. 28—30. 2-е изд. С. 25—28. Див. також: *Tschizewskij D. Evgerizm v staroslavjanskih literaturah // The New Review. 1968. № 92. S. 265—271 (New York).*

Думку про те, що автор «Слова» був все ж таки «дворіцем», заперечив із деякими застереженнями В. М. Перетц (*Перетц В. «Слово о полку Игоревім» — пам'ятка феодальної України-Русі XII віку. К., 1926. С. 71—72*). Захищають її в наш час Б. В. Сапунов (*Сапунов Б. В. Ярославна и древнерусское язычество // Слово о полку Игореве — памятник XII века. С. 321—329*) та Б. О. Рибаків, котрий підкреслює вільнодумство давнього поета: «Він був винний перед церквою не в філософії і не в цитуванні афоризмів Арістотеля, а в тюркському гріху воскресіння своїх руських язичницьких богів»: *Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1974. С. 397*. Концепція Б. О. Рибаківа знайшла художнє втілення в романі Вас. Шевчука «Велесич» (К., 1980).

Традиція ототожнення загадкового «Бусова времени» «Слова» з часами антського ватажка Божа йде не від праці О. Партицького (1883), як зазначає Грушевський, а від видань «Слова» Я. Пожарського (1819) та О. Ф. Вельтмана (1883). З іншого боку, П. Шафарик посилався в цьому питанні на «п. Кухарського»: *Шафарик П. И. Славянские древности. М., 1847. Т. 1, кн. 1. С. 247—248*. У наш час цю гіпотезу підтримують Д. С. Лихачов та Б. О. Рибаків. При цьому Д. С. Лихачов виводить це місце Слова від «якихось реальних половецьких героїчних спогадів про якогось антського князя Буса» (*Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве»* і культура его времени. С. 112: В другому виданні цей фрагмент знято); Б. О. Рибаків знаходить джерело «відомостей про зміст готського епосу» в «сказаннях південця Бояна»: *Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 417—421*. Заперечують цю гіпотезу О. В. Творогов (*Творогов О. В. Примечания // Слово о полку Игореве. Л., 1967. С. 503*) та О. М. Карсанов, автор спеціальної розвідки: К вопросу о «времени бусовом» в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве»: Комплекс. исслед. М., 1988. С. 222—227.

Порушена Грушевським проблема повторів у «Слові» розглядається зараз лише, на жаль, як явище суто літературне. Див.: *Wollman S. Slovo o pluku Igotove... S. 87—123*; *Демкова Н. С. Повторы в «Слове о полку Игореве»: К изучению композиции памятника. С. 59—73; Лихачев Д. С. Поэтика повторяемости в «Слове о полку Игореве» // Рус. лит. 1983. № 4. С. 9—21.*

«Музикознавче» порівняння «Слова» із західноєвропейськими пам'ятками книжкового епосу нагадує зроблене згодом Б. І. Ярхо зіставлення нашої поеми з цими ж творами щодо кольорової гами означень: *Див. Гаспаров М. Л. Работы Б. И. Ярхо по теории литературы // Труды по знаковым системам. 1969: Вып. 4. С. 508—509 (Тарту)*. Треба відзначити, що замилування вітчизняним шедевром трохи заводять у цьому порівнянні Грушевського за межу наукової об'єктивності.

У тексті розділу, крім уже неодноразово цитованих, є посилання на кн.: *Дубенский Д. Слово о плку Игоревѣ Святослава Пѣстворца старого времени, объясненное по древним письменным памятникам. М., 1844.*

Фрагменти інших поетичних творів

Текст, що його Грушевський називає «фрагментами поеми», знаходимо в Іпатіївському літописі під 1201 р. (ПСРЛ. М., 1962. Т. 2. Стлб. 716); фотокопію відповідної сторінки рукопису див.: История русской литературы: В 10 т. М.; Л., 1945. Т. 2, ч. 1. Між с. 22 і 23.

Відзначимо дотепність пояснення істориком слів «ниже снесе Сулу, п'ять ходя, котел нося на плечеву». Загальне тлумачення епізоду Грушевським згодом повторив у своєму коментарі Д. С. Лихачов: «Тут мається на увазі переможний похід хана Кончака до Переяславської області в 1185 р.» (Лихачев Д. С. Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 437).

Останній перегляд текстів згаданої Грушевським легенди про Золоті Ворота див.: Плисецкий М. М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. М., 1963. С. 84—129.

Гіпотеза Грушевського про відбиття в запису Київського літопису під 1140 р. дружинної поеми про Мстислава не викликала свого часу зацікавлення у дослідників.

У розділі знаходимо посилання на працю: Мелиоранский П. М. Заимствованные слова в памятниках русской письменности домонгольского времени // Изв. ОРЯС. 1906. Т. 10, кн. 4. С. 109—134. Грушевський згадає також хрестоматійно відомий у 1920-ті роки вірш М. Вороного «Євшан-зілля».

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абрамович Д. 85, 89, 157
 Амартол див. Георгій Амартол
 Амастрідський Георгій 18
 Анастасій Сінаїт 78
 Анастол 144
 Ангели Алексій та Ісак 123
 Андрівські А. і М. 11
 Андрій Критський 33
 Анічков Є. 73
 Антоній (Печерський) 22, 39, 89
 Антонович В. 11, 147, 166, 186
 Арістін 40
 Арістотель 25, 37
 Аскольд і Дір 107—109, 111, 127
 Атанасій Александр 35, 89
 Афанасій мніх 43
- Бальдуїн король ерус. 95
 Бантиш-Каменський 161
 Барсов Е. 169, 170, 201, 204, 208
 Бедекер 95
 Безсонов П. 139
 Белінський В. 167
 Бенедикт, угор. воєвода 8
 Бестужев-Рюмін К. 104, 108, 202
 Бирчак В. 186, 187
 Блуд воєвода 140
 Боголюбський Андрій 6
 Богослов Григорій 35
 Боденштедт Ф. 163
 Борис і Гліб 6, 39, 80, 83, 84, 88, 89, 91, 114, 150
 Боян 128, 151—154, 168
 Богословський 82
 Буслаєв Ф. 167, 168, 184
- Вальсамон візант. 40
 Василій Великий 7, 35, 36, 42, 78
 Василій імператор (Василь Македонянин) 15
 Василь (видубецький) 100, 117, 203
- Василько Ростиславич 100
 Василько теребовельський 117, 120
 Веселовський А. 189, 208, 210
 Вишенський Іван 19
 Вітовт 5
 Владимиров П. 53, 73, 85, 161, 170, 183, 201
 Володимир Василькович Волинський 30, 32, 72
 Володимир Великий св. 15—17, 21, 24, 27, 28, 57, 67, 68, 71, 81, 83, 88, 127, 128, 143, 145
 Володимир Всеволодович 92
 Вороний М. 217
 Востоков Ол. 185, 186
 Всеволод Ярославич 21, 31, 92, 115
 Всеслав князь 112—114, 128, 153, 154
 Вяземський П. 154, 168, 181, 184
- Гавдерік 15
 Ганка В. 165
 Гаральд 133
 Геннадій патріарх 35, 36
 Георгій Амартол 41, 42, 44, 110, 117
 Георгій Сінкель 41
 Георгій Хайробоск 36
 Гербель 185
 Геродот 127, 150
 Гілляров 111
 Гліб Святославич 16
 Голубінський Е. 15, 24—26, 28, 29, 63, 157
 Голубовський П. 152
 Гомер 25, 37, 168, 209
 Горацій 193
 Горський проф. 61
 Граматин Мик. 165
 Григорій Богослов 75
 Григорій Великий, папа 35, 39, 49

Григорій єпископ (білгород?) 75
Григорій творець канонів 156,
157
Григорій учитель 25, 26
Гурята Рогович 116

Давид князь 120
Даламіль 133
Дамаскін Іоан 32, 35, 37
Данило ігумен 46, 95
Дарес Фрігієць 44
Даций рим. 88
Діктис 44
Діолектіан рим. 88
Діонісій, автор підр. 26
Длугош Я. 108, 130, 132
Дмитро князь 77
Добриня 141—143, 146, 147
Доментіан ігумен 70, 72
Драгоманов М. 147, 166, 186
Дубенський 162, 201

Єнній 193
Епиктет 37
Епіфаній св. 36, 122

Євгеній (Болховітинов) митр. 7,
161, 162
Євстафій Планіда 39
Євстафій Корсунський 145
Євтилій Великий 39, 89
Єфрем Сірін 35, 70, 71
Єфрем «каженпил» 91, 92

Жберн воевода 145
Жданов І. 62, 70, 145
Житецький П. 11, 185, 187

Забелін Є. 182
Залеський Вацлав 206
Зонара візант. каноніст 40
Зосіама 44

Іаков мніх 19
Ібн-Росте 18
Ібн-Хордадбег 17, 19
Іван Вишенський 19
Іван екзарх болгар. 35
Іван ігумен 22
Ігор Старий 67, 108—110, 129
Ізяслав Володимирович 77
Ізяслав Ярославич 22, 25, 37, 75,
77, 113, 114
Іларіон митр. 16, 24—27, 57,
61—64, 70—72, 91, 112, 201
Імерій 18

Іоан Дамаскін 33, 35, 45
Іоан диякон 35, 36
Іоан Золотоустий 7, 34, 62
Іоан ігумен печ. 112
Іоан Лівничник 35
Іоан Малала 41, 42, 44
Іоан Моск 39
Іоан I митр. 19, 156
Іоан Схоластик 40, 49
Іполіт рим. 35, 122
Ісакій Затворник 19, 85
Істрін акад. 53, 54

Йосиф Флавій 41, 42, 48, 204

Кавелін Леонід арх. 92
Казимир король 9
Калайдович 160, 162, 165, 166
Карамзін М. 161, 162, 164
Кар'єр Моріц 163, 193
Карл Великий 31
Каченовський 162
Квашпін-Самарін 139
Келтуяла С. 18, 52, 198
Керуларій Михайло патр. 92
Кипріян митр. 60
Кирик новгород. диякон 12, 30
Кирило єрусалимський 35, 70
Кирило і Мефодій 108, 110, 156
Кирило-Константин св. 13—15
Кирило Скитопольський 89
Кирило Турівський 9, 25, 27, 46,
58, 62, 70, 168, 188, 193, 201, 212
Кирпичников 143
Клим Смолятич митр. 25—27, 30,
37, 43
Козловський 170
Козьма Індікоплевст (Індікоплов)
42
Koegel 189
Колесса Ф. 187
Комнін Алексій 92, 123, 124
Комнін Анна 26, 29, 124
Комнін Ісак 123, 124
Константин єпископ словен.
Константин візант. імп. 92
Константин Манасія 41, 45
Кончак хан 178, 182
Костомаров М. 11, 108, 124, 126,
147, 166
Ксенофонт 36
Кубарьов 61
Куліш П. 185, 187
Лаврентій монах 7, 77, 78, 106
Лавров проф. 44

Лавровський 168
Лавс візант. вельм. 39
Ламанський В. 14, 17, 143, 145
Ламбін 152
Лебединцеви П. і Т. 11
Лев диякон візант. 41
Лев папа 30
Лек'єн 14
Лермонтов М. 167
Лобода А. М. 143, 146
Лука Жидята 75

Майков А. 186
Майков Л. 168
Макарій митр. 156
Макарій рим. 44
Максим Ісповідник 36
Максимович М. 11, 165—167, 172, 176, 183, 184, 186, 187, 206
Макферсон 160, 163, 165
Маліновський 160—162
Мамер Філософ 46
Меліоранський П. 173, 178
Меріме П. 165
Метафраст див. Симеон
Методій Татарський 44, 46, 116
Миколай Мерликійський 91, 92
Міленгоф 12
Міллер В. 126, 154, 168, 169, 180, 182, 184, 204, 212
Міллер О. 129, 167
Мілеєв 17
Мономах Володимир 7, 31, 42, 72, 74, 77—79, 92, 95, 116, 120, 121, 218
Мстислав Великий (Мономахович) 57, 77, 92, 116, 140, 142
Мстислав Данилович 72
Мстислав Лютий (Мстища, Лют) 132, 133, 139
Мусін-Пушкін Ол. 31, 159—162, 164

Надеждін 162
Нестор печ. 6, 39, 57, 76, 84, 85, 88—91, 101, 102, 107, 122
Никита еп. новгород. 116
Никита Іраклійський 35, 48
Никифор патр. 41
Нікольський Н. К. 62
Никон печ. 85, 126
Никон Чорногорець 35
Новакович С. 47

Огоновський О. 159, 170, 201
Олег Віщий 108—110, 127—129

Олег Гориславич 77, 78, 116, 172, 197
Олег Святославич, князь деревський 130, 139
Ольга св. 17, 129, 134
Ольг воевода Володимира 145
Омир, див. Гомер
Оріген александрійський 31

Паладій геленопол. 39
Панкратій св. 74
Партицький 185, 211
Пекарський 163
Перфецький 103
Петровський М. 70
Пипін Ол. 24, 54, 58
Платон 25, 37
Погодін М. 11, 12, 56, 76, 167
Полевой 165, 166, 185
Полікарп печер. 9
Пономарьов А. 73
Порфир'єв 47
Потебня 11, 126, 147, 167, 170, 174, 175, 181, 183, 186, 190, 208
Претич воевода 138
Приселков 112
Прозоровський 140
Прокопій 41

Равенський Аполінарій 49
Рибніков 139
Роман візант. поет 33
Роман Святославич 153
Румянцев граф 161, 162
Рюрик 111

Сава Освящений 89
Сахаров 167
Свенельд воевода 107, 109, 131, 132
Святополк Ізяславич 95
Святополк Окаянний 22, 42, 108, 121, 122
Святослав Хоробрий (Ігоревич) 21, 35, 107, 109, 110, 114, 134
Святослав Ярославич 12, 30
Святоша-Микола 21, 30, 76
Селівановський друкар 162
Сеньковський 162, 165
Сильвестр видубицький 122, 123
Симеон еп. володимир. 9
Симеон цар 15, 35
Сінкель Георгій 41
Сінкель Михаїл 35
Смирнов 167

- Соболевський 38, 44, 48—50, 56,
74, 81, 91, 145
Соловйов 108
Сперанський М. 37, 38, 54
Срезневський І. 83, 140, 157, 179
Стоюнін 168
Строев П. 101, 162
Суворов 49
Суздальський Всеволод 6
Сумцов М. 47
Сурозький Стефан 18, 48
Сухомлинов ак. 31, 126, 128
- Татищев 24
Теодорит кірський 35
Теодосій, автор підр. грам. 26
Теодосій інок (грек) 48, 76
Теодосій (Феодосій) печер. 6, 57,
72, 74—76, 77
Теофілант 41
Тимковський 162
Тимофій книжник 8
Тит 42
Тиховський Ю. 186
Тихонравов Н. 47, 73, 163, 167,
169, 170, 201, 204
Тома (Фома) пресвітер 25, 26
Тразібул мілетський 150
Тулов М. 168, 169
Тупталенко Дмитро 162
Турівський Кирило див.: Кирило
Турівський
- Упяр Лихий 62
- Федір Студійський 35, 48, 76, 90
Феодосій інок див. Теодосій інок
6, 57, 72, 74—77, 80, 85, 90, 91
Флавін патр. 30
Фома див. Тома пресвіт. 25, 26
Фомій патр. 15, 40, 57
Франко Ів. 5, 47, 53, 54, 182
- Халанський М. 126, 129, 133, 143,
145, 146
Хойробоск Георгій 36
Храбр Чорноризець 13, 27
- Цамблак Гр. 60
Цімісхій 137
- Шамбінаго С. 126
Шахматов А. 41, 56, 64, 72, 80—
83, 85, 89, 102, 103, 106, 107, 112—
115, 123, 124, 126, 130, 132, 135,
136, 139, 140, 143, 147, 152
Шевченко Т. 156
Шлецер А. 101, 102, 104, 160, 161
- Ягіч В. 13, 47, 56, 146
Яків мніх 19, 57, 72, 77, 78, 80, 83
Ян Вишатич 114, 115
Ярополк Святославич 82, 107, 109,
127, 139
Ярослав Старий Володимирович
(Мудрий) 9, 12, 16, 24, 26, 28, 30,
40, 57, 63, 68, 71, 107, 108
Яцимірський 47

ЗМІСТ

КНИЖНА СЛОВЕСНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ	5
Наша письменна традиція. Початки письменності на Україні та її релігійного характеру. Класовий характер старої церковності і книжності. Освіта і школа, їх рівень. Круг старої письменності.	
ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XI—XII вв.	51
Поділ матеріалу. «О Законі і Благодаті». Морально-дидактична література доби. Анонімні твори. Феодосій печерський, Яков, Мономах. Агіографічні писання. Літописна повість про Печерський монастир. Нестор. Чуда св. Моколая. Паломник Данила ігумена. Письменство історичного характеру. Старий київський літопис і його літературний матеріал. Відгомони поетичної творчості: останки творів передволодимирової доби, заховані в літописі. Поетичні твори Володимирового циклу. Інші відгомони поетичної творчості XI віку. Церковна поезія.	
ТВОРЧІСТЬ XII—XIII вв. «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»	159
Поява «Слова» і студії над ним. Зміст «Слова». Форма «Слова». Поетичний характер «Слова» і його публіцистичні завдання. Питання оригінальності «Слова». Його відносини до книжної й усної словесності та ранішої дружинної творчості. Фрагменти інших поетичних творів.	
<i>Список скорочень, що використані в примітках</i>	222
ПРИМІТКИ	223
ПОКАЖЧИК ІМЕН	259

Літературні пам'ятки України

Грушевський Михайло Сергійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

В 6 томах 9 книгах

Том II

**Художник обкладинки *О. Г. Григір*
Художній редактор *О. Г. Григір*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректори *Т. А. Лукашина, Л. Ф. Іванова***

Здано до набору 03.03.93. Підп. до друку 17.06.93. Формат 84×108/32.
Папір друк. № 2. Літ. гаря. Вис. друк. Ум. друк. арк. 13,0. Ум.
фарбо-відб. 13,44. Обл.-вид. арк. 14,69. Вид. № 3455. Зам. № 35.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Білоцерківська книжкова фабрика,
256400 Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Грушевський М. С.

Г91 Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 2.
/ Упоряд. В. В. Яременко; Приміт. С. К. Росовецько-
го.— К.: Либідь, 1993.— 264 с. («Літературні пам'ятки
України»).

ISBN 5-325-00418-2.

У другому томі висвітлюється історія красного письменства українського середньовіччя — періоду Київської Русі. М. Грушевський тут аргументовано доводить, що київська література XI—XIII ст. є українською і що саме з української традиції зародилися література та культура білоруського і російського народів. Читач довідається про освіту і школу в Київській Русі; детально розглянуто агіографічні твори цієї доби, паломницьку та історичну літературу, зокрема «Слово о законі і благодаті» Іларіона Київського, «Повість временних літ», «Слово о полку Ігоревім».

Для студентів гуманітарних факультетів вузів і всіх, хто цікавиться вітчизняною культурою, джерелами духовності українського народу.

4603000000-072

Г _____ **БЗ 10-7-93**

224-93

ББК 83.34УКР.